ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

TOMUL 61
2010
1–2

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
În ţară revista se poate procura prin poştă, pe bază de abonament la: EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie, nr. 13, sector 5, 050711, Bucureşti, România, Tel. 4021-318 81 46, 4021-318 81 06; Fax: 4021-318 24 44, E-mail: edacad@ear.ro, web: www.ear.ro; ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L., P.O. Box 77-19, sector 3, Tel./Fax: 4021-610 6765; 4021-210 6787; Tel.: 031 104 4668, Bucureşti, România, e-mail: office@orionpress.ro

S.C. MANPRES DISTRIBUTION S.R.L., Piaţa presei Libere, nr 1, Corp B, Etaj 3, Cam. 301–302, sector 1, Bucureşti, Tel.: 4021 314 63 39, fax: 4021 314 63 39 E-mail: abonamente@manpres.ro, office@manpres.ro, www.manpres.ro

Redactor: Adrian Mircea DOBRE
Tehnoredactor: Luiza STAN

Manuscrisele, cărţile şi revistele pentru schimb, precum şi orice corespondenţă se vor trimite Colegiului de redacţie pe adresa: str. Henri Coandă nr. 11, 010667, Bucureşti, tel./fax: 4021-212 88 62. E-mail: redactie_iab@yahoo.com
Normele de redactare a manuscriselor şi lista abrevierilor folosite în revistă au fost publicate în tomul 46, 1995, nr. 3–4, p. 343-370.

Calea 13 Septembrie nr. 13, Sector 5, Bucureşti
www.ear.ro

STUDII ŞI CERCETĂRI
DE
ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

TOMUL 61 – 2010 **1–2**

SUMAR

STUDII

NOTE ŞI DISCUŢII

TEZE DE DOCTORAT

RECENZII

SCIVA, tomul 61, nr. 1–2, Bucureşti, 2010, p. 1–214

ÉTUDES ET RECHERCHES D'HISTOIRE ANCIENNE ET D'ARCHÉOLOGIE

TOME 61 – 2010 **1–2**

SOMMAIRE

SCIVA, tomul 61, nr. 1–2, Bucureşti, 2010, p. 1–214

UNELE OBSERVAŢII PRIVIND HABITATUL FAZEI GIULEŞTI A CULTURII BOIAN

CRISTIAN EDUARD ŞTEFAN

I. Scurt istoric al cercetărilor

Primele materiale de tip Boian au fost descoperite în Transilvania, încă din secolul al XIX-lea, iar în 1923 Radu Vulpe şi Vladimir Dumitrescu au descoperit aşezarea Boian A[1]. Primele săpături arheologice au fost efectuate de către Vasile Christescu în această din urmă aşezare în anul 1924[2]. După săpăturile efectuate de Ion Nestor la Glina în anii 1926 şi 1927 s-a putut preciza succesiunea stratigrafică Boian-Gumelniţa[3], succesiune confirmată de cercetările lui Vladimir Dumitrescu de la Atmageaua Tătărască[4]. Dinu V. Rosetti efectuează cercetări arheologice în staţiunea de la Vidra[5], iar Dumitru Berciu cercetează aşezările de la Tangâru[6] şi Petru Rareş[7], în perioada interbelică şi după război[8]. În anii 1942 şi 1943, Gheorghe Ştefan a efectuat cercetări arheologice la Aldeni[9], iar după cel de-al Doilea Război Mondial au fost întreprinse săpături de salvare de către Eugen Comşa în cartierul Giuleşti[10] şi pe malul lacului Greaca[11].

---

[1] E. Comşa, *Istoria comunităţilor culturii Boian*, Bucureşti, 1974, p. 9.

[2] V. Christescu, *Les stations préhistoriques du lac de Boian*, Dacia 2, 1925, p. 249–276.

[3] Ion Nestor, *Zur Chronologie der rumänische Steinkupferzeit*, PZ 19, 1928, p. 112.

[4] Vl. Dumitrescu, *La stratigraphie des stations appartenant à la civilisation néolithique balkano danubienne à la lumière des fouilles d'Atmageaua Tătărască*, Istros I, Bucureşti, 1934, p. 37–43.

[5] Dinu V. Rosetti, *Săpăturile de la Vidra. Raport preliminar*, PMMB 1, 1934, p. 6–60.

[6] D. Berciu, *Săpăturile arheologice de la Tangâru (1934). Raport preliminar*, BMJV 1, 1935, p. 1–55.

[7] Idem, *Săpăturile de la Petru Rareş (1933 şi 1935)*, BMJV 2, 1937, p. 1–24.

[8] Idem, *Contribuţii la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări*, Bucureşti, 1961.

[9] Gh. Ştefan, *Raport asupra săpăturilor de pe dealul „Balaurul”, comuna Aldeni, jud. Buzău*, p. 31–34; idem, *Raport asupra săpăturilor şi cercetărilor arheologice de la Băeşti-Aldeni (jud. Buzău)*, p. 74–76, ambele în Raport asupra activităţii Muzeului Naţional de Antichităţi în anii 1942 şi 1943, Bucureşti, 1944.

[10] E. Comşa, *Săpăturile arheologice din sectorul Giuleşti*, Studii şi referate privind istoria României I, 1954, p. 303–309.

[11] Idem, *Săpături de salvare şi cercetări de suprafaţă în regiunea Bucureşti*, SCIV 6, 1955, 3–4, p. 411–427.

SCIVA, tomul 61, nr. 1–2, Bucureşti, 2010, p. 5–30

În anul 1955 s-au întreprins cercetări arheologice în staţiunea de la Leţ de către un colectiv condus de Ion Nestor[12], iar la Aldeni au fost reluate cercetările de către Gh. Ştefan şi Eugen Comşa[13]. Precizări importante referitoare la cultura Boian au fost făcute cu oacazia săpăturilor de la Spanţov[14]. Valeriu Leahu întreprinde săpături de salvare la Giuleşti-Sârbi în 1958[15] şi la Căţelu Nou în 1960[16], în timp ce Nicolae Harţuche şi I. T. Dragomir efectuează săpături de salvare la Brăiliţa[17]. Între anii 1971–1974 şi 1979–1980 au loc importante cercetări arheologice la Lişcoteanca[18], jud. Brăila, iar de dată relativ recentă avem săpăturile de la Siliştea-Nazâru[19], Isaccea[20], Piatra Sat[21] şi Gălăţui-„Movila Berzei"[22].

În ceea ce priveşte periodizarea culturii Boian, Dumitru Berciu propune o împărţire a acesteia în două faze (Boian I şi Boian II) pe baza cercetărilor proprii de la Tangâru, pentru ca mai târziu să adopte o împărţire a acestei culturi în cinci faze (I-V)[23]. În concepţia lui E. Comşa există trei faze ale culturii Boian (Bolintineanu, Giuleşti şi Vidra)[24], la care se adaugă o fază „de tranziţie" la cultura Gumelniţa denumită iniţial Petru Rareş de către acesta. Într-un articol dedicat fazei Giuleşti a culturii Boian, E. Comşa deosebeşte două etape în cadrul acestei faze (Greaca şi Aldeni)[25], exclusiv pe criterii de stilistică a ceramicii. În monografia culturii Boian din 1974, acelaşi autor îşi menţine periodizarea în trei faze a acestei culturi, iar în faza de tranziţie include faza Spanţov (după Morintz), fazele IV şi V (după Berciu), precum şi unele aşezări ale Gumelniţei A1, definită de Rosetti, respectiv Gumelniţa I, după Berciu[26]. Eugen Comşa împarte şi faza de tranziţie în două etape: Spanţov şi Fântânele[27]. Marian Neagu a propus, pe baza cercetărilor proprii, existenţa unei culturi Bolintineanu de sine stătătoare, cu etape evolutive

---

[12] Ion Nestor, *Raport asupra activităţii şantierului Leţ*, Materiale 3, 1957, p. 61–64.

[13] Gh. Ştefan, E. Comşa, *Săpăturile arheologice de la Aldeni,* Materiale 3, 1957, p. 93–102.

[14] S. Morintz, C. Preda, *Săpăturile de la Spanţov*, Materiale 5, 1959, p. 163–173.

[15] V. Leahu, *Săpăturile arheologice de salvare de la Giuleşti-Sârbi*, CAB I, 1963, p. 179–219.

[16] Idem, *Raport asupra săpăturilor arheologice efectuate în 1960 la Căţelu Nou*, CAB I, 1963, p. 15–21.

[17] N. Harţuche, I. T. Dragomir, *Săpăturile arheologice de la Brăiliţa. Raport preliminar*, Materiale 3, 1957, p. 129–147; N. Harţuche, *Săpăturile arheologice de la Brăiliţa*, Materiale 5, 1959, p. 221–226.

[18] S. Pandrea, *Civilizaţia Boian pe teritoriul României*, Călăraşi, 1999, p. 24.

[19] V. Sârbu, S. Pandrea, *Cercetările arheologice de la Siliştea, jud. Brăila, campaniile 1991–1993. a) Aşezarea Boian-Giuleşti; b) Aşezările din prima epocă a fierului*, Istros 7, 1994, p. 27–32.

[20] C. Micu, *Cercetarea de la Isaccea – „Suhat"*, Civilizaţia Boian pe teritoriul României, Călăraşi, 1999, p. 21.

[21] M. Nica, *Descoperiri Boian în vestul Câmpiei Române*, Civilizaţia *Boian pe teritoriul României*, Călăraşi, 1999, p. 8–10.

[22] M. Neagu, *Civilizaţia Boian pe teritoriul României*, p. 22–23.

[23] Berciu, *Contribuţii...*, p. 61–72.

[24] Comşa, *Consideraţii cu privire la evoluţia culturii Boian*, SCIV 5, 1954, 3–4, p. 361–392.

[25] Idem, *Stadiul cercetărilor cu privire la faza Giuleşti a culturii Boian*, SCIV 8, 1957, 1–4, p. 30.

[26] Idem, *Istoria comunităţilor...*, p. 245–248.

[27] Idem, *Neoliticul pe teritoriul României. Consideraţii*, Bucureşti, 1987.

proprii[28], iar Stănică Pandrea observă o evoluţie particulară a fazei Giuleşti în nord-estul Câmpiei Române (cu două faze evolutive: I şi II), care se transformă într-un aspect local paralel cu Boian-Vidra şi Precucuteni I[29].

II. Tipuri de aşezări şi organizarea spaţiului locuit

De la început trebuie precizat că informaţiile referitoare la aşezările culturii Boian sunt destul de puţine, faza Giuleşti neconstituind excepţie. Statistici relativ recente arată o pondere a săpăturilor sistematice undeva în jurul procentelor de 10–11 %, în timp ce marea majoritate a informaţiilor o constituie cercetările de teren, sondajele şi informaţiile verbale[30]. De asemenea, J. C. Chapman în studiul său cu privire la aşezările neolitice şi chalcolitice din Balcani[31], asupra căruia vom reveni, ia în considerare doar aşezarea de la Radovanu din totalul aşezărilor culturii Boian din România, lucru ce ni se pare simptomatic pentru stadiul cercetării acestei culturi arheologice. În aceeaşi ordine de idei, Silvia Marinescu-Bîlcu observa într-un studiu relativ recent dedicat organizării interne a anumitor aşezări neolitice: „Pour ce qui est de l'organisation interne proprement dite du complexe Boian-Gumelniţa, à notre avis seulement deux de nombreuses stations recherchées en Roumanie peuvent fournir des informations concluantes: la station de Radovanu et celle sise sur l'îlot (Ostrovel) du lac Cătălui à Căscioarele”[32].

Aşa cum s-a mai arătat, de multe ori cercetătorii au folosit termenul de *aşezare* pentru orice descoperire de tip Boian-Giuleşti[33], în foarte puţine dintre aceste puncte identificându-se structuri de locuire, şi mai puţine dintre aceste structuri de locuire fiind ilustrate (fig. 2 şi fig. 7).

O primă tipologie a aşezărilor Boian-Giuleşti este realizată de Eugen Comşa: în aşa-zisa etapă Greaca avem aşezări pe marginile teraselor şi pe văile râurilor, iar în presupusa etapă Aldeni se menţin aceleaşi tipuri, dar în alte locuri[34]; în monografia culturii Boian, acelaşi autor distinge patru tipuri de aşezări: pe grinduri sau popine, pe marginile simple de terase, pe gorgane şi pe boturi de deal[35]. Eugen Comşa reia discuţia referitoare la tipologia aşezărilor neolitice într-o contribuţie

[28] Neagu, *Primele populaţii pe teritoriul judeţului Călăraşi*, CCDJ I, 1985, p. 1–17; idem, *Comunităţile Bolintineanu în Câmpia Dunării*, Istros 8, 1997, p. 9–26.

[29] Pandrea, *Observaţii referitoare la evoluţia culturii Boian în nord-estul Câmpiei Române*, Istros 9, 1999, p. 13–46.

[30] Neagu, *Comunităţile Boian-Giuleşti din Valea Dunării*, Istros 10, 2000, p. 32, Grafic 1; idem, *Neoliticul mijlociu la Dunărea de Jos*, Călăraşi, 2003, p.103, tabel III.

[31] J. C. Chapman, *Early Balkan Village*, Varia Archaeologica Hungarica, Budapesta, 1989, p. 33–54.

[32] Marinescu-Bîlcu, *Sur l'organisation interne de certaines stations des cultures des complexes Boian-Gumelniţa et Precucuteni-Cucuteni*, CA, 9, 1998–2000, 1, p. 324.

[33] Neagu, *Comunităţile...*, p. 25.

[34] Comşa, *Stadiul cercetărilor...*, p. 30.

[35] Idem, *Istoria comunităţilor...*, p. 125–126.

mai recentă, considerând că în decursul fazei Giuleşti comunităţile respective îşi aleg terase înalte, mai uşor de apărat, pentru aşezări şi că se răspândesc „cu forţa” în Transilvania[36].

O situaţie interesantă se prezintă în nord-estul Câmpiei Române, unde cercetările efectuate au arătat că în această zonă cultura Boian începe şi se termină cu faza Giuleşti, S. Pandrea constatând că amploarea mică a cercetărilor face dificilă identificarea unor reguli de organizare internă a spaţiului locuit[37]. S-a emis ipoteza că la la Brăiliţa spaţiul mare dintre bordeie ar fi putut fi exploatat agricol, iar la Siliştea-„Conac” locuinţele sunt situate în interiorul aşezării, iar gropile spre marginea terasei[38]. În aşezarea de la Gălăţui-„Movila Berzei”, în nivelul III/2 a existat un şanţ de delimitare a spaţiului locuit, gropile „menajere” erau în partea estică a terasei, iar în centrul aşezării s-a descoperit o construcţie cu caracter special[39]. Din păcate, autorul cercetărilor nu prezintă niciun fel de ilustraţie pentru a-şi susţine afirmaţiile, cu excepţia unei locuinţe de suprafaţă din nivelul III/1 (pl. II, fig. 1) şi a unei schiţe a construcţiei speciale (pl. II, fig. 3). În câteva cazuri, avem o succesiune bordeie-locuinţe de suprafaţă, cum este cazul la Ciulniţa[40], la Tangâru[41] şi la Giuleşti-Sârbi[42]. În multe cazuri, săpăturile au avut un caracter de salvare, fiind investigate doar resturile unor aşezări, astfel că este imposibil de determinat vreo regulă de organizare a spaţiului intern. Astfel de situaţii întâlnim la Alexandria[43] sau Căţelu Nou[44], iar alte aşezări fie nu au fost cercetate din lipsă de interes pentru acest aspect, fie au fost considerate în mod greşit aşezări, doar de dragul de a mai pune un punct pe hartă sau pentru a crea o falsă uniformitate la nivel de faze sau culturi[45]. O situaţie aparte pare să fie cea de la Coroteni-„Cetăţuia”, unde avem cinci bordeie ce par dispuse două câte două, însă suprafaţa cercetată este prea restrânsă pentru a putea trage concluzii[46]. Observaţii importante

[36] Idem, *Tipurile de aşezări din epoca neolitică din Muntenia*, CCDJ 15, 1997, p. 147.

[37] Pandrea, *Observaţii referitoare la evoluţia...*, p. 14.

[38] *Ibidem*, p. 14–15.

[39] Neagu, *Comunităţile...*, p. 29.

[40] S. Marinescu-Bîlcu, E. Renţa, Gh. Matei, *Ciulniţa, jud. Ialomiţa*, CCA (Campania 1994), 1995, p. 21; idem, *Ciulniţa, jud. Ialomiţa*, CCA (Campania 1995), 1996, p. 33.

[41] Berciu, *Contribuţii...*, p. 370–371.

[42] Leahu, *Săpăturile arheologice...*, p. 17–21.

[43] B. Mitrea, C. Preda, *Săpăturile de salvare de la Alexandria*, Materiale 5, 1959, p. 175–181.

[44] Leahu, *Raport asupra săpăturilor...*, p. 17–21.

[45] În acest sens sunt foarte importante cercetările din cadrul **Southern Romanian Archaeological Project**, care au arătat că nu orice descoperire de un anume tip poate fi încadrată la aşezări, cf. R. Andreescu, D. Bailey, *Observaţii preliminare privind locuirea neo-eneolitică pe Valea Teleormanului*, Civilizaţia Boian pe teritoriul României, Căllăraşi, 1999, p. 11–13, fig. 1; R. Andreescu, D. Bailey, S. Mills, S. Trick, P. Mirea, *Locuirea neo-eneolitică din Valea Teleromanului, zona Lăceni-Măgura (Southern Romanian Archaeological Project)*, Studii de Preistorie 1, 2001, p. 33–46; Neagu, *Comunităţile...*, p. 26.

[46] V. Bobi, *O nouă etapă de locuire a purtătorilor culturii Boian descoperită la Coroteni-Vrancea*, Vrancea 5–8, 1987, p. 321–330, pl. II.

în legătură cu habitatul Boian-Giuleşti au fost făcute la Lişcoteanca, jud. Brăila. Aici, avem trei aşezări cu niveluri de locuire de acest tip, în punctele „Movila din Baltă”, „Moş Filon” şi „Satnoieni”, situate pe pinteni de terasă. La „Moş Filon” s-au descoperit bordeie dispuse la distanţă unele de altele, însă nu e publicat nici un plan de situaţie, ci doar profilele unui bordei (pl. I, fig. 3), la „Movila din Baltă” se vorbeşte de locuinţe de suprafaţă şi bordeie, iar la „Satnoieni” de bordeie şi gropi, fără ca afirmaţiile să fie susţinute de planuri sau profile[47]. La Piatra Sat-„Vadul Codrii” (fig. 5) sunt descrise locuinţe de suprafaţă, a căror aliniere este dedusă după vetre[48], iar la Isaccea-„Suhat” sunt amintite opt structuri de locuire fără a fi precizată natura acestora[49], cercetările arheologice fiind în curs în această ultimă aşezare.

După J. C. Chapman, locul şi spaţiul pot fi definite conceptual, comportamental şi fizic, iar sarcina arheologului ar fi să reconstruiască întreaga ierarhie a semnificaţiilor din aspectele fizice ale spaţiului şi obiectelor. De asemenea, orice spaţiu este potrivit pentru o funcţie, iar prin relaţiile personale create pentru a îndeplini acea funcţie „spaţiul” devine „loc”[50]. Chapman preia modelul lui Doxiadis în ceea ce priveşte structura unei aşezări şi îl aplică neoliticului balcanic. Astfel, avem patru componente[51]:

a) o parte **omogenă**, nu prea clară în teren, ce servea drept pământ cultivabil sau pentru păşuni;
b) **aria centrală** a aşezării, care variază foarte mult în mărime, aspect şi omogenitate;
c) o parte ce ţine de **căile de acces**, alcătuită din drumuri şi poteci, mai uşor sesizabilă pe aşezările plane;
d) o parte **specială**, legată de sanctuare, atelierele meşteşugarilor, de locurile de întâlnire a comunităţii.

Pe aşezările plane, partea centrală are părţi considerabile neconstruite, din cauza curţilor sau grădinilor, acest lucru fiind o posibilă explicaţie pentru bordeiele sau locuinţele de suprafaţă dispuse la distanţă unele de altele (situaţiile de la Lişcoteanca-„Moş Filon”, Brăiliţa sau Bogata)[52]. De asemenea, partea specială pare documentată prin locuinţa de la Gălăţui-„Movila Berzei”, descrisă de Marian Neagu: avea o suprafaţă de cca 80 de m^2, pereţii vopsiţi cu alb şi roşu pe interior, platformă de bârne despicate şi chirpici, un altar miniatural, multă ceramică bogat decorată şi fragmentele a două figurine antropomorfe[53].

[47] Pandrea, *Lişcoteanca* în *Civilizaţia Boian pe teritoriul României*, Călăraşi, 1999, p. 24.
[48] M. Nica, I. Ciucă, *Aşezările neolitice de la Piatra Sat (jud. Olt)*, AO S.N. 6, 1989, p. 17–41.
[49] C. Micu, *Isaccea - „Suhat”* în *Civilizaţia Boian pe teritoriu României*, Călăraşi, 1999, p. 23.
[50] Chapman, *loc. cit.*, p. 33.
[51] *Ibidem*, p. 34, apud C. A. Doxiadis, *Ekistics. An Introduction to the science of human settlements*, Londra, 1968.
[52] *Ibidem*, p. 34 şi fig. 14.
[53] Neagu, *Neoliticul mijlociu…*, p. 91–92.

Adoptarea tipurilor de locuinţe permanente a fost considerat unul dintre cele mai mari progrese apărute în preistoria Europei de sud-est, progres ce a determinat schimbări majore în aspectele fizice şi sociale ale oamenilor, locurilor şi obiectelor[54]. Comunităţile umane au construit atât bordeie, cât şi locuinţe de suprafaţă, existând diferenţe importante în organizare şi structură între comunităţile care foloseau fiecare dintre aceste tipuri. De obicei bordeiele sunt rotunde sau ovale, de mici dimensiuni, indicând faptul că puteau găzdui puţini oameni şi puţine activităţi. De asemenea, domeniile de activitate nu erau în zone fixate sau permanente şi aveau loc, în majoritatea lor, în afara bordeielor. Bailey distinge două tipuri de activităţi ce puteau avea loc în jurul acestor bordeie[55]:

1. activităţi **cotidiene**: producţia şi repararea uneltelor de silex, prelucrarea blănurilor şi a pieilor de animale, mâncat, dormit, adăpostire.
2. activităţi ce privesc **aspectele de rol**: producerea de figurine legate de cermoniile privind identitatea de grup, vânătoarea sau distribuţia cărnii după vânătoare.

Bordeiele din cadrul aşezărilor aparţinând fazei Giuleşti a culturii Boian nu arată o dispunere anume unul faţă de celălalt sau ca înfăţişare generală în cadrul aşezării respective, din datele de care dispunem până în prezent. Din păcate însă, majoritatea informaţiilor provine din aşezări distruse: Bogata II (pl. I, fig. 1), Căţelu Nou (pl. I, fig. 4), Giuleşti-Sârbi (pl. I, fig. 5; pl. II, fig. 2), Greaca-„La Slom” (pl. I, fig. 2) sau nepublicate: Lişcoteanca – punctele „Moş Filon”, „Movila din Baltă” şi „Satnoieni”. Astfel de locuinţe erau uşor de realizat, însă nu rezistau mult timp fără reparaţii sau uneori erau reabilitate total. O parte din elementele lor componente puteau fi scoase uşor din pământ şi montate în altă parte sau abandonate pentru a fi refolosite mai târziu. Aşa cum s-a remarcat, oamenii care locuiau în astfel de aşezări erau probabil membrii unor mici grupuri bazate pe rudenie sau pe o descendenţă comună. Aceste relaţii de rudenie erau înrădăcinate în ritualurile alianţelor, contactelor şi ale comunalităţii, care aveau loc fără o prea mare preocupare pentru un loc anume din spaţiu sau pentru o structură anume[56].

Prin comparaţie, aşezările cu locuinţe de suprafaţă conţin domenii de activitate mai durabile în timp. Atât activităţile cotidiene, cât şi cele cu caracter mai special (legate de ceremoniile privind identitatea de grup, de exemplu) se petrec în interiorul acestor structuri de suprafaţă. De asemenea, aceste locuinţe de suprafaţă erau de formă rectangulară permiţând fie o împărţire uşoară în camere mai mici, fie extinderi sau anexe. În plus, spaţiul aşezării poate fi folosit mai eficient, deoarece încap mai multe locuinţe rectangulare decât circulare sau ovale. Comunităţile ce trăiau în locuinţe de suprafaţă îşi dezvoltau relaţiile sociale prin descendenţă, care

---

[54] D. Bailey, *The built environment: pit-huts and houses in the Neolithic*, Documenta Praehistorica XXVI, Ljubljana, 1999, p. 153.

[55] *Ibidem*, p. 155.

[56] *Ibidem*, p. 156–157.

se baza, în mod repetat, pe anumite locuințe fixate în anumite locuri[57]. Concentrarea locuințelor de suprafață unele lângă altele, spre deosebire de aspectul împrăştiat al bordeielor, ar putea fi legată de activitățile agricole, care necesitau un efort comun şi deci un grad mai înalt de agregare a societății. Aşa cum remarcă Bailey, cea mai importantă structură pusă în legătură cu locuințele de suprafață după 6500 BC în sud-estul Europei este familia ca instituție socială semnificativă, în care se luau decizii economice şi sociale. Astfel, înmormântarea copiilor sub case sau prezența sau ruperea (intenționată sau nu) a figurinelor antropomorfe ar putea fi legată de locurile de ceremonie pentru includerea de noi membri în familia respectivă. Aşa cum indivizii îşi obțineau identitatea prin încorporarea în diferite familii, tot aşa şi locuințele respective aveau propria identitate legată de mărime, conținut şi alte particularități, iar activitățile de cooperare între aceste familii, precum şi aspectele legate de competiție şi conflict formau țesătura socială a aşezării respective[58].

Referitor la locuințele de suprafață din cadrul fazei Giuleşti a culturii Boian, datele de care dispunem sunt foarte sărace. Avem informații din aşezările de la Gălățui-„Movila Berzei" (pl. II, fig. 1 şi fig. 3), de la Piatra Sat-„Vadul Codrii", de la Siliştea-„Conac" şi de la Lăceni-„Măgura" (*tell* 008).

La Gălățui-„Movila Berzei" autorul cercetărilor vorbeşte de două niveluri de locuire – în primul dintre acestea au fost descoperite şapte colibe, cu chirpici, resturi de vetre şi unelte şi aşchii de silex, însă nu avem niciun plan publicat şi nici nu sunt precizate detalii despre organizarea spațială a aşezării[59]. La Piatra Sat-„Vadul Codrii" sunt precizate şase locuințe de suprafață dispuse în două şiruri paralele şi de o locuință cu caracter special, însă planul publicat nu susține deloc aceste asertiuni[60]. În cazul celorlalte două aşezări menționate, Siliştea-„Conac" şi Lăceni-„Măgura", au fost descoperită doar câte o locuință de suprafață în fiecare, lucru ce le face irelevante pentru discuția noastră, din acest punct de vedere.

Situația de la Siliştea-„Conac" este foarte interesantă din alt punct de vedere. Aici au fost descoperite resturile unei locuințe de suprafață, o „platformă" interpretată ca o zonă unde se depozitau resturile menajere şi nouă gropi cu materiale arheologice precum vase întregi sau întregibile, fragmente de vatră, oase de animale, unelte de piatră şi os, unelte de corn, melci, scoici. De asemenea, „platforma" avea numeroase albieri în care s-au găsit oase de animale, cochilii de melci şi de scoici şi fragmente ceramice Boian-Giuleşti[61]. Aşezarea de la Iskrița I din sud-estul Bulgariei, datată în Chalcoliticul timpuriu, oferă date surprinzător de asemănătoare cu cele prezentate mai sus. Astfel, au fost descoperite 10 gropi cu materiale preistorice (ceramică fină, unelte de silex, oase de animale, fragmente de

[57] *Ibidem*, p. 158–159.
[58] *Ibidem*, p. 160.
[59] Neagu, *Neoliticul mijlociu...*, p. 92–93.
[60] Nica, Ciucă, *loc. cit.*, p. 18, fig. 1.
[61] Sârbu, Pandrea, *loc. cit.*, p. 28.

râşniţă), concentrate mai ales în partea de nord a sitului. Pentru autorii studiului, spargerea şi depunerea structurată a ceramicii în gropi era o practică socială comună la Iskriţa. Probabil că această practică a început în Chalcoliticul timpuriu şi era însoţită de consumul şi/sau depunerea de hrană în mod „ritual”, activitatea continuând apoi timp de secole. Iskriţa este considerat un loc cu semnificaţie specială, un loc în care se performau practici sociale semnificative pentru comunitatea respectivă[62]. Situl de la Siliştea-„Conac” având printre cele mai ridicate procente de animale sălbatice dintre aşezările Boian[63], ne putem gândi la eventuale ceremonii legate de vânătoare, de exemplu[64].

Întorcându-se la tipurile de aşezări din faza Giuleşti a culturii Boian, o statistică pe datele disponibile în literatură ne arată o preferinţă a comunităţilor respective pentru terasele Dunării, dar şi ale unor lacuri şi râuri din Câmpia Română (fig. 1). În ceea ce priveşte structurile de locuire, acestea sunt foarte puţin cunoscute, fie din lipsa unor săpături sistematice, fie din nepublicarea acestora în literatura de specialitate (fig. 2). De asemenea, dacă privim în ansamblu aşezările cu structuri de locuire precizate în literatură, statistica arată o aparentă preponderenţă a aşezărilor cu bordeie (fig. 3).

Locuinţele sunt trăsături imobile puse în anumite aranjamente în spaţiu, aranjamente care satisfac nevoile şi ideile oamenilor care le creează. Ca produse ale practicilor tehnologice, locuinţele sunt artefacte ale unei anume culturi şi exprimă condiţia socială a creatorilor lor[65]. Pentru a investiga complexitatea arhitecturii neolitice, s-a sugerat faptul că o locuinţă din această perioadă trebuie văzută prin cele patru faze ale evoluţiei sale, şi nu ca un singur produs: construcţia, utilizarea, menţinerea şi distrugerea ei[66].

Locuinţa neolitică era piesa centrală în societate, deoarece constituia cea mai mare şi mai complexă unitate de producţie şi încorpora activităţile sociale şi artefactele. Locuinţele distruse intenţionat prin foc devin o sursă de legitimare a controlului asupra resurselor agricole sau asupra unei aşezări anume[67]. Indicii ale unei asemenea practici avem şi în faza Giuleşti a culturii Boian[68], însă avem prea puţine date pentru a putea trage concluzii în acest sens.

---

[62] J. C. Chapman, B. Gaydarska, *Does enclosure make a difference? A View from the Balkans*, în A. Harding, S. Sievers, N. Venclová (eds.), *Enclosing the Past: inside and outside in prehistory*, Sheffield Archaeolofical Monographs 15, 2006, p. 35.

[63] A. Bălăşescu, V. Radu, *Culesul, pescuitul şi vânătoarea în cultura Boian pe teritoriul României*, SP 1, p. 75 şi fig. 2.

[64] Discuţia se poate extinde şi asupra aşezării de la Isaccea-„Suhat”, de asemenea cu un procentaj relativ mare de animale sălbatice în raport cu alte aşezări Boian. Datele publicate până acum sunt însă insuficinete pentru a trage vreo concluzie pertinentă în această direcţie.

[65] Mirjana Stevanović, *The Age of Clay: The Social Dynamics of House Destruction*, Journal of Anthropological Archaeology 16, 4, 1997, p. 341.

[66] *Ibidem*, p. 342.

[67] *Ibidem*, p. 387–388.

[68] Neagu, *Neoliticul mijlociu...*, p. 93.

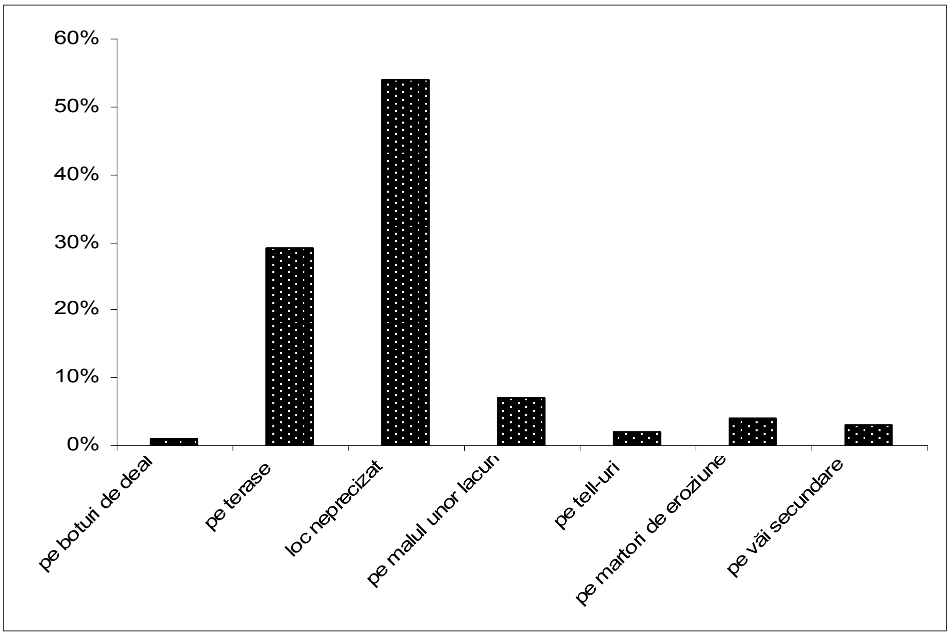

Fig. 1. Tipuri de aşezări Boian-Giuleşti în funcţie de poziţia geografică.

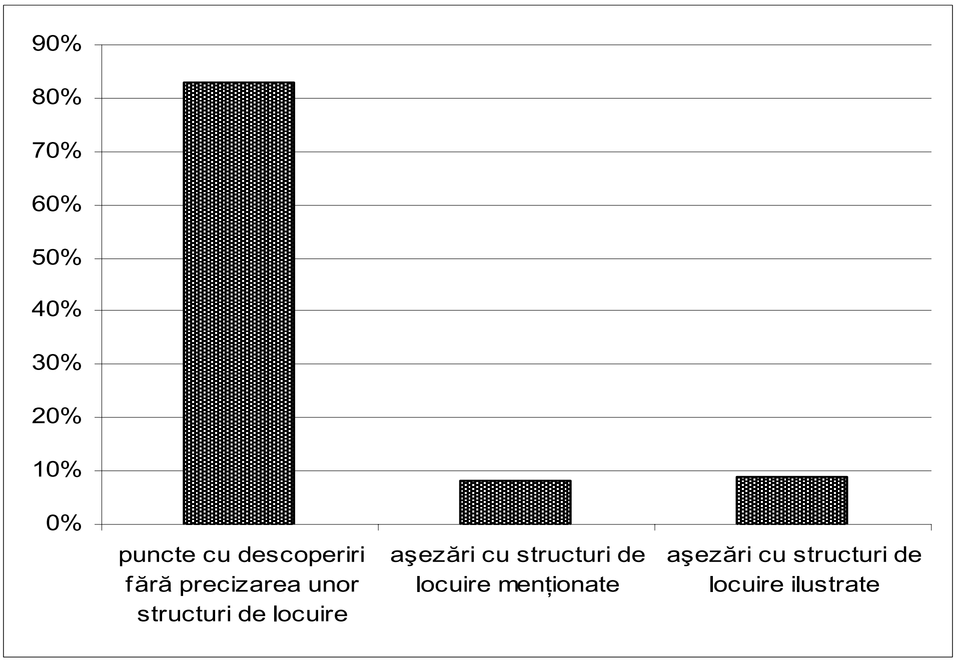

Fig. 2. Structura informaţiilor privind descoperirile de tip Boian-Giuleşti.

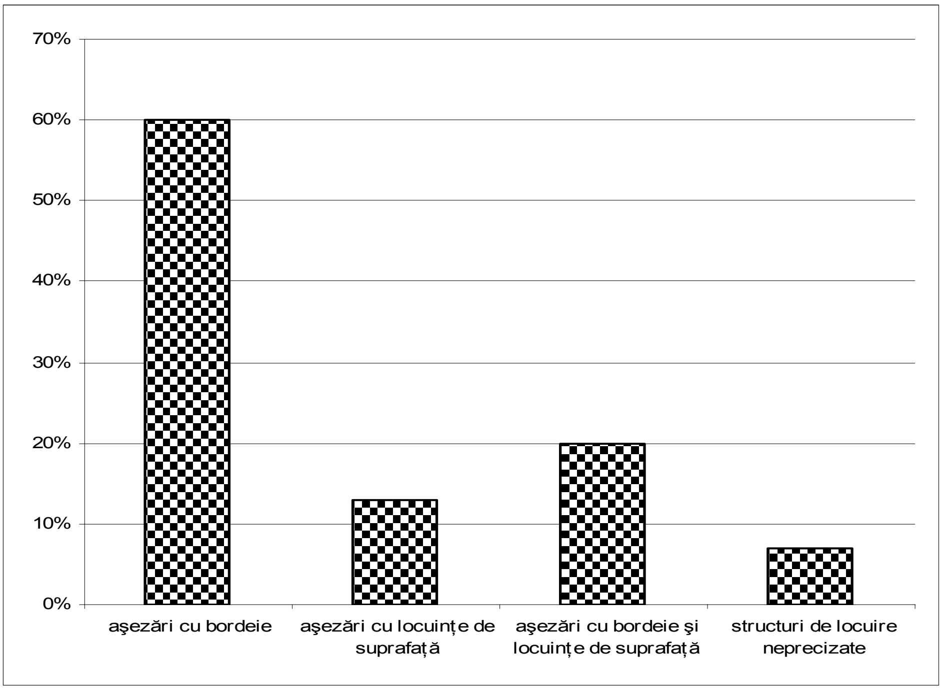

Fig. 3. Tipuri de locuinţe în cadrul aşezărilor Boian-Giuleşti cu structuri de locuire menţionate în literatură.

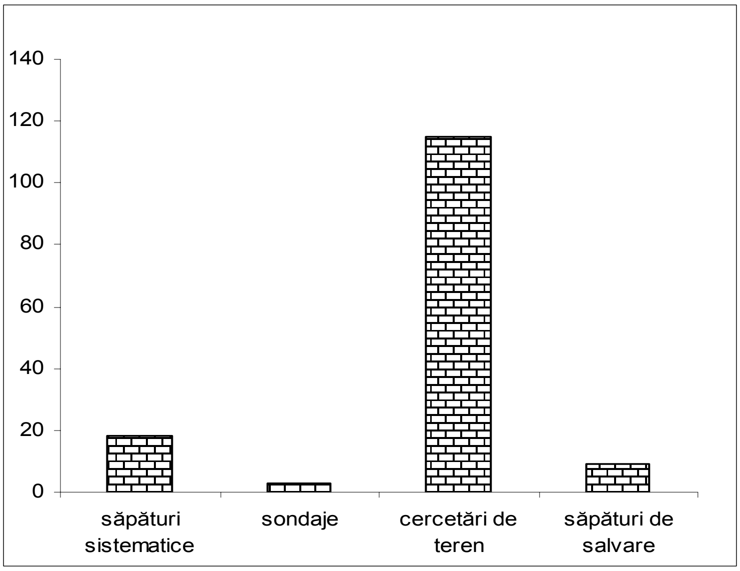

Fig. 4. Tipurile de cercetare în ceea ce priveşte faza Giuleşti a culturii Boian.

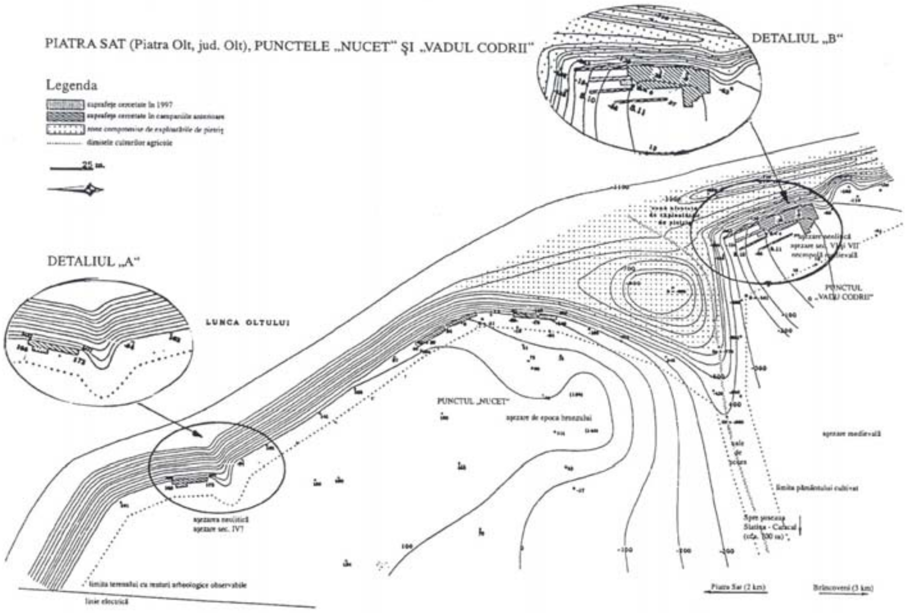

Fig. 5. Aşezările de la Piatra Sat, punctele „Vadul Codrii" şi „Nucet" (după M. Nica, 1999).

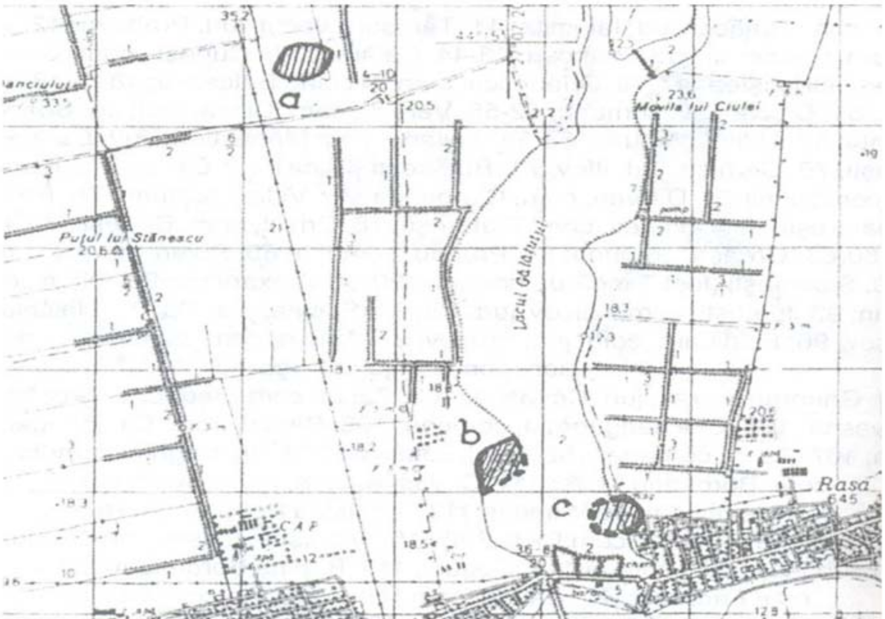

Fig. 6. Aşezările de la Gălățui-„Movila Berzei" (a) Bogata (b) şi Rasa (c) (după M. Neagu, 2003).

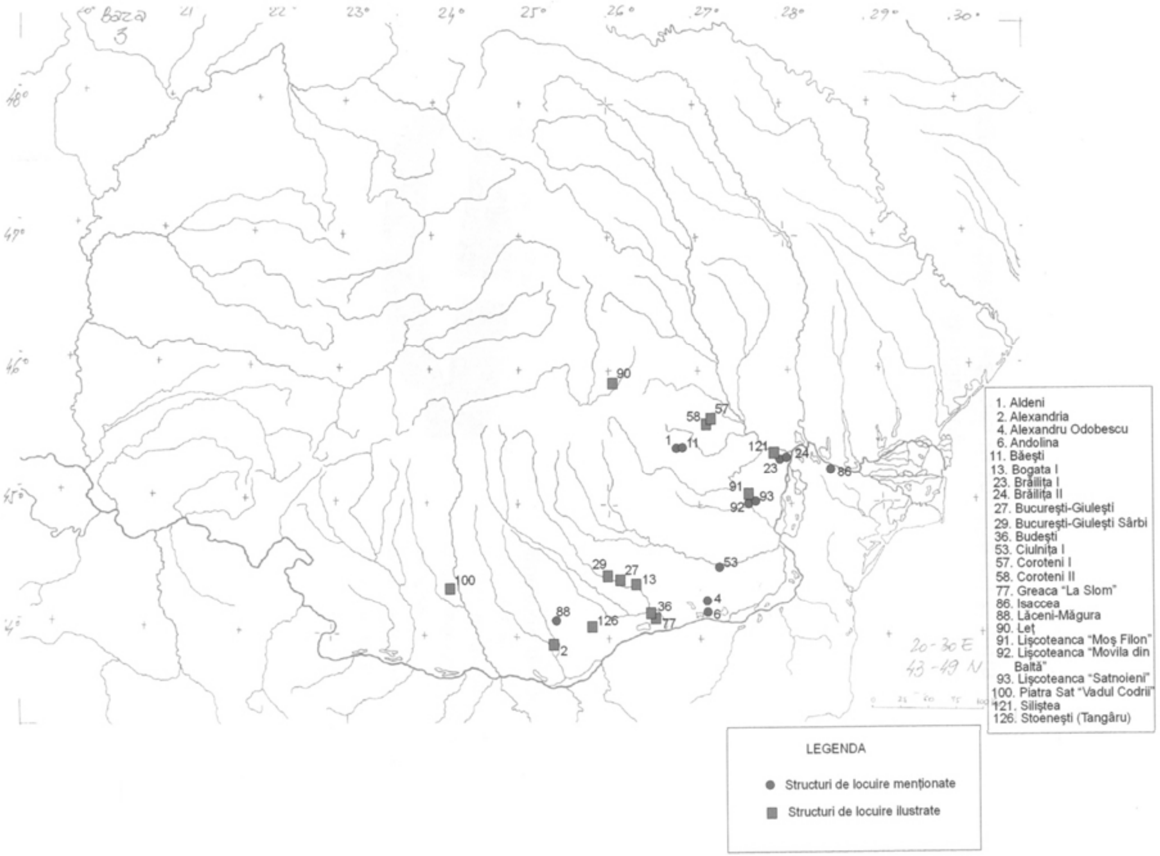
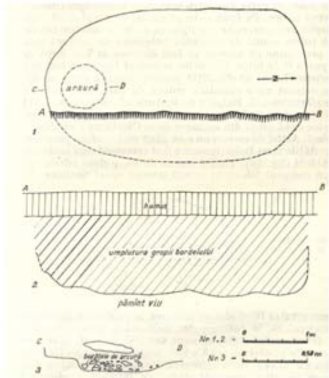
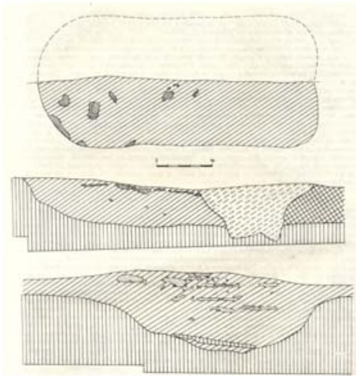

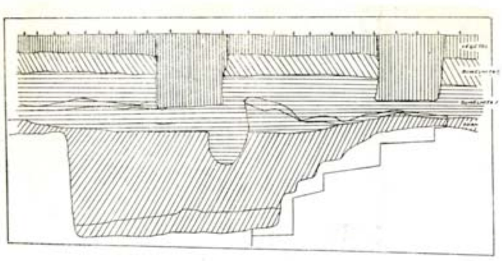
Fig. 7. Aşezările Boian-Giuleşti (numerele de pe hartă corespund cu cele din catalog).

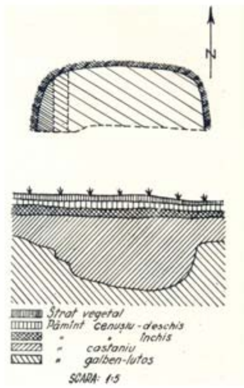
1

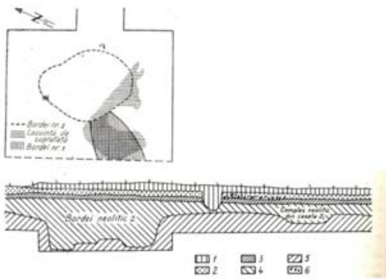
2

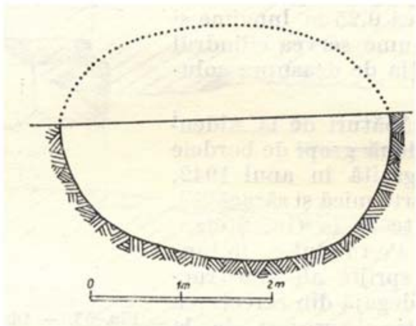
3

4

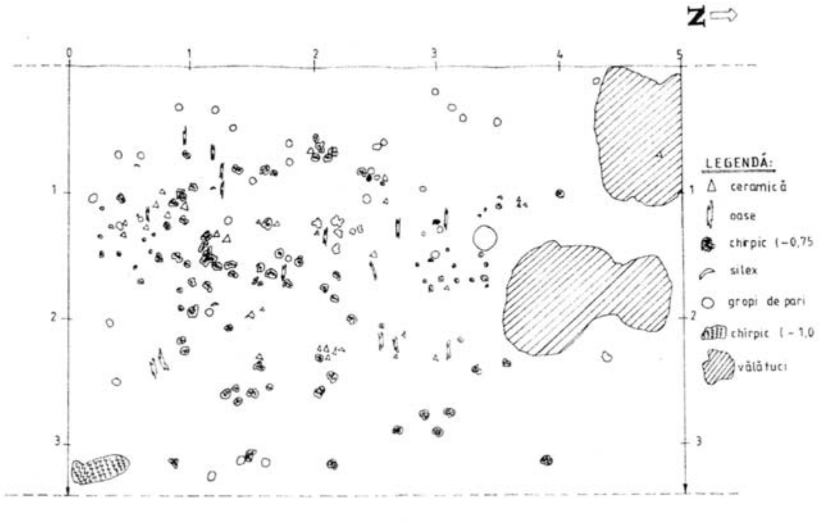

5

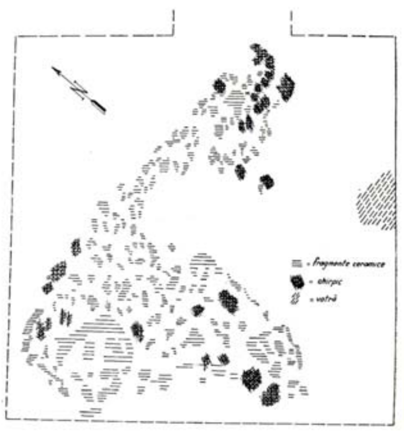

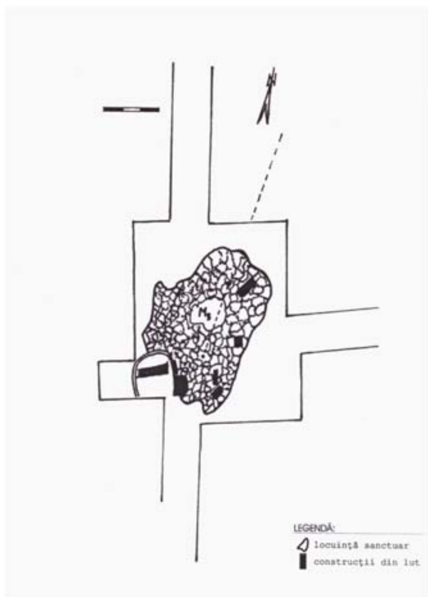
6

Pl. I. Bordeie Boian-Giuleşti. 1. Bogata II (după E. Comşa, 1974); 2. Greaca (după E. Comşa, 1974); 3. Lişcoteanca-„Moş Filon" (după N. Harţuche, 1981–1983); 4. Bucureşti-Căţelul Nou (după V. Leahu, 1963); 5. Bucureşti-Giuleşti Sârbi (după V. Leahu, 1963); 6. Bucureşti-Giuleşti (după E. Comşa, 1974).

1

2 3

Pl. II. Locuinţe de suprafaţă. 1. Gălăţui-„Movila Berzei", nivelul III/1 (după M. Neagu, 2003); 2. Bucureşti-Giuleşti Sârbi (după V. Leahu, 1963); 3. „Sanctuarul" de la Gălăţui-„Movila Berzei", nivelul III/2 (după M. Neagu, 2001).

III. În loc de concluzii

Dacă privim în ansmblu datele disponibile în literatură referitoare la aşezările fazei Giuleşti a culturii Boian, observăm, pe de o parte, procentul foarte mic al săpăturilor sistematice (fig. 4), iar pe de altă parte, nepublicarea unor săpături importante sau publicarea lor parţială sau la standarde necorespunzătoare. Astfel, ne confruntăm cu o cvasiabsenţă a planurilor care să indice plasarea în spaţiu a locuinţelor[69], iar atunci când aceste planuri există, fie aparţin unor aşezări distruse (Căţelu Nou, Giuleşti-Sârbi), fie sunt neclare (Piatra Sat-„Vadul Codrii"). Toţi aceşti factori fac din reconstituirea tipului de habitat caracteristic fazei Giuleşti o misiune foarte dificilă.

IV. Catalogul descoperirilor Boian-Giuleşti[*]

1. **ALDENI**, com. Cernăteşti, jud. Buzău; a) „Gurguiul Balaurului"; b) aşezare pe un bot de deal, mărginită în trei părţi de râpe adânci, în valea râului Slănic, cu o suprafaţă de cca 2000 de m^2; c) săpături sistematice în anii 1940, 1942, 1943 (Gh. Ştefan) şi 1955 (Gh. Ştefan şi E. Comşa); d) nivel Boian-Bolintineanu, nivel Boian-Giuleşti, suprapus de trei niveluri aparţinând aspectului Stoicani-Aldeni (denumit şi Aldeni II sau Gumelniţa-Ariuşd în literatura de specialitate); e) două bordeie şi multă ceramică specifică; f) Gh. Ştefan, *Raport asupra săpăturilor de pe dealul „Balaurul", comuna Aldeni, jud. Buzău*, p. 31-34; idem, *Raport asupra săpăturilor şi cercetărilor arheologice de la Băeşti-Aldeni (jud. Buzău)*, p. 74–76, ambele în Raport asupra activităţii Muzeului Naţional de Antichităţi în anii 1942 şi 1943, Bucureşti, 1944; Gh. Ştefan, E. Comşa, *Săpăturile arheologice de la Aldeni,* MCA III, 1957, p. 93–102; E. Comşa, *Istoria comunităţilor culturii Boian*, Bucureşti, 1974, p. 32, 126, fig. 38; M. Neagu, *Neoliticul mijlociu la Dunărea de Jos*, Călăraşi, 2003, p. 94, 106.
2. **ALEXANDRIA**, jud. Teleorman; a) „La Hectare"; b) aşezare distrusă de construcţia unui pod; c) săpături de salvare în anul 1956, B. Mitrea şi C. Preda; d) nivel Boian-Giuleşti şi nivel Dridu; e) un bordei păstrat parţial şi o „groapă de bucate"; f) Bucur Mitrea, Constantin Preda, Săpăturile de salvare de la Alexandria, MCA V, 1959, p. 175–181; E. Comşa, *op. cit*., p. 35.
3. **ALEXANDRIA**, jud. Teleorman; c) cercetări de suprafaţă, I. Spiru; f) E. Comşa, *op. cit.*, p. 35, nota 207.
4. **ALEXANDRU ODOBESCU**, sat Gălăţui, jud. Călăraşi; a) „Movila Berzei"; b) aşezare situată pe terasa lacului Gălăţui; c) săpături sistematice în anii 1980–1983,

[69] Importanţa acestui aspect este relevată de toate studiile de analiză spaţială; vezi, de exemplu, Marion Cutting, *The use of spatial analysis to study prehistoric settlement arhitecture*, OxfJA 22, 1, 2003, p. 1–21.

[*] Pentru alcătuirea catalogului descoperirilor am folosit, în funcţie de informaţiile disponibile, următoarea fişă-standard: a) localizarea punctului în care se află descoperirea; b) forma de relief, sistemul de îngrădire şi dimensiunile aşezării; c) caracterul, autorul şi anii cercetării (cercetări de suprafaţă, descoperiri întâmplătoare, săpături de salvare, sondaje, cercetare sistematică); d) stratigrafia; e) complexe de locuire (locuinţe, vetre, gropi); f) bibliografie.

2000, Niță Anghelescu şi Marian Neagu; d) nivel Boian-Bolintineanu suprapus de un nivel steril, la rândul lui suprapus de două niveluri (III/1 şi III/2), aparținând fazei Giuleşti; e) primul nivel (III/1) se carcaterizează prin bordeie şi colibe, iar cel de-al doilea (III/2) este mult mai intens locuit, conținând bordeie, colibe şi locuințe de suprafață, printre care şi un „sanctuar"; aşezarea este delimitată la VNV de un şanț cu o adâncime de 0,75 m şi o lățime de 1,10 – 1,35 m; f) E. Comşa, *op. cit*., p. 34, nota 163; M. Neagu, *Civilizația Boian pe teritoriul României*, Călăraşi, 1999, p. 22–23; idem, *op. cit.*, p. 91–93; M. Neagu, *Aspecte ale organizării spațiului în aşezările neoliticului dezvoltat la Dunărea de Jos*, CCDJ XVI-XVII, 2001, p. 15–28.

5. **AMARA**, jud. Ialomița; c) cercetări de suprafață, E. Comşa; f) E. Comşa, *op. cit*., p. 32, nota 151; M. Neagu, *op. cit*., p. 106.

6. **ANDOLINA**, com. Ciocăneşti, jud. Călăraşi; b) aşezare în malul terasei înclinate pe care se află satul Andolina; c) cercetări de suprafață în anul 1953, N. Anghelescu; d) nivel de locuire Boian-Giuleşti; e) bordeie şi vetre; f) N. Anghelescu, *Cercetări şi descoperiri arheologice în raioanele Călăraşi şi Slobozia*, SCIV VI, 1–2, p. 318; M. Neagu, *op. cit*., p. 106.

7. **ANDRĂŞEŞTI**, com. Andrăşeşti, jud. Ialomița; b) aşezare pe terasa înaltă a Ialomiței; f) M. Neagu, *op. cit*., p.106.

8. **ARIUŞD**, com. Vâlcele, jud. Braşov; f) E. Comşa, *op. cit*., p. 35, nota 213.

9. **BALDOVINEŞTI**, com. Vlădeni, jud. Prahova; b) aşezare; c) cercetări sistematice, N. Harțuche; f) E. Comşa, *op. cit*., p. 32, nota 120; N. Harțuche, *Preliminarii la repertoriul arheologic al județului Brăila*, ISTROS I, Brăila, 1980, p. 306; M. Neagu, *op. cit*., p. 106.

10. **BANCU**, com. Ciucsângeorgiu, jud. Harghita; a) „Pototzki Kert"; b) aşezare parțial distrusă pe o terasă înaltă, la poalele căreia curge pârâul Fişag; c) cercetări de suprafață şi un mic sondaj; d) nivel Boian-Giuleşti suprapus de altul Ariuşd; există şi un bogat nivel Precucuteni I; f) Z. Székely, *Raport preliminar asupra sondajelor executate de Muzeul regional Sf. Gheorghe în anul 1956*, MCA V, 1959, p. 243; S. Marinescu-Bîlcu, A. László, EAIVR, p. 156, vocea „Bancu".

11. **BĂEŞTI**, com. Cernăteşti, jud. Buzău; b) aşezare în lunca Băeştilor; c) cercetări de suprafață în anul 1943, Gh. Ştefan; d) nivel Boian-Giuleşti suprapus de un nivel cu ceramică lucrată la roată; e) bordeie; f) Gh. Ştefan, *Raport asupra săpăturilor şi cercetărilor arheologice de la Băeşti-Aldeni (jud. Buzău)*, Raport asupra activității Muzeului Național de Antichități în anii 1942 şi 1943, Bucureşti, 1944, p. 75; M. Neagu, *op. cit*., p. 106.

12. **BĂLAIA**, com. Smeeni, jud. Buzău; c) cercetări arheologice V. Teodorescu; f) M. Neagu, *op. cit*., p. 106.

13. **BOGATA I**, com. Grădiştea, jud. Călăraşi; b) aşezare pe malul vestic al lacului Gălățui; c) cercetări de suprafață N. Anghelescu în 1953 şi săpături sistematice E. Comşa în anii 1953–1955; e) bordei cu vatră şi resturile unei locuințe de suprafață cu podea-platformă; f) N. Anghelescu, *loc. cit.*, p. 318; E. Comşa, *Săpăturile de salvare de la Bogata şi Boian*, MCA V, 1959, p. 115–121; Idem, *op. cit.*, p. 34.

14. **BOGATA V**, com. Grădiştea, jud. Călăraşi; c) cercetări de suprafață E. Comşa; f) E. Comşa, *op. cit*., p. 34, nota 165.

15. **BOGATA VI**, com. Grădiştea, jud. Călăraşi; c) cercetări de suprafață E. Comşa; f) E. Comşa, *op. cit*., p. 34, nota 166.

16. **BORA I**, oraş Slobozia, jud. Ialomiţa; c) cercetări de suprafaţă E. Comşa; f) E. Comşa, *op. cit*., p. 32, nota 149.

17. **BORA II**, oraş Slobozia, jud. Ialomiţa; c) cercetări de suprafaţă E. Comşa; f) E. Comşa, *op. cit*., p. 32, nota 150.

18. **BORCEA**, jud. Călăraşi; b) aşezare pe terasa braţului Borcea; c) cercetări de teren V. Oprea; f) M. Neagu, *op. cit*., p. 107.

19. **BORDUŞANI**, jud. Ialomiţa; a) „Popină"; b) aşezare situată pe un grind de eroziune; c) cercetări de teren I. Munteanu, N. Conovici, M. Neagu, V. Oprea; f) M. Neagu, *op. cit*., p. 110.

20. **BOŞNEAGU**, com. Dorobanţu, jud. Călăraşi; b) aşezare pe terasa joasă; c) cercetări de suprafaţă E. Comşa; f) E. Comşa, *op. cit*., p. 32, nota 150; M. Neagu, *op. cit.*, p. 107.

21. **BRĂDUŢ**, jud. Covasna; b) ceramică Boian-Giuleşti descoperită în mantaua unui tumul de epoca bronzului; f) G. Westen, *Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde IX*, I Heft, Braşov, 1870, p. 18–27; Hermann Schroller, *Die Stein und Kupferzeit Siebenbürgens*, Berlin, 1933, p. 75, nr. 69, pl. 21, 1–8; E. Comşa, *op. cit*., p. 35, nota 220.

22. **BRĂILA**, jud. Brăila; b) aşezare în municipiul Brăila; c) cercetări arheologice N. Harţuche şi Fl. Anastasiu; f) E. Comşa, *op. cit*., p. 32, nota 119; M. Neagu, *op. cit.*, p. 107.

23. **BRĂILIŢA I**, jud. Brăila; a) cărămidăria nr. 1; b) aşezare pe marginea terasei pe aproape 1000 de m; c) săpături de salvare în anii 1961 şi 1965, N. Harţuche şi Fl. Anastasiu; e) trei bordeie aproape ovale, unul dintre ele cu vatră în interior; f) N. Harţuche, Fl. Anastasiu, Brăiliţa. Aşezări şi cimitire omeneşti datând din epoca neolitică până în pragul orânduirii feudale, Brăila, 1968, p. 9–10.

24. **BRĂILIŢA II**, jud. Brăila; a) „Vadul Catagaţei"; b) aşezare pe terasa inferioară a Dunării, parţial distrusă de o cărămidărie; c) săpături de salvare în anul 1955, N. Harţuche şi I. T. Dragomir; d) nivel Boian-Giuleşti suprapus de un nivel Gumelniţa A2 târziu – B1; e) colibe cu vetre, modele de locuinţă din lut; f) N. Harţuche, I. T. Dragomir, *Săpăturile arheologice de la Brăiliţa. Raport preliminar*, MCA III, 1957, p. 129–147; N. Harţuche, *Săpăturile arheologice de la Brăiliţa*, MCA V, 1959, p. 221–226.

25. **BUCUREŞTI-CĂŢELU NOU**; b) aşezare pe malul lacului Colentina, pe un pinten de deal; c) săpături de salvare în anul 1960, V. Leahu; d) nivel Boian-Giuleşti, nivel Glina, nivel Tei, nivel hallstattian timpuriu şi nivel geto-dacic; e) trei bordeie şi o groapă; f) V. Leahu, *Raport asupra săpăturilor arheologice efectuate în 1960 la Căţelu Nou*, CAB I, 1963, p. 17–21.

26. **BUCUREŞTI-FUNDENI**; c) cercetări Dinu V. Rosetti; f) E. Comşa, *op. cit*., p. 34, nota 183.

27. **BUCUREŞTI-GIULEŞTI**; b) aşezare pe o vale secundară, distrusă de o carieră de nisip; c) săpături arheologice în anul 1953, E. Comşa; e) două gropi la câtiva metri una de alta (bordeie?); f) E. Comşa, *Săpăturile arheologice din sectorul Giuleşti, Studii şi referate privind istoria României I*, 1954, p. 303–309; E. Comşa, *op. cit*., p. 126; M. Neagu, *op. cit*., p. 107.

28. **BUCUREŞTI-GIULEŞTI II**; c) cercetări Dinu V. Rosetti; f) E. Comşa, *op. cit*., p. 34, nota 182.

29. **BUCUREŞTI-GIULEŞTI SÂRBI**; a) la cca 100 de m de ruinele Mănăstirii Chiajna; b) aşezare pe un martor de terasă, în mare parte distrusă; c) săpături de salvare, Valeriu Leahu, în anul 1958; d) nivel Boian-Giuleşti, nivel steril, nivel Tei, groapă

sec. IV p. Chr., bordei sec. X-XI p. Chr.; e) două bordeie, o locuinţă de suprafaţă şi un complex neclar; f) V. Leahu, *Săpăturile arheologice de salvare de la Giuleşti-Sârbi*, CAB I, 1963, p. 179–219 şi 256–259; M. Neagu, *op. cit*., p. 107.

30. **BUCUREŞTI-GLINA**; b) aşezare pe malul lacului Glina; c) cercetări arheologice M. Petrescu-Dâmboviţa; f) E. Comşa, *op. cit*., p. 34, nota 187; M. Neagu, *op. cit*., p. 107.

31. **BUCUREŞTI-MILITARI**; a) „Câmpul lui Boja"; b) săpături de salvare în anul 1958, V. Zirra; f) V. Zirra, Gh. Cazimir, *Unele rezultate ale săpăturilor arheologice de la Câmpul Boja din cartierul Militari*, CAB I, 1963, p. 49.

32. **BUCUREŞTI-PANTELIMON**; c) săpături arheologice în anul 1958, Margareta Constantiniu; f) E. Comşa, *op. cit*., p. 34, nota 184; M. Neagu, *op. cit*., p. 107.

33. **BUCUREŞTI-RUDENI**; c) cercetări Dr. Ghertner; f) E. Comşa, *op. cit*., p. 34, nota 177.

34. **BUCUREŞTI-SLOBOZIA**; c) cercetări Petre Roman; f) E. Comşa, *op. cit*., p. 34, nota 180.

35. **BUCUREŞTI-STRĂULEŞTI**; c) cercetări Margareta Constantiniu; f) E. Comşa, *op. cit*., p. 34, nota 176.

36. **BUDEŞTI**, jud. Călăraşi; b) aşezare pe un bot de terasă în stânga râului Dâmboviţa; c) săpături de salvare V. Sârbu, S. Pandrea, M. Şimon, P. Damian, T. Popa; d) nivel Boian-Giuleşti suprapus de un nivel de sec. III–II a. Chr.; e) un bordei, un cuptor şi patru gropi; f) V. Sârbu *et alii*, *Săpăturile arheologice de la Budeşti, jud. Călăraşi*, ISTROS VIII, 1997, p. 147–151.

37. **CĂLĂRAŞI I**, jud. Călăraşi; a) „Grădiştea Călăraşi"; b) aşezare pe un martor de eroziune al braţului Borcea; c) cercetări de teren Niţă Anghelescu în anul 1953; f) N. Anghelescu, *loc. cit.*, p. 326; M. Neagu, *op. cit*., p. 107.

38. **CĂLĂRAŞI II**, jud. Călăraşi; c) cercetări de teren Niţă Anghelescu; f) E. Comşa, *op. cit*., p. 34, nota 160.

39. **CĂZĂNEŞTI**, jud. Ialomiţa; b) aşezare pe teritoriul comunei Căzăneşti; c) cercetări de suprafaţă E. Comşa; f) E. Comşa, *op. cit*., p. 34, nota 155; M. Neagu, *op. cit*., p. 107–108.

40. **CÂNDEŞTII DE JOS**, com. Verneşti, jud. Buzău; c) cercetări arheologice Victor Teodorescu; f) E. Comşa, *op. cit*., p. 32, nota 129; M. Neagu, *op. cit*., p. 108.

41. **CÂNDEŞTI**, jud. Vrancea; a) „Curături"; b) resturi de locuire pe un promontoriu de terasă mijlocie; c) sondaj Victor Bobi, în anul 1972; d) nivel Boian-Giuleşti; e) bordei de mari dimensiuni şi formă ovală, cu vatră; f) V. Bobi, *Un atelier de prelucrare a silexului şi a pietrei aparţinând culturii Boian, descoperit la Cândeşti-Vrancea*, VRANCEA I, Focşani, 1978, p. 7–19.

42. **CÂNDEŞTI**, jud. Vrancea; a) „La Cuptor"; b) aşezare pe valea pârâului Oreavu, în apropierea podului C.F.R.; c) descoperire prof. I. Ciurăscu în anul 1970; e) în urma prăbuşirii unui mal se vedeau urmele unei vetre, cenuşă şi bucăţi de chirpici; f) V. Bobi, *loc. cit.*, p. 7, nota 2.

43. **CÂRLOMĂNEŞTI**, com. Verneşti, jud. Buzău; c) cercetări arheologice V. Teodorescu; f) E. Comşa*, op. cit*., p. 32, nota 128; M. Neagu, *op. cit*., p. 108.

44. **CEGANI**, com. Borduşani, jud. Ialomiţa; b) aşezare pe terasa Dunării; c) cercetări de teren V. Oprea; f) M. Neagu, *op. cit*., p. 108.

45. **CERNAVODA**, jud. Constanţa; a) pe teritoriul oraşului Cernavoda; b) aşezare pe terasa Dunării; c) cercetări arheologice S. Morintz, D. Berciu, P. Roman; f) S. Morintz, D. Berciu, P. Diaconu, Şantierul arheologic Cernavoda, SCIV V, 1–2, p. 151–160; E. Comşa, *op. cit*., p. 32, nota 147; M. Neagu, *op. cit*., p. 108.

46. **CERNICA**, jud. Ilfov; b) aşezare situată pe teritoriul comunei Cernica; c) cercetări de teren S. Morintz, E. Comşa; f) S. Morintz, *Die Jungsteinzeitliche Funde in Cernica*, DACIA VIII, N.S., 1963, p. 44.

47. **CHIOARA**, com. Vlădeni, jud. Ialomiţa; c) cercetări de teren I. Munteanu şi V. Oprea; f) M. Neagu, *op. cit*., p. 108.

48. **CHIRNOGI**, jud. Călăraşi; b) aşezare pe terasa Dunării; c) cercetări arheologice Done Şerbănescu; f) M. Neagu, *op. cit*., p. 108.

49. **CHITILA**, jud. Ilfov; a) „Fermă"; b) aşezare de tip tell, parţial distrusă; c) cercetări arheologice Vasile Boroneanţ; d) nivel Boian-Bolintineanu (Vădastra în concepţia lui V. Boroneanţ), nivel Boian-Giuleşti, nivel Boian-Spanţov, apoi şapte niveluri gumelniţene;

50. f) V. Boroneanţ, *Chitila Fermă. Studiu monografic*, CAB VI, 2004, p. 47–82.

51. **CIOCĂNEŞTI**, jud. Călăraşi; a) „La grajduri"; b) aşezare situată pe malul fostului lac Boian; c) cercetări de teren N. Anghelescu, E. Comşa, M. Neagu; f) N. Anghelescu, *loc. cit.*, p. 318; E. Comşa, *op. cit*., p. 34; M. Neagu, *op. cit*., p. 108.

52. **CIOROGÂRLA**, jud. Ilfov; b) aşezare situată pe teroitoriul comunei Ciorogârla; c) cercetări de teren Petre Roman; f) E. Comşa, *op. cit*., p. 34, nota 188; M. Neagu, *op. cit*., p. 108.

53. **CIUCSÂNGEORGIU**, jud. Harghita; b) ceramică Boian-Giuleşti de pe o terasă situată între pârâurile Martonos şi Fisák; f) Z. Székely, *loc. cit.*, p. 243.

54. **CIULNIŢA I**, jud. Ialomiţa; a) la 1 km est de comuna Ciulniţa; b) aşezare pe terasa înaltă a Ialomiţei; c) săpături sistematice în anii 1992–1996; e) o locuinţă de suprafaţă, cinci bordeie orientate diferit, cu dimensiuni variabile şi câteva gropi de formă ovală şi rotundă; f) S. Marinescu-Bîlcu, Elena Renţa, Gh. Matei, *Ciulniţa, jud. Ialomiţa*, Cronica Cercetărilor Arheologice. Campania 1994, Cluj, 1995, p. 21; Idem, *Ciulniţa, jud. Ialomiţa*, Cronica Cercetărilor Arheologice. Campania 1995, Brăila, 1996, p. 33.

55. **CIULNIŢA II**, jud. Ialomiţa; b) aşezare pe un martor de eroziune; c) cercetări de teren N. Anghelescu; f) N. Anghelescu, *loc. cit.*, p. 324–325.

56. **COCORĂŞTI**, jud. Prahova; a) „Grind"; b) aşezare situată pe teritoriul comunei Cocorăşti; c) cercetări de teren Victor Teodorescu; f) E. Comşa, *op. cit*., p. 34, nota 158; M. Neagu, *op. cit*., p. 108.

57. **COPUZU**, com. Balaciu, jud. Ialomiţa; b) aşezare situată pe terasa înaltă a Ialomiţei; c) cercetări de teren Eugen Comşa; f) E. Comşa, *op. cit*., p. 34, nota 156; M. Neagu, *op. cit*., p. 108.

58. **COROTENI I**, com. Slobozia Bradului, jud. Vrancea; a) „Cetăţuia"; b) aşezare pe versantul alăturat terasei; c) săpături arheologice Victor Bobi; d) nivel Boian-Giuleşti (etapa Coroteni, după V. Bobi), nivel Monteoru IC 4, nivel sec. II–III p. Chr.; e) cinci locuinţe, una dintre ele (L2) cu vatră; f) V. Bobi, *O nouă etapă de locuire a purtătorilor culturii Boian descoperită la Coroteni-Vrancea*, VRANCEA V–VIII, Focşani, 1987, p. 321–330.

59. **COROTENI II**, com. Slobozia Bradului, jud. Vrancea; a) „Ilie Pavel"; b) aşezare pe terasa pârâului Vărzaru; c) săpături de salvare Victor Bobi, în anul 1985; e) două locuinţe Boian-Giuleşti; f) V. Bobi, *O nouă aşezare ce aparţine neoliticului mijlociu – cultura Boian descoperită la Coroteni-Vrancea*, VRANCEA VIII–IX, Focşani, 1991, p. 9–16.

60. **COSLOGENI**, com. Roseţi, jud. Călăraşi; a) „Km. 80"; b) aşezare situată pe terasa Borcei; c) cercetări de teren V. Culică, M. Neagu; f) M. Neagu, *op. cit*., p. 109.

61. **COVASNA**, jud. Covasna; f) H. Schroller, *op. cit.*, p. 78, nr. 140; E. Comşa, *op. cit.*, p. 35.

62. **CRIVĂŢ**, com. Budeşti, jud. Călăraşi; a) „La Islaz"; b) aşezare situată în prelungirea văii Gentei; c) cercetări de suprafaţă D. Berciu; f) E. Comşa, *op. cit.*, p. 34, nota 194; M. Neagu, *op. cit.*, p. 109.

63. **CUCUIEŢI**, com. Plătăreşti, jud. Călăraşi; b) aşezare situată pe terasa Dâmboviţei; c) cercetări de teren Eugen Comşa, în anul 1959; f) E. Comşa, *op. cit.*, p. 34, nota 193; M. Neagu, *op. cit.*, p. 109.

64. **CUNEŞTI**, com. Grădiştea, jud. Călăraşi; a) „Gârla"; b) aşezare situată pe terasa joasă a iezerului Călăraşi; c) cercetări de teren Niţă Anghelescu; f) E. Comşa, *Aşezarea gumelniţeană „Măgura Cuneştilor"*, MCA I, S.N., 1999, p. 38, fig. 22, pct. 8; M. Neagu, *op. cit.*, p. 109.

65. **DÂRVARI**, com. Ciorogârla, jud. Ilfov; b) aşezare situată pe teritoriul comunei Ciorogârla; c) cercetări de teren Petre Roman; f) E. Comşa, *op. cit.*, p. 34, nota 190; M. Neagu, *op. cit.*, p. 109.

66. **DRIDU**, jud. Ilfov; a) „Cotul lui Buruiană"; b) aşezare situată pe terasa înaltă a Ialomiţei; c) cercetări de suprafaţă M. Neagu; f) M. Neagu, *op. cit.*, p. 109.

67. **ERESTEGHIN**, jud. Covasna; f) E. Comşa, *op. cit.*, p. 35, nota 225.

68. **FĂUREI**, com. Ulmu, jud. Călăraşi; b) aşezare situată pe terasa Mostiştei; c) cercetări de teren S. Morintz, E. Comşa, N. Anghelescu, M. Neagu, V. Oprea; f) M. Neagu, *op. cit.*, p. 109.

69. **FÂNTÂNELE**, jud. Prahova; a) „Pe Vâlcele"; b) aşezare situată pe teritoriul comunei Fântânele; c) sondaje efectuate de Victor Teodorescu, în anii 1963 şi 1965; f) E. Comşa, *op. cit.*, p. 32, nota 134; V. Teodorescu, EAIVR, vol. II, D-L, p. 128, vocea „Fântânele", nr. 3; M. Neagu, *op. cit.*, p. 109.

70. **FELDIOARA**, jud. Braşov; a) „Dealul Cetăţii"; b) aşezare; c) săpături sistematice Eugen Comşa, în anii 1963–1965; d) nivel Starčevo-Criş, două niveluri Boian-Giuleşti, două niveluri Cucuteni-Ariuşd, slabe urme Glina, Hallstatt timpuriu, nivel geto-dacic; f) E. Comşa, *Cultura Boian în Translivania*, SCIV XVI, 4, 1965, p. 629–645; idem, EAIVR, vol. II, D-L, p. 129-130, vocea „Feldioara"; M. Neagu, *op. cit.*, p. 109.

71. **GĂLBINAŞI**, jud. Buzău; b) aşezare situată pe raza comunei Gălbinaşi; c) cercetări arheologice Victor Teodorescu; f) E. Comşa, *op. cit.*, p. 32, nota 141; M. Neagu, *op. cit.*, p. 109.

72. **GHINOAICA**, com. Fântânele, jud. Prahova; a) la confluenţa pârâului Şcheianca cu valea Riciului; b) aşezare; c) cercetări arheologice Victor Teodorescu; d) nivel al culturii ceramicii liniare de aspect Sudiţi, nivel Boian-Giuleşti, perforate de morminte Monteoru Ia-Iia; f) V. Teodorescu, EAIVR, vol. II, D-L, p. 189, vocea „Ghinoaica".

73. **GIURGIU**, jud. Giurgiu; a) „Malu Roşu"; c) cercetări Gh. Rădulescu şi M. Ionescu; f) E. Comşa, *op. cit.*, p. 35, nota 202.

74. **GIURGIU**, jud. Giurgiu; a) „Slobozia I"; c) cercetări Gh. Rădulescu şi M. Ionescu; f) E. Comşa, *op. cit.*, p. 35, nota 203; M. Neagu, *op. cit.*, p. 109.

75. **GIURGIU**, jud. Giurgiu; a) „Slobozia II"; c) cercetări Gh. Rădulescu şi M. Ionescu; f) E. Comşa, *op. cit.*, p. 35, nota 204.

76. **GRĂDIŞTEA**, com. Grădiştea, jud. Călăraşi; c) cercetări de teren Niţă Anghelescu; f) N. Anghelescu, *loc. cit.*, p. 325.

77. **GRĂDIŞTEA**, com. Grădiştea, jud. Călăraşi; a) „Grădiştea Ceacu"; b) aşezare situată pe malul iezerului Călăraşi; c) cercetări de teren M. Neagu, V. Oprea; f) M. Neagu, *op. cit*., p. 109.

78. **GREACA**, jud. Giurgiu; a) „La Slom"; b) aşezare pe terasa lacului Greaca; c) săpături de salvare Eugen Comşa, în anul 1954; e) groapa unui bordei de la începutul fazei Giuleşti, în pământul de umplutură al acesteia găsindu-se resturile unei vetre, unelte şi ceramică specifică; f) E. Comşa, *Cercetări arheologice în preajma lacului Greaca*, SCIV V, 3-4, 1954, p. 589, pct. 46; idem, *Săpături de salvare şi cercetări de suprafaţă în regiunea Bucureşti*, SCIV VI, 3–4, 1955, p. 411–427.

79. **GREACA**, jud. Giurgiu; a) „La Cruţescu"; b) aşezare pe margine de terasă; c) săpături de salvare Eugen Comşa, în anul 1954; f) E. Comşa, *Săpături de salvare şi cercetări de suprafaţă în regiunea Bucureşti*, SCIV VI, 3–4, 1955, p. 427–431.

80. **GREACA**, jud. Giurgiu; a) „La Ţigănie"; b) aşezare pe margine de terasă; c) săpături de salvare E. Comşa, în anul 1954; f) E. Comşa, *Săpături de salvare şi cercetări de suprafaţă în regiunea Bucureşti*, SCIV VI, 3–4, 1955, p. 431.

81. **GREACA**, jud. Giurgiu; a) „La Costinescu"; b) cercetări de suprafaţă efectuate de E. Comşa în anul 1953; f) E. Comşa, *op. cit*., p. 34, nota 197.

82. **HĂLCHIU**, jud. Braşov; f) E. Comşa, *op. cit*., p. 35, nota 211.

83. **HĂRMAN**, jud. Braşov; f) E. Comşa, *op. cit*., p. 35, nota 214.

84. **HÂRŞOVA**, jud. Constanţa; b) aşezare situată pe terasa înaltă a Dunării; c) cercetări Doina Galbenu; f) D. Galbenu, *Cercetările arheologice de la Hârşova*, SCIV XIII, 2, 1962, p. 285.

85. **HOTARELE**, jud. Giurgiu; b) aşezare situată pe teritoriul comunei Hotarele; c) cercetări de teren E. Comşa, în anul 1953; f) E. Comşa, *op. cit*., p. 34, nota 195; M. Neagu, *op. cit*., p. 110.

86. **IPOTEŞTI**, com. Milcov, jud. Olt; a) „La Conac"; b) aşezare pe bot de terasă, parţial distrusă de Olt; c) săpături arheologice E. Comşa; d) nivel Boian-Giuleşti suprapus de un nivel cu materiale de tip Petru Rareş; f) E. Comşa, *Săpăturile arheologice de la Ipoteşti*, MCA VIII, 1962, p. 214–216, fig. 3/1.

87. **ISACCEA**, jud. Tulcea; a) „Suhat"; b) aşezare pe terasa joasă a Dunării; c) cercetări de suprafaţă Elena Lăzurcă; săpături sistematice Cristi Micu; d) două niveluri de locuire, cel inferior cu două etape de funcţionare; e) opt structuri de locuire cercetate parţial; f) C. Micu, *Civilizaţia Boian pe teritoriul României*, Călăraşi, 1999, p. 23.

88. **JEGĂLIA**, jud. Călăraşi; b) aşezare pe terasa braţului Borcea; c) cercetări de suprafaţă E. Moscalu, M. Neagu, V. Oprea; f) M. Neagu, *op. cit*., p. 110.

89. **LĂCENI**, jud. Teleorman; a) „Măgura"; b) aşezare de tip tell (TEL 008); c) cercetări de teren Radian Andreescu, Douglass Bailey în anii 1999-2000; e) resturile deteriorate ale unei locuinţe de suprafaţă; f) R. Andreescu, D. Bailey, *Observaţii preliminare privind locuirea neo-eneolitică pe valea Teleormanului*, *Civilizaţia Boian pe teritoriul României*, Călăraşi, 1999, p. 11–13, fig. 1; R. Andreescu et alii, *Locuirea neo-eneolitică din Valea Teleormanului, zona Lăceni-Măgura (Southern Romanian Archaeological Project)*, Studii de Preistorie 1, 2001, p. 33–46.

90. **LĂTEŞTI**, com. Făcăeni, jud. Ialomiţa; b) aşezare situată pe terasa braţului Borcea; c) cercetări de teren Nicolae Conovici; f) M. Neagu, *op. cit*., p. 110.

91. **LEŢ**, com. Boroşneu Mare, jud. Covasna; b) aşezare în apropierea satului Leţ; c) săpături sistematice I. Nestor, E. Zaharia; d) nivel Starčevo-Criş, nivel Boian-Giuleşti, nivel Ariuşd; e) un bordei şi o groapă cu materiale specifice fazei Giuleşti;

f) I. Nestor, *Raport despre sondajele de la Leţ-Várhegy*, MCA III, 1957, p. 59–63; E. Zaharia, *Angaben über die Boian-Giuleşti-Kultur. Die Siedlung von Leţ*, DACIA XI, N.S., 1967, p. 5–38.

92. **LIŞCOTEANCA**, com. Bordei Verde, jud. Brăila; a) „Moş Filon"; b) aşezare pe un pinten de terasă; c) săpături arheologice N. Harţuche, Fl. Anastasiu, V. Sârbu, în anii 1971–1974 şi 1979–1980; d) nivel Boian-Giuleşti, nivel Gumelniţa A1, nivel Gumelniţa A2 (perforat de morminte sarmatice şi de secol X p. Chr.); e) bordeie dispuse la distanţă unele de altele ; f) S. Pandrea, *Civilizaţia Boian pe teritoriul României*, p. 24.

93. **LIŞCOTEANCA**, com. Bordei Verde, jud. Brăila; a) „Movila din Baltă"; b) aşezare pe un martor de eroziune; c) săpături arheologice N. Harţuche, Fl. Anastasiu, V. Sârbu, în anii 1971–1974 şi 1979–1980; d) nivel Boian-Giuleşti, nivel Gumelniţa A1, nivel Gumelniţa A2 (perforat de morminte din epoca bronzului şi sarmatice); e) locuinţe de suprafaţă şi bordeie, dispuse la distanţă unele de altele; f) S. Pandrea, *Civilizaţia Boian pe teritoriul României*, p. 24.

94. **LIŞCOTEANCA**, com. Bordei Verde, jud. Brăila; a) „Satnoieni"; b) aşezare pe un pinten de terasă; c) săpături arheologice I. T. Dragomir; d) nivel Boian-Giuleşti, nivel Gumelniţa A1; e) bordeie şi gropi; f) S. Pandrea, *Civilizaţia Boian pe teritoriul României*, p. 24.

95. **LUNCA**, com. Vlădeni, jud. Ialomiţa; f) E. Comşa, *op. cit*., p. 32, nota 148.

96. **MOISICA**, com. Smeeni, jud. Buzău; c) cercetări de teren Victor Teodorescu; f) E. Comşa, *op. cit*., p. 32, nota 143.

97. **NEGRILEŞTI**, jud. Vrancea; a) „Pe creastă"; b) aşezare; c) cercetări de suprafaţă V. Bobi şi A. Paragină, în anul 1977; f) V. Bobi, *loc. cit.*, p. 7, nota 2.

98. **NENCIULEŞTI**, com. Merei, jud. Buzău; c) cercetări de teren Victor Teodorescu; f) E. Comşa, *op. cit*., p. 32, nota 132.

99. **OGRADA**, jud. Ialomiţa; b) aşezare situată pe teritoriul comunei Ograda; c) cercetări de teren N. Conovici, R. Lungu, E. Renţa; f) M. Neagu, *op. cit*., p. 110.

100. **OLTENI**, jud. Teleroman; b) aşezare situată pe teritoriul comunei Olteni; c) cercetări Gh. Diaconu; f) E. Comşa, *op. cit*., p. 35, nota 208; M. Neagu, *op. cit*., p. 110.

101. **PIATRA SAT**, jud. Olt; a) „Vadul Codrii"; b) aşezare pe un promontoriu, cu o suprafaţă de cca 2400 m^2; c) săpături sistematice Marin Nica; d) nivel Boian-Giuleşti, distrus parţial de bordeie de secol V–VI p. Chr. Şi de o necropolă de secol XVI p. Chr., precum şi de o carieră de pietriş; e) locuinţe de suprafaţă cu vetre, dispuse în şiruri paralele; f) M. Nica, *Descoperiri Boian în vestul Câmpiei Române, Civilizaţia Boian pe teritoriul României*, Călăraşi, 1999, p. 8–10; M. Nica, I. Ciucă, *Aşezările neolitice de la Piatra Sat, jud. Olt,* Arhivele Olteniei 6, S.N., 1989, p. 17-41.

102. **PIATRA SAT**, jud. Olt; a) „Nucet"; b) aşezare pe terasa Oltului; c) săpături arheologice Marin Nica; d) nivel Vădastra II după Nica (I după C. Mateescu) suprapus de un nivel subţire Boian-Giuleşti, suprapus la rândul lui de complexe cu ceramică Vădstra III şi IV (după Nica); f) M. Nica, *Descoperiri Boian în vestul Câmpiei Române, Civilizaţia Boian pe teritoriul României*, Călăraşi, 1999, p. 8–10.

103. **PLĂTĂREŞTI**, jud. Călăraşi; a) „Podul Pitarului"; b) aşezare situată pe terasa Dâmboviţei; c) cercetări de teren E. Comşa în anul 1959; f) E. Comşa, *op. cit*., p. 34, nota 192; M. Neagu, *op. cit*., p. 110.

104. POTCOAVA, com. Independenţa, jud. Călăraşi; a) „La Vii"; b) aşezare situată pe malul nord estic al lacului Gălăţui; c) cercetări de teren M. Neagu; f) M. Neagu, *op. cit*., p. 110.

105. PRUNDU, jud. Giurgiu; b) aşezare pe malul lacului Greaca; c) cercetări de teren E. Comşa; f) E. Comşa, *Cercetări arheologice în preajma lacului Greaca*, SCIV V, 3–4, 1954, p. 587, pct. 25; M. Neagu, *op. cit*., p. 110.

106. PUENI, jud. Giurgiu; b) aşezare pe malul lacului Greaca; c) cercetări de teren E. Comşa; f) E. Comşa, *Cercetări arheologice în preajma lacului Greaca*, SCIV V, 3–4, 1954, p. 586, pct. 6; M. Neagu, *op. cit*., p. 110.

107. RASA, com. Grădiştea, jud. Călăraşi; b) aşezare situată pe malul estic al lacului Gălăţui; c) cercetări de teren Niţă Anghelescu; f) N. Anghelescu, *loc. cit.*, p. 317; M. Neagu, *op. cit*., p. 110.

108. RASA, com. Grădiştea, jud. Călăraşi; a) „Grădiştea Grozoaica"; b) aşezare situată pe malul lacului Bogata; c) cercetări de teren Niţă Anghelescu; f) M. Neagu, *op. cit*., p. 110–111.

109. RÂMNICELU, jud. Brăila; b) aşezare pe teritoriul comunei Râmnicelu; c) cercetări Nicoale Harţuche; f) N. Harţuche, *Complexul cultural Cernavoda I de la Râmnicelu-Brăila*, ISTROS I, Brăila, 1980, p. 33.

110. RECI, jud. Covasna; f) H. Schroller, *op. cit*., p. 78, nr. 139; E. Comşa, *op. cit*., p. 35, nota 224.

111. ROSEŢI, jud. Călăraşi; a) „Grădiştea Roseţi"; b) aşezare siatuată pe terasa Dunării; c) cercetări arheologice Marian Neagu; f) M. Neagu, *op. cit*., p. 110.

112. RUGINEŞTI, jud. Vrancea; b) aşezare semnalată de I. Nestor; f) E. Comşa, *op. cit*., p. 35, nota 228.

113. SĂLCIOARA, com. Ghergheasca, jud. Buzău; c) cercetări Victor Teodorescu; f) E. Comşa, *op. cit*., p. 32, nota 142.

114. SĂPOCA I, jud. Buzău; c) cercetări Victor Teodorescu; f) E. Comşa, *op. cit*., p. 32, nota 127; M. Neagu, *op. cit*., p. 111.

115. SĂPOCA II, jud. Buzău; c) cercetări Victor Teodorescu; f) E. Comşa, *op. cit*., p. 32, nota 125; M. Neagu, *op. cit*., p. 111.

116. SĂPOCA III, jud. Buzău; c) cercetări Victor Teodorescu; f) E. Comşa, *op. cit*., p. 32, nota 126; M. Neagu, *op. cit*., p. 111.

117. SĂSENII VECHI, com. Verneşti, jud. Buzău; c) cercetări Victor Teodorescu; f) E. Comşa, *op. cit*., p. 32, nota 130; M. Neagu, *op. cit*., p. 111.

118. SF. GHEORGHE I, jud. Covasna; f) E. Comşa, *op. cit*., p. 35, nota 215.

119. SF. GHEORGHE II, jud. Covasna; f) E. Comşa, *op. cit*., p. 35, nota 218.

120. SF. GHEORGHE, jud. Covasna; a) „Bedehaza"; f) E. Comşa, *op. cit*., p. 35, nota 216.

121. SF. GHEORGHE, jud. Covasna; a) „Epresteto"; f) Z. Székely, *Raport preliminar asupra sondajelor efectuate de Muzeul regional din Sf. Gheorghe în anul 1956*, MCA V, 1959, p. 241; E. Comşa, *op. cit*., p. 35.

122. SILIŞTEA (fost Nazâru), jud. Brăila; a) „Conac"; b) aşezare de un bot de terasă cu o suprafaţă de cca 0,50 ha; c) săpături sistematice V. Sârbu, S. Pandrea; d) nivel Boian-Giuleşti suprapus de un nivel hallstattian timpuriu; e) au fost descoperite 11 complexe: resturile unei locuinţe de suprafaţă, o „platformă" şi 9 gropi „menajere"; f) V. Sârbu, S. Pandrea, *Cercetările arheologice de la Siliştea, jud. Brăila, campaniile 1991–1993. a) Aşezarea Boian-Giuleşti; b) Aşezările din prima epocă a fierului*, ISTROS VII, Brăila,1994, p. 27–32.

123. **SLATINA**, jud. Olt; b) aşezare situată pe malul Oltului; c) cercetări arheologice C. S. Nicoalescu-Plopşor şi C. Mateescu; f) C. S. Nicoalescu-Plopşor, C. Mateescu, *Şantierul arheologic Cerna-Olt*, SCIV VI, 3–4, 1955, p. 401, fig. 6; M. Neagu, *op. cit*., p. 111.

124. **SLOBOZIA**, jud. Ialomiţa; b) aşezare situată pe teritoriul cartierului Bora; c) cercetări de suprafaţă Eugen Comşa; f) E. Comşa, *op. cit*., p. 32; M. Neagu, *op. cit*., p. 111.

125. **SMEENI II**, jud. Buzău; c) cercetări Victor Teodorescu; f) E. Comşa, *op. cit*., p. 32, nota 139.

126. **SMEENI III**, jud. Buzău; c) cercetări Victor Teodorescu; f) E. Comşa, *op. cit*., p. 32, nota 140.

127. **STOENEŞTI (fost Tangâru)**, jud. Giurgiu; b) aşezare de tip tell; c) săpături arheologice D. Berciu, în anii 1934, 1956, 1957; d) nivel Boian-Giuleşti, nivel Boian-Vidra, nivel Boian-Spanţov, niveluri Gumelniţa A1, A2 şi B1; e) bordeie şi colibe; f) D. Berciu, *Săpăturile arheologice de la Tangâru, 1934. Raport preliminar*, BMJV 1, 1935, p. 1–55; idem, *Săpăturile arheologice de la Tangâru*, MCA V, 1959, p. 144–149; idem, Contribuţii la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări, 1961, p. 367–372.

128. **SUDIŢI I**, com. Gherăseni, jud. Buzău; c) cercetări Victor Teodorescu; f) E. Comşa, *op. cit*., p. 32, nota 135.

129. **SUDIŢI II**, com. Gherăseni, jud. Buzău; c) cercetări Victor Teodorescu; f) E. Comşa, *op. cit*., p. 32, nota 136.

130. **SUDIŢI III**, com. Gherăseni, jud. Buzău; c) cercetări Victor Teodorescu; f) E. Comşa, *op. cit*., p. 32, nota 137.

131. **SULTANA II**, com. Mănăstirea, jud. Călăraşi; b) aşezare situată pe terasa înaltă a Mostiştei; c) cercetări de teren B. Mitrea şi N. Anghelescu; f) E. Comşa, *op. cit*., p. 34, nota 175; M. Neagu, *op. cit*., p. 111.

132. **SULTANA III**, com. Mănăstirea, jud. Călăraşi; f) E. Comşa, *op. cit*., p. 34, nota 174.

133. **TÂRGŞORU VECHI**, jud. Prahova; b) aşezare situată pe teritoriul comunei Târgşor; c) cercetări de teren Victor Teodorescu; f) E. Comşa, *op. cit*., p. 34, nota 157; M. Neagu, *op. cit*., p. 111.

134. **TRESTIENI**, com. Ulmi, jud. Ilfov; b) aşezare situată pe teritoriul comunei Ulmi; c) cercetări de teren Petre Roman; f) E. Comşa, *op. cit*., p. 34, nota 189; M. Neagu, *op. cit*., p. 111.

135. **TURIA**, jud. Covasna; f) E. Comşa, *op. cit*., p. 35, nota 223.

136. **ULMU**, jud. Ialomiţa; a) „La Caraman”; b) aşezare situată pe terasa joasă a lacului Mostiştea; c) cercetări de teren E. Comşa, S. Morintz, M. Neagu; f) E. Comşa, *op. cit*., p. 34, nota 173; M. Neagu, *op. cit*., p. 111–112.

137. **VALEA ŞCHEILOR**, com. Călugăreni, jud. Prahova; c) cercetări de teren Victor Teodorescu; f) E. Comşa, *op. cit*., p. 32, nota 133; M. Neagu, *op. cit*., p. 111.

138. **VASILAŢI**, com. Vasilaţi, jud. Călăraşi; a) „Palamanca”; b) aşezare situată pe terasa Dâmboviţei; c) cercetări Done Şerbănescu; f) M. Neagu, *op. cit*., p. 111.

139. **VĂRĂŞTI II**, com. Ciocăneşti, jud. Călăraşi; c) cercetări de suprafaţă Eugen Comşa; f) E. Comşa, *op. cit*., p. 34, nota 168.

140. **VĂRĂŞTI**, com. Ciocăneşti, jud. Călăraşi; a) „Pescărie”; b) aşezare situată pe terasa joasă a fostului lac Boian; c) cercetări de teren Radu Vulpe; f) E. Comşa, *op. cit*., p. 34, nota 169, M. Neagu, *op. cit*., p. 112.

141. **VĂRĂŞTI III**, com. Ciocăneşti, jud. Călăraşi; c) cercetări de teren Niţă Anghelescu; f) E. Comşa, *op. cit*., p. 34, nota 170.

142. VĂRĂŞTI, com. Ciocăneşti, jud. Călăraşi; a) „Boian A”; f) E. Comşa, *op. cit*., p. 34, nota 171.
143. VERNEŞTI, jud. Buzău; b) aşezare situată pe teritoriul comunei Verneşti; c) cercetări Victor Teodorescu; f) E. Comşa, *op. cit*., p. 32, nota 131; M. Neagu, *op. cit*., p. 112.
144. VIDRA, jud. Ilfov; b) aşezare situată pe teritoriul comunei Vidra; c) cercetări arheologice Dinu V. Rosetti; f) M. Neagu, *op. cit*., p. 112.
145. VLĂDICEASCA, jud. Ilfov; a) „Ghergălău”; b) aşezare situată pe o insulă a lacului Mostiştea-Frăsinet; c) cercetări arheologice Done Şerbănescu, George Trohani; f) M. Neagu, *op. cit*., p. 112.
146. ZĂLAN, com. Bodoc, jud. Covasna; c) cercetări de teren Z. Székely f) Z. Székely, *Cercetări arheologice în regiunea Stalin şi Regiunea Autonomă Maghiară*, Mediaş, 1953, p. 15–16; E. Comşa, *op. cit*., p. 35.

A FEW REMARKS CONCERNING THE HABITAT OF THE GIULEŞTI PHASE OF THE BOIAN CULTURE

ABSTRACT

In this article the author discusses settlement types and their structure in what is known as the Giuleşti phase of the Boian culture. After a brief review of previous research in this area, other aspects like the general structure of a neolithic settlement are considered. The lack of systematic research in this field makes almost impossible the attempt to reconstruct the types of habitat in the Giuleşti phase, the publication of data being unsatisfactory.

In the settlements of this phase are mentioned both surface dwellings and pit-houses, no special disposition of this structures in the plan of settlements being remarked. In some cases, like Gălăţui-„Movila Berzei” or Piatra Sat-„Vadul Codrii” are mentioned special structures considered „sanctuaries”. Both this settlements are surrounded with shallow ditches. Another special place is the one of Siliştea-„Conac” that may be interpreted as station linked with hunting ceremonies or the cult of ancestors. The final part of this contribution containes a list with the sites belonging to the Giuleşti phase of the Boian culture.

EXPLICAŢIA FIGURILOR ŞI PLANŞELOR

Fig. 1. Settlemet type in the Giuleşti phase in terms of topographical position.

Fig. 2. The structure of information regarding the Boian-Giuleşti type discoveries.

Fig. 3. Dwelling types in the Giuleşti phase of the Boian culture.

Fig. 4. Type of research concerning the Giuleşti phase of the Boian culture.

Fig. 5. The Settlemets of Piatra Sat-„Vadul Codrii” and Piatra Sat-„Nucet” (after M. Nica*, Civilizaţia Boian pe teritoriul României*, Călăraşi, 1999, p. 9, fig. 1).

Fig. 6. The settlements of Gălăţui-„Movila Berzei” (a), Bogata (b) and Rasa (c) (after M. Neagu, *Neoliticul mijlociu la Dunărea de Jos*, Călăraşi, 2003, p. 220, pl. XXXIX).

Fig. 7. The map of the Boian-Giuleşti settlements.

Plate I.1. Bogata II (after E. Comşa, *Istoria comunităţilor culturii Boian*, Bucureşti, 1974, p. 146, fig. 51); I.2. Greaca (after E. Comşa, *op. cit*., p. 148, fig. 52); I.3. Lişcoteanca-„Moş Filon”(after N. Harţuche, *Locuinţa-bordei din aşezarea Boian de la Lişcoteanca „Moş Filon”*, Istros 2–3, 1981–1983, p. 14, fig. 2); I.4. Bucureşti-Căţelu Nou (after V. Leahu, *Raport asupra cercetărilor arheologice efectuate în 1960 la Căţelu Nou*, CAB 1, 1963, p. 19, fig. 4); I.5. Bucureşti-Giuleşti Sârbi

(after V. Leahu, *Săpăturile arheologice de salvare de la Giuleşti-Sârbi*, CAB, I, 1963, p. 186–187, fig. 4, 5); I.6. Bucureşti-Giuleşti (after Comşa, *op. cit*., p. 150, fig. 54).

Plate II.1. Gălătui-„Movila Berzei" (after M. Neagu, *Neoliticul mijlociu*..., p. 221, pl. XL); II.2. Giuleşti-Sârbi (after Leahu, *Săpăturile de salvare*..., p. 188, fig. 6); II.3. The „sanctuary" of Gălăţui-„Movila Berzei" (after Neagu, *Aspecte ale organizării spaţiului în aşezările neoliticului dezvoltat la Dunărea de Jos*, CCDJ 16–17, 2001, p. 28, Pl. VI).

CONSIDÉRATIONS CONCERNANT LA FIN DE LA CULTURE COSLOGENI

MIHAI IRIMIA

Încă de la începutul articolului său, autorul precizează că baza documentară pentru **cultura** sau **grupul cultural Coslogeni** este precară. Materialul arheologic provine, în cea mai mare parte, din cercetări de suprafaţă, săpături de salvare şi sondaje. Niciun sit al culturii Coslogeni nu a fost publicat deocamdată în mod adecvat. Cu toate aceste lacune de informare, se poate însă admite că grupul cultural Coslogeni a controlat un spaţiu important al zonei sud-est europene, având acces la lumea sudică, dar şi la resursele naturale din spaţiul estic sau nord-pontic. Autorul prezintă diversele opinii ale cercetătorilor privind **datarea** şi **periodizarea internă** a culturii Coslogeni. Menţionează prezenţa unor materiale Coslogeni în situri hallstattiene, fapt ce ar pleda pentru o durată mai îndelungată în timp a respectivei culturi în anumite regiuni, cum ar fi sud-estul Munteniei, şi aminteşte siturile de la Dunărea Inferioară în care a fost găsită o asemenea situaţie. În finalul expunerii sale, discută datele radiometrice publicate în literatură pentru culturile Coslogeni şi **Noua**.

La culture Coslogeni[1] (appelée parfois le groupe[2] Coslogeni) a déjà presque quatre décennies depuis son enregistrement dans la littérature de spécialité[3]. Ultérieurement, dans un ouvrage plus ample, la culture Coslogeni a été présentée en détail[4], constituant en même temps, l'objet de nombreuses études consacrées surtout au Bronze tardif du sud-est de la Roumanie et des régions avoisinées. Mais, il y a environ une décennie, N. Palincaş constatait que le répertoire céramique de la

*Traduction: prof. Virginia Moise.

[1] S. Morintz, N. Anghelescu, SCIV 21, 1970, 3, p. 374–417; S. Morintz, *Contribuţii arheologice la istoria tracilor timpurii. I. Epoca bronzului în spaţiul carpato-balcanic*, Bucureşti, 1978 (dorénavant: *Contribuţii*), *passim*, surtout p. 121–152; EAIVR, I (A-C) 1994, p. 359–360 (s.v. *Coslogeni*, auteur S. Morintz); A. Vulpe, *Epoca metalelor. B. Epoca bronzului*, dans M. Petrescu-Dîmboviţa, A. Vulpe (coord.), *Istoria românilor I*, Bucureşti, 2001, p. 285–286; V. Dumitrescu, A. Vulpe, *Dacia înainte de Dromihete*, Bucureşti, 1988, p. 73; M. Petrescu-Dîmboviţa, H. Daicoviciu, L. Bârzu, D.G. Teodor, F. Preda, *Istoria României de la începuturi până în secolul al VIII-lea*, Bucureşti, 1995, p. 99–100.

[2] B. Hänsel, *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau*, Bonn, 1976, p. 73–76; I. Chicideanu, *Obiceiuri funerare în epoca bronzului la Dunărea Mijlocie şi Inferioară*, Thèse de doctorat, Universitatea Bucureşti – Facultatea de Istorie (manuscrit), 2005, p. 745-749; N. Bolohan, *Civilizaţiile de la sfârşitul epocii bronzului din spaţiul sud-carpatic al României şi relaţiile lor cu cele din sud-estul Europei*, Thèse de doctorat, Universitatea „Al.I. Cuza" – Facultatea de Istorie (manuscrit), 2006, p. 131–215.

[3] Morintz, Anghelescu, *loc. cit.*

[4] Morintz, *Contribuţii*, p. 121–152.

culture Coslogeni est constitué, à cette étape de la recherche, par la présentation en même contexte de vases entiers et fragments céramiques provenant des périégèses ou bien des sites sommairement examinés après avoir été détruits en grande mesure. Il n'y a, pour l'instant, aucun site archéologique appartenant à la culture Coslogeni, qui eût été suffisamment publié. Par la suite, on n'a pas la certitude que ce qui a été réuni sous le nom de culture Coslogeni représente en effet un répertoire céramique unitaire[5].

La base documentaire de cette culture est surtout formée des matériaux provenus des recherches de surface, des fouilles de sauvetage et des sondages. Les objectifs les plus importants du territoires de la Roumanie, investigués jusqu'à présent, sont ceux de: Grădiştea Coslogeni (comm. de Dichiseni, dép. de Călăraşi), situé dans la zone de Balta Borcea, fouillé et publié en partie; Lupşanu (dép. de Călăraşi, où l'on a identifié 14 abris-cendriers (*zolniki*) sous la forme des tertres dont trois ont été fouillés (et auxquels on a ajouté aussi des recherches de surface bien minutieuses); Ulmu (dép. de Călăraşi) où l'on a fouillé environ la moitié d'un tertre écroulé dans le lac de Mostiştea (ayant la surface d'environ 600 m.c.); Sultana (comm. de Mănăstirea, dép. de Călăraşi), représentant toujours un abri-cendrier (*zolniki*), examiné par un sondage de proportions réduites[6]; enfin, le site de Radovanu (dép. de Călăraşi)[7].

Pour la Dobroudja, on ne pourrait mentionner que les sondages archéologiques effectués lors de deux étapes distinctes à Chirnogeni (dép. de Constanţa) dans le site/les sites (?) dans les points „La staţie" et „Islaz"[8]. Il faut y ajouter également les recherches effectuées au nord-est de la Bulgarie à Sava-Zonevo (le district de Varna) dans un site attribué par Goranka Tončeva à la culture qu'elle appelait „Yagnilo-Coslogeni-Noua"[9] et, plus tard, celles de „Golemiya-Ostrov", près du village de Durankulak (le district de Dobrich)[10].

Malheureusement, la situation constatée il y a environ une décennie, respectivement le volume réduit des fouilles systématiques d'une plus grande ampleur dans les sites qui correspondent à la culture Coslogeni, n'a pas changé fondamentalement en bien jusqu'à présent.

---

[5] N. Palincaş, *Bronzul târziu şi Hallstatt-ul timpuriu în Bazinul Argeşului*, Thèse de doctorat, Academia Română, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", Bucureşti (manuscrit), 1999, p. 180.

[6] Morintz, *Contribuţii*, p. 122–124, 126–143.

[7] S. Morintz, D. Şerbănescu, TD 6, 1985, p. 5–30.

[8] Les sondages, à caractère préventif, ont été réalisés à l'occasion de l'installation des conduits de gaz pour tranzit, en 1987 et en 2001; T. Papasima, Pontica 39, 2006, p. 321–333; M. Neagu, C. Nopcea, Pontica 40, 2007, p. 471–485.

[9] G. Tončeva, Thracia Pontica 1, 1982, p. 176–182; idem, Thracia Pontica 2, 1985, p. 297–306; idem, Pontica 24, 1991, p. 29–42.

[10] J.D. Boyadziev, *Chronologija na praistoriceskite kulturi na teritorijata na Dobrudja*, Dobrudja 9, 1992, p. 17–19; idem, *Chronology of Prehistoric Cultures in Bulgaria*, dans D.W. Bailey, I. Panaiotov (ed.), *Prehistoric Bulgaria*, Madison-Wisconsin, 1995, p. 177–178, 187; voir aussi les références bibliographiques.

En ce qui concerne son origine, on a exprimé en essence deux opinions contraires, chacune proposant, à son tour, pour facteur génétique une autre composante culturelle principale.

Ainsi, A.C.Florescu et d'autres chercheurs roumains ont considéré que cette culture ou ce groupe culturel représente en fait l'extension – sud de la culture Noua en Valachie et en Dobroudja[11]. D'autre part, notamment certains chercheurs de la République de Moldavie prennent la culture Coslogeni pour un prolongement vers le sud de la culture Sabatinovka[12]. En ce qui concerne certaines découvertes de Dobroudja, il faut mentionner aussi l'opinion que celles-ci appartiendraient à une communauté Sabatinovka, qui était entrée dans la région par le processus antérieur à la formation de la culture Coslogeni[13].

La culture ou le groupe culturel Coslogeni, qui présente des affinités visibles avec les cultures Sabatinovka et Noua, occupe, au sommet de son essor, la zone de plaine du SE de la Valachie (jusqu'à Mostiştea), la Dobroudja, ainsi que le nord-est de la Bulgarie, approximativement jusqu'au nord de Varna. Il y a même des spécialistes qui considèrent que l'on peut rencontrer des matériels du type Coslogeni jusque dans les zones centrales et orientales[14] de la Macédoine ou bien jusqu'au sud de la Péninsule Balkanique.

Sans que ce soit l'objectif direct de cette note, nous mentionnons quelques découvertes du territoire de la Bulgarie et de son voisinage attribuées à la culture Coslogeni. Ainsi, le site de Durankulak -„Golemiya Ostrov” (le district de Dobrič) est considéré une extension vers le sud des communautés Sabatinovka - Coslogeni[15]. On a signalé aussi des découvertes du même types dans un grand nombre de sites de la zone située entre Ruse et Varna – à Yagnilo, Sava-Zonevo, Ezerovo, Blaškovo, Komarevo, Bazovek, Orljak, Novograd, Malak Preslavek[16] etc.

---

[11] A.C. Florescu, *Repertoriul culturii Noua-Coslogeni din România. Aşezări şi necropole*, CCDJ 9, 1991 (dorénavant: *Repertoriul*), où l'idée de l'existence d'une seule culture apparaît même dans le titre du travail; les découvertes du type Coslogeni sont considérées comme appartenir à un „facies répandu en Munténie orientale et en Dobroudja” (p. 17); voir aussi l'expression plus claire de cette opinion chez M. Neagu, *The Eastern Component of the Coslogeni Culture*, CCDJ 10, 1993, p. 166 et nos. 23, 24.

[12] Neagu, *op. cit.*, p. 166–167, avec la bibliographie; en même sens, voir aussi l'opinion de V. Leahu, Cercetări Arheologice 6, 1983, p. 182, selon lequel la culture Coslogeni s'identifierait avec la culture Sabatinovka dont les groupes de population, disloqués de leurs régions d'origine, se seraient répandus sur toute la zone de plaine située à l'ouest du Dniéper, rayonnant jusqu'en Moldavie, dans l'est de la Munténie, en Dobroudja et au nord-est de la Bulgarie.

[13] M. Irimia, *Funde aus der späten Bronzezeit in der Dobrudscha und einige Betrachtungen, die Coslogeni-Kultur betreffend*, dans *Thrace and the Aegean. Proceedings of the Eighth International Congress of Thracology, Sofia-Yambol, 25-29 September 2000*, Sofia, 2002, p. 138.

[14] Voir plus bas.

[15] H. Todorova, T. Dimov, *Selišce ot kăsnata bronzova epoha na Golemiya Ostrov pri selo Durankulak*, Sofia, 1985, p. 21–26 (n.v.).

[16] H. Todorova, *Dobroudža prez praistoričerkaia epocha,* dans A. Fol (ed.), *Istorija na Dobroudža*, I, 1984, p. 23–71.

On remarque les découvertes de cendriers (*zolniki*) à Sava-Zonevo et Orljak[17]. Un certain type de céramique travaillée à la main et décorée d'éléments plastiques, signalée au sud-est de la Bulgarie à Drama – „Kajrjaka”, à Kabyle et d'autres endroits sur la Tundža inférieure a également été associée avec le complexe culturel Noua-Sabatinovka-Coslogeni. La céramique grossière, du type mentionné, de Drama-„Kajrjaka” a été considérée du type Coslogeni, affirmant à la fois qu'elle présente les même traits caractéristiques que certaines pièces céramiques travailées à la main et décorées de motifs plastiques du niveau Troja VII b_1[18]. Une céramique sembable a été signalée aussi en Grèce (à Athènes, Perati, Delfi, Mykene, Lefkandi, Tiryns, Korakou) dans l'étape LH III C. Il en est de même pour une partie de l'inventaire céramique de la nécropole de Kastri (l'île Thasos) qui présente des rapprochements avec la céramique du type Coslogeni et avec d'autres cultures antérieures du Bas-Danube, ce qui met en évidence des liens entre Thasos et certaines cultures nordiques[19]. Des matériels archéologiques du type Zimnicea-Plovdiv (= Čerkovna), suivis de près des matériels caractéristiques aux cultures Noua et Coslogeni sont connus depuis longtemps à Kastanas et Assiros[20]. On a découvert aussi de la céramique travaillée à la main et polie (*Handmade Burnished Ware*), appelée aussi „céramique barbare” (*Barbarian Pottery*)[21] à Mykene dans *Citadel House*, qui appartient à la phase VII de l'aire respective, intervalle de temps compris entre un possible tremblement de terre et une ample destruction par incendie, datable entre la fin de la période LH III B et la première partie de LH III C, aussi bien qu'à Tiryns (datable entre la fin de la période LH III B et la fin de la première partie de la période LH III C)[22]. La même datation a été établie pour la céramique non-mycénienne de Korakou et d'autres sites du sud de la Grèce, susmentionnés[23]. Pour le groupe céramique I de Korakou, on a cherché des parallèles dans le complexe culturel Sabatinovka-Noua-Coslogeni et dans l'ainsi dit „Coars Ware” de Troja VII b[24]. De tels parallèles on en a supposé pour „la céramique intrusive du nord”, de Mykene, ainsi que pour la céramique „barbare” de Menelaion-Sparte[25]. Mais, d'autre part, on a démontré que la diffusion de la poterie „barbare” (*Barbarian Ware*) au sud des montagnes Stara Planina, inclusivement dans les sites mentionnés du centre et du sud de la Grèce, ne saurait

---

[17] Tončeva, Thracia Pontica 1, 1982, p. 176 et suiv.; J. Lichardus, I.K. Iliev, Ch.J. Christov, Eurasia Antiqua 5, 1999, p. 102; R. Jung, *Kastanas. Asgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze-und Eisenzeit Makedoniens 1975-1979: Die Drehscheibenkeramik der Schichten 19 bis 11*, PAS 18, 2002, p. 198–214.

[18] Lichardus *et alii*, *op. cit.*, p. 103.

[19] *Ibidem*, p. 103-104, avec la bibliographie.

[20] A. Hochstetter, *Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze - und Eisenzeit Makedoniens 1973-1979. Die Handgemachte Keramik, Schichten 19 bis 1*, PAS 3, 1984, *passim*; A. László, MemAnt 21, 1997, p. 117, avec la bibliographie.

[21] László, *op. cit.*, p. 118–119.

[22] *Ibidem*, avec la bibliographie.

[23] J.B. Rutter, AJA 79, 1, 1975, p. 17, 23.

[24] Rutter, *op. cit.*, p. 17–32; idem, AJA 80, 2, 1976, p. 187–188; E.B. French, J.B. Rutter, AJA 81, 1, 1977, p. 111–112; László, *op. cit.*, p. 119.

[25] Rutter, *op. cit.*, p. 17, 27; László, *loc. cit*.

plus être mise en relation avec le monde nord-est balkanique et nord-danubien. Les analyses chimiques et pétrographiques effectuées sur les lots céramiques de plusieurs sites, y compris un lot de Menelaion et un lot appartenant à la catégorie *Knobbed Ware* du niveau Troja VII b_2, ont envisagé la possible origine locale d'une partie importante de la céramique en discussion. Les résultats des analyses suggèrent surtout l'existence des emprunts technologiques et non pas des importations directes, dans les zones mentionnées. À la fois, on a constaté qu'une partie de la catégorie *Knobbed Ware* a pu arriver à Troja, à la suite de l'infiltration des groupes de populations étrangères[26].

Nous savons bien qu'à Troja, au niveau VII b, on a trouvé des matériels Coslogeni, Zimnicea-Plovdiv (= Čerkovna), Radovanu et Pseničevo-Babadag I. Attila László considérait que cette situation n'était pas le résultat d'une pénétration strictement succesive, mais la conséquence des pénétrations au moins partiellement synchrones. Ainsi, il y aurait eu une évolution partiellement parralèle des manifestations Coslogeni et Babadag I, ces dernières remplaçant peu à peu les premières, au cours du XI-e s. av.J.-C.

Tout en acceptant une telle explication, il faut admettre la survie de certains groupes culturels du Bronze final jusqu'à la période qui correspond à l'existence de la phase Babadag I[27].

Les influences nord-pontiques en Bulgarie et dans certaines zones de la Grèce sont illustrées par de divers types de pièces en os et en bronze (haches, pointes de lance, poignards, aiguilles ayant la tête en forme de plaque rhombique ou du type „Warzennadel")[28], une pointe de flèche en bronze du type nord-pontique[29], sembables à celles des cultures Sabatinovka, Noua, Coslogeni.

---

[26] Bolohan, *op. cit*, p. 438–440, avec la présentation des résultats des analyses et de la bibliographie; I. Whitbread, *Petrographic Analysis of Barbarian Ware from the Menelaion, Sparta*, dans J.M. Sandars (ed.), *Philolakon: Lakonian Studies in Honour of Hector Catling*, London, 1992, p. 297–306 (n.v.); J.B. Rutter, *Lesson 24 Bibliography: Mycenaean Pictorial Art and Pottery*, http://projectsx.dartmouth.edu/classics/history/bronze-age/lessons/bib/24/bib.html, 2008, p. 33–37 (Pottery: Physico-Chemical Provenience Studies), avec la bibliographie représentative.

[27] A. László, *Asupra sfârşitului epocii bronzului şi începutul epocii fierului în estul spaţiului carpato-danubiano-pontic*, Symposia Thracologica 7, 1989, p. 266–267; idem, *Troia VII b şi cronologia sfârşitului epocii bronzului la Dunărea de Jos. Aspecte noi ale unor probleme mai vechi*, Analele Ştiinţifice ale Universităţii „Al.I. Cuza" din Iaşi, 1991–1992, p. 37–42.

[28] Idem, *On Relationships between the Lower Danube Region and the Aegean-Anatolian Area at the End of the Bronze Age and Beginning of the Iron Age*, CCDJ 15, 1997, p. 359-360; idem, *La fin de l'âge du bronze au Bas Danube et le monde Mycénien. Relations et chronologie*, dans *He Periphereia tou Mykenaïkou Kosmou*, A Diephnes Diepistimoniko Simposio, Lamia, 25–29 Septembriou 1994, Lamia, 1999, p. 29–30; A. Hochstetter, Germania 59, 1981, p. 239–359; B. Hänsel, *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.*, dans B. Hänsel (ed.), *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.*, PAS 1, 1982, p. 1–38; A. Vulpe, *Beitrag zu den bronzezeitlichen Kulturbeziehungen zwischen Rumänien und Griechenland*, dans Hänsel (ed.), *op. cit.*, p. 321–328; idem, *Spaţiul egeo-anatolian şi Europa sud-estică în lumina unei revizuiri a cronologiei epocii bronzului*, Memoriile Secţiei de Ştiinţe Istorice şi Arheologice, 4/21, 1996 (1997), p. 33–47.

[29] V.I. Kločko, *„Narodimorja" ta Pivične Pričernomor'ja*, Archeologija, Kiev, 1990, p. 15, fig. 2/9; A. László, MemAnt 21, 1997, p. 123; le point de flèche du type nord-pontique aurait apparu dans le niveau Troja VII a, à côté de la céramique du type Sabatinovka.

Une autre catégorie de pièces qui mettent en valeur l'influence nord-pontique et nord-danubienne est représentée par les „sceptres" et les „sceptres-pilon" en pierre[30]. Récemment, sur le territoire du dép. de Constanţa, on a découvert quatre telles pièces – à Lanurile (comm. de Mereni), à Rasova „Malul Roşu", à Satu Nou – „Valea lui Voicu"(comm. d'Oltina) et à Pantelimon de Sus[31], lesquelles peuvent être attribuées, sans réserves, à la culture Coslogeni. Au nord-est et au sud-est de la Bulgarie, on a découvert de tels sceptres en pierre à Ruse[32], Ljublin[33] (district de Yambol), Meden, Rudnik, Malomirovo, Željazkovo-Momina, Čărkvo, Kubadin Drama – „Kajrjaka" (toutes dans le district de Burgas)[34], Haskovo et Elhovo „Lozjata"[35], les deux au sud-est de Bulgarie etc. Un sceptre en pierre, avec le bout en spirale, provient du navire d'Uluburun, près de Kasch, sur la côte-sud de la Turquie, navire englouti par les eaux peu après 1305 av. J.-C.[36], (suivant, entre autres, la méthode dendrochronologique pour la datation d'un échantillon de bois). Mais, la discussion sur le sceptre d'Uluburun - pour lequel les meilleures analogies sont representées par deux moules pour des pièces en bronze de Pobit Kamăk (au nord de Razgrad, Bulgarie)[37], par les sceptres en bronze de Drajna de Jos (dép. de

[30] En ce qui concerne cette catégorie de pièces, la typologie et leurs aires de diffusion, voir N. Boroffka, E. Sava, *Zu den steinernen „Zeptern/Stössel-Zeptern", „Miniatursäulen und „Phalli" der Bronzezeit* in *Eurasien*, Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan 30, Berlin, 1998, p. 17–113.

[31] M. Irimia, Pontica 41, 2008, p. 79–117.

[32] G.I. Georgiev, I. Angelov, *Razkopki na selistnata magila do Ruse prez 1950–1953 g.*, IzvestijaSofia 21, 1957, p. 50, fig. 13; Boroffka, Sava, *op. cit.*, p. 88–89 et fig. 4/7.

[33] H.G. Buhholz, PZ 74, 1, 1999, p. 76, fig. 6/a; *Die Thraker. Das goldene Reich des Orpheus*. 23. Juli bis 28. November 2004, Kunst-und Ausstelungshalle der Bundesrepublik Deutschland, Mainz, 2004, p. 87, cat. 134.

[34] Lichardus *et alii*, Eurasia Antiqua 5, 1999, p. 95–110.

[35] J. Lichardus, I.K. Iliev, Ch.J. Christov, Eurasia Antiqua 8, 2002, p. 158–160, fig. 1, 2.

[36] C. Pulak, AJA 92, 1988, p. 1–37; idem, *The Uluburun Shipwreck*, dans S. Swiny, R.L. Hohlfelder, H.W. Swiny (ed.), *Res Maritimae. Cyprus and the Eastern Mediterranean from Prehistory to Late Antiquity*, Proceedings of the Second International Symposium „Cities on the Sea", Nicosia, Cyprus, October 18–22, Atlanta, Georgia, 1997, p. 233–262; idem, The International Journal of Nautical Archaeology 27, 1998, 3, p. 188–224; Buchholz, *op. cit.*, p. 68–78; H.G. Buchholz, G. Weisgerber, *Prominenz mit Steingerät*, dans Ü. Yalçin, C. Pulak, R. Slotta (ed.), *Das Schiff von Uluburun, Welthandel vor 3000 Jahren*, Katalog der Austellung des Deutschen Bergbau-Museums Bochum vom 15. Juli 2005 bis 16. Juli 2006, Bochum, 2005, p. 149–153; I. Kilian, JahrbRGZM 40, 1995, 1, p. 333–352; A. László, *Drajna de Jos-Lozova-Pobit Kamăk-Uluburun. Sur les relationes à longue distance dans l'âge tardif du bronze*, Studia Antiqua et Archaeologica 12, 2006 (2007), p. 43–55.

[37] Jusqu'en 1934, la localité s'appelait Dikili Tasch. On y a découvert dans deux étapes différentes (les années '20 du XX-e s. et, puis, en 1963) un dépôt?/deux dépôts? de moules, où il y avait aussi deux moules bivalves en pierre pour des sceptres en bronze du type ayant la pointe roulée vers l'intérieur; cf. E.N. Černych, *Gornoe delo i metallurgija v drevneišej Bolgarii*, Sofia, 1978, p. 254–260, no. 1 et fig. 67/7; dans la fig. 69/2 est illustrée une valve d'un moule découvert dans les années '20 dans la même localité et conservé à l'Institut d'Archéologie de l'Académie Bulgare de Science (Černych, *op. cit.*, p. 256, no. 18); dans la fig. 69/1 il y a une copie selon une valve de moule découvert en 1963; Buchholz, *op. cit.*, p. 75, n. 17 et fig. 6; *Die Thraker* (supra, n. 33), p. 88–89, nos. 139–140, où sont publiés deux moules bivalves complets (le premier se trouve dans la collection de l'Institut d'Archéologie de Sofia et, le deuxième dans la collection du Musée d'Histoire de Razgrad).

Prahova, Roumanie)[38] et de Lozova (République de Moldavie)[39], ainsi que, en certaine mesure, par le sceptre en pierre de Ljulin (Bulgarie)[40]-, se place en dehors de la présente note.

Au cas où les recherches à venir le confirmeront, les découvertes mentionnées reflèteraient „les convulsions culturelles qui aient eu lieu à la fin de l'époque du Bronze ainsi que la complexité des phènomènes auxquels les communautés du temps ont pris part”[41]. Les unes de ces communautés ont été entraînées dans les grands événements déroulés à travers de vastes espaces de la Péninsule Balkanique et du nord-ouest de l'Anatolie, ce qui a conduit à la structuration d'une nouvelle période.

En dépit des données archéologiques, quantitativement réduites, obtenues jusqu'à présent par des fouilles systématiques, on apprécie que le groupe culturel Coslogeni a contrôlé une zone importante du sud-est européen favorisant d'une part l'accès vers le monde du sud et d'autre part, l'accès vers les richesses naturelles de la zone ouest - et nord-pontique[42].

Sans nous arrêter sur les commencements de la culture Coslogeni, nous mentionnons que, selon A.Vulpe, le complexe culturel Noua-Sabatinovka (avec lequel la culture Coslogeni est, en partie, contemporaine) est daté dès les XVI^{-e} – XV^{-e} siècles av. J.-C., période qui correspond à LH II dans l'espace égéen[43].

I. Chicideanu considérait, à son tour, que „du point de vue chronologique, le groupe Coslogeni, par ses éléments communs avec le groupe Noua, pourrait se placer approximativement dans la même période, surtout si l'on tient compte des données radiocarbone qui indiquent, pour le groupe Noua, un début plus récent que celui traditionnellement accepté[44] (respectivement le XIV^{-e} s.av.J.-C., selon l'opinion de A.C. Florescu, qui considérait que toute l'évolution de la culture Noua – avec les étapes Noua I, de formation, et Noua II, de pleine manifestation – se placerait pendant les XIV^{-e} – XII^{-e} siècles av. J.-C.[45]. Ainsi, on appréciait qu'il faut accepter un commencement de la culture Noua au moins au XVI s.av. J.-C. La fin de la culture est assez bien remarquée au cours des XIII^{-e} – XII^{-e} siècles av. J.-C., par l'apparition, dans l'espace Noua, de certains groupes culturels sans antécédents

[38] A.D. Alexandrescu, *Dépôt de l'âge du Bronze tardif*, Inventaria Archaeologica. Roumanie, Fascicule 2 (R 15–16, Drajna de Jos, Olteni), Bucarest, 1966, R, 15 a/5; A. Vulpe, *Die Äxte und Beile in Rumänien*, I, PBF IX, 2, 1970, p. 99–100, no. 565 et pl. 41; M. Petrescu-Dîmboviţa, *Depozitele de bronzuri din România*, Bucureşti, 1977, p. 77–79 et pl. 91/3.

[39] V.A. Dergacev, *Bronzovye predmety XIII-VIII vv.do n.e. iz Dnestrovsko-Prutskogo meždurec'ja*, Chişinev, 1975, p. 13–18, fig. 5/12; László, *op. cit.*, p. 45, et fig. 3/1.

[40] Supra, n. 32.

[41] Bolohan, *op. cit.*, p. 132.

[42] *Ibidem*, p. 132–133.

[43] Vulpe, *op. cit.* (supra, n. 1), p. 223: „Du point de vue de la chronologie absolue, à présent, il y a une série de dates ^{14}C - les unes toutes dignes d'y faire-confiance - qui suggèrent une date environ 1500 av. J.-C., pour l'apparition des phénomènes qui caractérisent le Bronze tardif”.

[44] Chicideanu, *op. cit.* (supra, n. 2), p. 745–746.

[45] A.C. Florescu, ArhMold 2-3, 1964, p. 179–191.

autochtones, appartenant au grand complexe hallstattien avec de la céramique cannelée"[46]. A. Vulpe considérait aussi que l'évolution de la culture Noua „continue aux XIV^{-e} – XIII^{-e} siècles, peut-être jusqu'à la fin du XII^{-e} s., comme le suggère l'aiguille à quatre protubérances, fréquente dans l'espace Noua, découverte dans un niveau du site de Kastanas, en Macédoine, et daté de 1150 av.J.-C."[47].

Mais, malgré ces considérations de nature chronologique, on ne saurait négliger le fait que la culture Coslogeni est encore trop peu connue par des fouilles systématiques d'ampleur; quant à son évolution dans un intervalle si long, quoique possible, elle reste à être démontrée.

Pour ce qui est de la chronologie interne de la culture Coslogeni, il y a des spécialistes qui considèrent que celle-ci aurait évolué sur le parcours de trois phases. La troisième, laquelle correspond à la dernière étape de l'époque du Bronze au sud-est de la Roumanie (approximativement les XII^{-e} - XI^{-e} siècles av. J.-C.), aurait été représentée par le groupe Radovanu, apprécié comme résultant de la fusion des cultures Coslogeni et Zimnicea-Plovdiv[48]. On apprécie, cependant, que la situation du site de Radovanu n'a pas été clarifiée. Contrairement aux opinions des auteurs des fouilles, d'autres chercheurs considèrent que l'existence certaine de formes céramiques d'origine sud-danubienne à Radovanu et dans d'autres sites ne saurait pas être expliquée par l'extension de l'aire Coslogeni au sud du Danube, mais par l'analyse des phénomènes archéologiques de cet espace - là et de la manière dont les éléments en cause sont parvenus au nord du fleuve[49]. Il y a même des spécialistes qui ont exprimé leurs réserves à propos de l'appartenance du site de Radovanu à la culture Coslogeni[50]. Récemment, les fouilles dans le site de Radovanu ont été reprises – „Gorgana numéro deux" et les auteurs des recherches considèrent que les découvertes de l'époque du Bronze d'ici appartiennent à une autre culture, distincte de la culture Coslogeni, qu'ils ont nommée la culture (ou la civilisation) Radovanu[51].

---

[46] Chicideanu, *op. cit.*, p. 752.

[47] Vulpe, *op. cit.*, p. 285.

[48] Morintz, Şerbănescu, *op. cit.* (supra, n. 7), p. 7-21; EAIVR, vol. I (A-C) 1994, p. 359 (s.v. *Coslogeni*, auteur S. Morintz).

[49] Chicideanu, *op. cit.*, p. 746.

[50] N. Palincaş, SCIVA 47, 1996, 3, p. 271, fig. 20 (la carte), où le site de Radovanu (no. 20) est intégré aux découvertes du type Zimnicea-Plovdiv; idem, *op. cit.* (supra, n. 5), p. 171–191.

[51] D. Şerbănescu, C. Schuster, A. Morintz, C. Semuc, I. Semuc, *Radovanu, com. Radovanu, jud. Călăraşi. Punct: Gorgana a doua*, CCA 2005, p. 287; D. Şerbănescu, C. Schuster, A. Morintz, A. Comşa, C. Semuc, C. Constantin, L. Mecu, C.A. Mocanu, S. Lungu, *Radovanu, com. Radovanu, jud. Călăraşi. Punct: Gorgana a doua*, CCA 2006, p. 279–281; D. Şerbănescu, C. Schuster, A. Morintz, C.A. Mocanu, E. Petkov, L. Mecu, T. Nica, A. Nălbitoru, S. Lungu, *Radovanu, com. Radovanu. Punct: Gorgana a doua*, CCA 2007, p. 285–286; C. Schuster, D. Şerbănescu, *Zur Spätbronzezeit an der unteren Donau. Die Kulturen Coslogeni und Radovanu und ihre Verbindungen mit sem östlichen Mittelmeeraum*, dans F. Lang, C. Reinhold, J. Weilhartner (ed.), *Stephanos Aristeios. Archäologische Forschungen zwischen Nil und Istros. Festschrift für Stefan Hiller zum 65 Geburtstag*, Wien, 2007, p. 241–250; D. Şerbănescu, C. Schuster, T. Nica, A. Morintz, E. Păunov Petkov, A. Nălbitoru, L. Mecu, S. Lungu, *Radovanu, com. Radovanu. Punct: Gorgana a doua*, CCA 2008, p. 247–248.

Le problème de la fin des cultures de l'époque du Bronze est important entre autres pour établir les caractéristiques et le moment de la genèse des groupes culturels de la premiére époque du Fer.

La délimitation, dans l'espace roumain, entre l'époque du Bronze et l'étape du Fer à environ 1200 ou 1150 av.J.-C. est surtout conventionnelle et reflète, en grand, la généralisation d'une nouvelle technologie dans la production de la céramique, où prédominante c'est la poterie noire, à lustre métallique, décorée de cannelures, incisions, impressions et proéminences. Du point de vue culturel-historique, le Hallstatt ancien représente, en grande mesure, le prolongement du syncrétisme culturel qui a caractérisé la phase tardive de l'époque du Bronze[52]. On constate également la contribution de certains groupes autochtones du Bronze tardif, à côté du rôle du „courant" ouest, à la genèse des groupes à la céramique cannelée de certaines zones de la Roumanie (de l'Olténie, par exemple, et de l'ouest de la Munténie). En échange, ce qui reste en discussion c'est l'éventuel apport de la culture Coslogeni à la genèse des manifestations hallstattiennes anciennes Tămăoani et Babadag I. Le groupe Tămăoani, défini par A. László[53], suit à la culture Coslogeni par une partie importante de celle-ci et précède directement la phase Babadag I. Il détient en même temps beaucoup des traits spécifiques de la phase Babadag I, excepté le motif des cercles concentriques avec des tangentes. Si ce type de décor, comme d'autres éléments aussi sont considérés de facture ouest-hallstattienne[54], on ne peut totalement exclure ni la possibilité de la conservation dans le groupe culturel Tămăoani, de certains formes et éléments de décor antérieurs, du type Coslogeni.

Malgré toute incertitude concernant la détermination des rapports mieux définis entre la culture Coslogeni et les premières cultures hallstattiennes de son aire de manifestation, nous mentionnons quelques découvertes archéologiques signalées dans plusieurs sites, qui posent, en quelque sorte, le problème de la fin de la culture Coslogeni. A ce propos, il faut signaler que dans certains sites hallstattiens récents, on a découvert aussi des matériels du type Coslogeni.

A Garvăn-Mlăjitul Florilor (dép. de Tulcea), dans la couche la plus ancienne, attribuée par G. Jugănaru à la Phase Babadag I[55] et par A. László au groupe Tămăoani[56], on a vu apparaître également des fragments céramiques typiques à la culture Coslogeni, non séparés du point de vue stratigraphique des fragments céramiques hallstattiens. Les découvertes du type Coslogeni sont représentées par

[52] Vulpe, *op. cit.*, p. 225.

[53] A. László, MemAnt 12–14, 1982 (1986), p. 65–91.

[54] A. László, *Prima epocă a fierului*, dans M. Petrescu-Dîmbovița, A. Vulpe (coord.), *Istoria românilor*, I, București, 2001, p. 321–322.

[55] G. Jugănaru, dans *Premier Âge du Fer aux Bouches du Danube et dans les régions autour de la mer Noire*, Actes du Colloque International, Septembre 1993, Tulcea, 1997, p. 99–108.

[56] A. László, dans *Premier Âge du Fer aux Bouches du Danube et dans les régions autour de la mer Noire*, Actes du Colloque International, Septembre 1993, Tulcea, 1997, p. 81–82.

des vases bitronconiques ornés d'une bande en relief, non alvéolée, par des fragments de vases au rebord épais comme un „ourlet”, par un couteau en bronze et, éventuellement, par une fosse rituelle contenant un squelette humain recroquevillé. L'auteur des fouilles considérait même que la présence des matériels du type Coslogeni dans le niveau hallstattien récent y représenterait „une assimilation – héritage du fond autochtone non-hallstattien”[57], affirmation encore difficile à prouver.

À Beidaud – „La Cişmea” (dép. de Tulcea), dans la zone du site, à l'intérieur de certaines fosses (no. 1, 9 et 11), on a trouvé, les uns à côté des autres, des fragments céramiques des types Coslogeni et Babadag. Il faut signaler, également, que, sous le vallum de défense du côté-ouest de l'établissement, on a découvert partiellement le plancher d'une habitation du type Coslogeni[58]. La stratigraphie du site soulève le problème de l'habitat du promontoire en cause aussi bien dans la période de la culture Coslogeni que de la culture Babadag (selon l'opinion des auteurs des fouilles, dans toutes les trois phases) ainsi que celui des rapports entre le Bronze tardif et le Hallstatt ancien d'ici.

À Gârliţa (comm. d'Ostrov, dép. de Constanţa), au sud de „Valea Babei”, sur un promontoire situé au bord du lac de Bugeac, dans la zone d'une fortification de terre – dont la datation n'a pas encore été précisée – on a découvert des matériels de facture Noua-Coslogeni (fragments de vases-sac avec une bande en relief et une faucille-*tupik* fragmentarire), superposés – éventuellement – de dépôts hallstattiens anciens[59].

À Hârşova (dép. de Constanţa), dans le point „La lac”, situé à environ 3 km S de la ville, près du coteau Celea Mare, on a découvert des vestiges d'habitat de facture Noua-Coslogeni, ainsi que des fragments céramiques hallstattiens anciens[60].

Des materiéls du type Coslogeni ont été découverts à Rasova – „Malul Roşu” (dép. de Constanţa), dans des conditions stratigraphiques moins claires; on n'y a découvert aucun complexe fermé ou quelque niveau archéologique correspondant à cette culture, l'habitat le mieux représenté dans ce site étant du type Babadag[61].

À Siliştea (Nazâru) – le point „Popină” (dép. de Brăila) sur un témoin d'érosion de la plaine de Buzău, on a examiné un site hallstattien[62]. Dans des habitations avec des matériels attribués aux phases Babadag I – II, on a trouvé trois vases[63] (deux - du type sac et une soupière) du type Coslogeni, sans que les fouilles

[57] Jugănaru, *op. cit.*, p. 105.

[58] G. Simion, E. Lăzurcă, Peuce 8, 1980, p. 37–54 (= G. Simion, *Culturi antice în zona Gurilor Dunării*, Cluj-Napoca, 2003, p. 79–98).

[59] Morintz, Anghelescu, *op. cit.* (supra, n.1), p. 400–402 et fig. 31/1-5; Morintz, *Contribuţii*, p. 122; Florescu, *Repertoriul*, p. 149–150, no. 626.

[60] Morintz, Anghelescu, *op. cit.*, p. 403 et fig. 31/6,7; Morintz, *loc. cit.*; Florescu, *Repertoriul*, p. 150, no. 628.

[61] M. Irimia, Pontica 7, 1974, p. 81–84.

[62] N. Harţuche, O. Silvestru, Istros 6, 1992, p. 17–24; les fouilles ont été reprises entre les années 1991–1993; voir V. Sîrbu, S. Pandrea, Istros 7, 1994, p. 27–62; M. Vernescu, Istros 11, 2004, p. 337–345.

[63] Harţuche, Silvestru, *loc. cit.* mentionne deux vases du type Coslogeni: vase-sac et une soupière; Vernescu, *op. cit.*, p. 337–338 et fig. 1/1, 2; 2/5, 6 publie aussi un troisième exemplaire – un vase-sac fragmentaire.

surprennent quelque niveau, ou bien, au moins, des traces sporadiques d'habitat correspondant à cette culture. La présence des vases signalés a été expliquée, par les premiers auteurs des fouilles, par une possible introduction du dehors[64].

Mais cela suppose la contemporanéité au moins partielle des sites correspondants aux deux cultures et le placement de l'habitat Coslogeni dans une zone relativement rapprochée; de plus, une éventuelle réutilisation, plus tardive, des vases Coslogeni est improbable. D'ailleurs, on n'a découvert aucun site du type Coslogeni dans la zone.

Analysant cette découverte, A. László n'exclut pas la possibilité qu'à Siliştea - le point „Popină” il y ait une situation similaire à celle de Vânători (dép. de Galați), où l'on a établi, sur des bases stratigraphiques, l'existence d'un site du type Noua suivi de niveaux hallstattiens anciens avec de la céramique incisée (Tămăoani?, Babadag I?) succédés par un habitat appartenant au groupe culturel Cozia/Babadag II. En même temps, l'auteur mentionné précisait que, justement par la définition du groupe Tămăoani, on a essayé de retrouver ce lien culturel et chronologique entre Coslogeni et Babadag I, opinion admise par d'autres chercheurs aussi[65].

L'image de l'habitat de Siliştea – „Popină” a été complétée, en certaine mesure, par les fouilles effectuées dans un autre site, à Siliştea – „Conac”[66]. Ce site hallstattien a été attribué par les auteurs des fouilles à la phase Babadag I, notammnent à une étape plus ancienne de celle-ci. À côté du matériel hallstattien, dans les fosses et dans la couche archéologique, on a découvert aussi des matériels du type Coslogeni (fragments de vases-sac et un outil-patin en os)[67], que l'on n'a pas réussi à séparer du point de vue stratigraphique. Les auteurs des fouilles de ce point considèrent que la présence des matériels Coslogeni dans les deux sites de la localité de Siliştea – à „Popină” et à „Conac” – plaident pour la datation qui vise une étape plus ancienne des découvertes hallstattiennes de ces endroits.

Mais, étant donné qu'à Siliştea – „Conac”, il manque justement le décor typique pour la phase Babadag I – celui des cercles concentriques avec des tangentes-, les formes et les motifs d'ornementation présentant, en échange, pas mal de similitudes avec la céramique du type Tămăoani, A. László a attribué le site en discussion à ce groupe culturel[68].

Pour Borduşani – „Popină” (dép. d'Ialomița), on fait aussi mention de la découverte des matériels archéologiques hallstattiens à côté des fragments céramiques du type Coslogeni[69]. Cette situation a été interprétée comme un mélange dû au dérangement de l'habitat antérieur[70], mais sans que cet habitat plus ancien présumé soit constaté dans quelque point du site.

---

[64] Harţuche, Silvestru, *op. cit.*, p. 17.
[65] A. László, MemAnt 21, 1997, p. 80–81.
[66] Sîrbu, Pandrea, *op. cit.*, p. 27–62.
[67] Vernescu, *op. cit.*, p. 338 et fig. 2/1–4; 3.
[68] László, *op. cit.*, p. 81.
[69] E. Rența, *Prima epocă a fierului pe cursul râului Ialomița*, Târgovişte, 2008, p. 25–26; 41.
[70] *Ibidem*.

Dans le site hallstattien de Bucu – „Pochină" (dép. d'Ialomiţa), on a découvert aussi des matériels archéologiques du type Coslogeni (fragments céramiques, une aiguille et une lame de couteau en bronze, quelques omoplates incisées, une spatule en os etc.), récupérés surtout de quelques fosses ménagères. La séparation des fragments céramiques spécifiques à la culture Coslogeni de ceux du type hallstattien, „en association avec lesquels ils apparaissent dans le niveau de culture, n'a pu être faite que par analogie avec d'autres découvertes"[71]. Ce qui est à retenir, dans ce cas aussi, c'est la présence en association de la céramique du type Coslogeni et hallstattienne, la dernière étant attribuée au début de l'époque du Fer, respectivement les X-e–IX-e siècles av. J.-C. Les découvertes hallstattiennes en cause, considérées par l'auteur des fouilles comme représentant un type à part – le type Bucu - „Pochină" – ont été synchronisées, s'appuyant sur les matériels apparus, avec les groupes culturels Cozia-Brad et Babadag II[72].

À Stelnica – „Grădiştea Mare" (dép. d'Ialomiţa), dans la zone d'une grande nécropole birituelle gétique (des IV-e – III-e siècles av.J.-C.), on a identifié un habitat du type Coslogeni; on y a découvert, entre autres, les restes d'un cendrier, des fosses ménagères et des fosses de culte ayant un riche inventaire archéologique spécifique[73]. Les traces d'un site hallstattien de courte durée ont été identifiées toujours là et on y a examiné une fosse de forme tronconique. L'inventaire archéologique hallstattien était composé en totalité de fragments céramiques provenus de la fosse mentionnée ou bien entraînés dans certains complexes archéologiques des IV-e – III-e siècles av.J.-C. On n'y a offert pas d'informations concernant l'appartenance culturelle du matériel hallstattien; il y a seulement la précision qu'un fragment est décoré de nervures verticales tandis que d'autres sont décorés de cannelures ou d'ornements imprimés[74].

À Platoneşti – „La gară" (dép. d'Ialomiţa), de la zone des sept cendriers identifiés, sur l'aire desquels on a découvert des matériels céramiques spécifiques à la culture Coslogeni, on a récupéré également de la céramique hallstattienne, dont un fragment de tasse du type Babadag II[75].

Les fouilles effectuées dans Satu Nou – „Valea lui Voicu" (comm. d'Oltina, dép. de Constanţa) ont mis en évidence, en dehors du riche habitat gétique, l'existence de deux niveaux hallstattiens: inférieur, du type Babadag I – II et supérieur, du type Babadag II – III[76]. Ce qui est particulièrement intéressant c'est la découverte de certains matériels du type Coslogeni, surtout dans le niveau

---

[71] *Ibidem*, p. 26–27; A. Păunescu, E. Renţa, *Contribution à la connaissance des habitats de la culture Coslogeni dans la Valée de la Ialomiţa*, CCDJ 10, 1993, p. 193–197.

[72] Renţa, *op. cit.*, p. 93–98, 125–126.

[73] N. Conovici, Gh. Matei, Materiale (SN) 1, 1999, p. 99–100, avec la bibliographie antérieure; V. Cavruc, H. Ciugudean, A.F. Harding, *Vestigiile arheologice privind exploatarea sării pe teritoriul României în epoca bronzului*, dans *Sarea, timpul şi omul*, Sfântu Gheorghe, 2006, p. 41–48; Renţa, *op. cit.*, p. 34–35, avec la bibliographie à jour.

[74] Renţa, *op. cit.*, p. 56–57, avec la bibliographie antérieure.

[75] *Ibidem*, p. 31–32, 54.

[76] M. Irimia, N. Conovici, Pontica 26, 1993, p. 51–115; Irimia, *op. cit.* (supra, n. 13), p. 139–142.

hallstattien inférieur; il en est de même pour des fragments du type Coslogeni qui ont été entraînés aussi dans les niveaux gétiques.

Nous constatons, aussi, que dans plusieurs sites où l'on a signalé des matériels hallstattiens anciens, du type Tămăoani, Babadag I (parfois même Babadag II), on a découvert aussi des matériels archéologiques du type Coslogeni, que l'on ne saurait mettre en relation avec quelque complexe archéologique ou quelque niveau qui corresponde à cette culture. Mais la situation mentionnée, c'est justement le grand site de Babadag[77] qui fait exception: on n'y a pas signalé de matériels du type Coslogeni. Pareillement, à l'occasion des fouilles entreprises à Enisala, ni sur le plateau où se trouvent les ruines de la fortification médiévale[78], ni sur le plateau „Palanca" du pied de la cité[79], on n'a pas signalé non plus des découvertes du type Coslogeni, un fait normal, vu que le premier habitat d'ici a été attribué à la phase Babadag II et le deuxième habitat – à la phase Babadag III. Des matériels du type Coslogeni n'ont été découverts ni dans le site fortifié de Jijila – „Cetățuie" (dép. de Tulcea)[80], de la phase Babadag II.

Cependant les résultats des recherches d'envergure de Babadag, bien que décisifs pour la compréhension de l'évolution de toute la culture et surtout du site en discussion, ne peuvent être utilisés en tant qu'étalon obligatoire pour l'interprétation d'autres découvertes hallstattiennes anciennes de la zone mais, surtout, en tant que base de comparaison.

Dernièrement, on a mis en discussion d'autres aspects aussi à l'égard des rapports entre la culture Coslogeni et les cultures hallstattiennes anciennes du Bas-Danube. S. Morintz considérait que la culture Coslogeni n'a pas évolué jusqu'à la fin de l'époque du Bronze, ne présentant pas d'éléments de passage organique à la culture hallstattienne: „la culture Babadag, par son aspect général, ne trahit pas d'héritages de la culture Coslogeni"[81]. Mais, dès 1976, B. Hänsel remarquait l'existence de quelques éléments communs dans le décor et la forme de certains vases rencontrés tant dans la culture Coslogeni que dans le milieu Babadag. Il envisageait une transition ininterrompue, directe, du „groupe" Coslogeni au „groupe" Babadag, la fin du premier coïncidant chronologiquement avec le début du deuxième[82]. Pourtant, le chercheur allemand n'excluait pas la possibilité de l'existence des aspects culturels transitoires entre Coslogeni et Babadag, qui expliquent certaines ressemblances entre les deux cultures. L'analyse typologique de certains éléments de décor incisé, rencontrés dans les cultures Coslogeni, Noua,

[77] S. Morintz, Dacia, N.S. 8, 1964, p. 101–118; Morintz, Materiale (Vaslui 1982), Bucureşti, 1986, p. 58–64; Morintz, TD 8, 1987, p. 39–72; S. Morintz, G. Jugănaru, Peuce 11, 1995, p. 177–202.

[78] I.T. Dragomir, SCIVA 25, 1974, 1, p. 131–136.

[79] E. Lăzurcă, Gh. Mănucu-Adameşteanu, Materiale (Tulcea), 1980, p. 146–152.

[80] V. Sîrbu, S.C. Ailincăi, G. Simion, *Jijila-Cetățuie, jud. Tulcea: o aşezare fortificată a culturii Babadag în nord-vestul Dobrogei*, Brăila, 2008, p. 88–91.

[81] Morintz, *Contribuții*, p. 152; 160.

[82] Hänsel, *op. cit.* (supra, n. 2) p. 132.

Sabatinovka ont mis en évidence l'existence de plusieurs aspects communs avec les représentations similaires des cultures où l'on rencontre la céramique incisée comme Babadag I, Tămăoani, Holercani, Belozerka etc[83].

Une analyse relativement récente, sur le décor de la céramique rudimentaire et fine, a fait constater la présence de plusieurs éléments de tradition Noua – Coslogeni – et d'un nombre plus réduit du type Sabatinovka – dans le cadre des motifs ornementaux des groupes Babadag I, Tămăoani, Holercani, Balta et Belozerka[84]. Ainsi, dans le groupe Babadag I, on a identifié 19 éléments du décor céramique communs avec ceux de la culture Noua, 16 – avec ceux de la culture Coslogeni et 10 – avec ceux de la culture Sabatinovka. Entre les découvertes du type Tămăoani – Holercani, 31 variantes de décor ont été considérées semblables à celles de la culture Noua, 25 – à celles de la culture Coslogeni et 15 – à celles de la culture Sabatinovka. Dans la culture Belozerka, ont été mis en évidence 24 éléments de décor de tradition Noua, 20 - de tradition Coslogeni et 13 - Sabatinovka. Mais cette analyse typologique – comparative des éléments de décor est trop artificielle pour qu'elle soit acceptée, étant donné la ressemblance jusqu' à l'identité de quelques motifs ornementaux présents sur la poterie des trois cultures du Bronze tardif – Noua, Sabatinovka et Coslogeni. Malgré tout acela, nous considérons que la dérivation de certains éléments ornementaux de la phase Babadag I de la culture Coslogeni ne saurait plus être mise en doute.

Les fouilles des deux dernières décennies effectuées dans le site éponyme de Grădiştea - Coslogeni[85], où il y a aussi des complexes hallstattiens récents, ont fait apparaître certaines découvertes qui ont mis en discussion la chronologie de la phase finale de la culture Coslogeni et les rapports de celle-ci avec la première culture hallstattienne de la zone, la culture Babadag. À travers les investigations effectuées, on a attribué à la culture Coslogeni trois niveaux d'habitat[86]. Le niveau supérieur a été daté de la période qui allait jusqu'au XI^{-e} s. av. J.-C., c'est-à-dire la période correspondant au Hallstatt ancien, datation basée aussi sur la découverte, dans certains complexes archéologiques fermés, de plusieurs pièces en bronze (un moule à nervure médiane, une fibule à arc symétrique du type *Bogenfibel*, un couteau, un pendantif, des aiguilles), des moules pour d'autres pièces, psalia en os etc. À partir de ces objets et, également, de la céramique d'aspect hallstattien ancien découvert (fragments de vases décorés de cannelures inclusivement des écuelles tronconiques avec des cannelures en forme de turban – *bowls*, une parois de vase avec des empreintes de petits cercles etc), le site de Grădiştea – Coslogeni a été daté

[83] A. Nicic, Peuce 5, 2007, p. 141.

[84] *Ibidem*, p. 143.

[85] M. Neagu, D.N. Basarab, *Consideraţii preliminare asupra aşezării eponime de la Grădiştea Coslogeni*, CCDJ 2, 1986, p. 99–128; idem, *Consideraţii asupra tracilor timpurii de la Dunărea de Jos în lumina cercetărilor arheologice de la Grădiştea Coslogeni*, CCDJ 5-7, 1988–1989, p. 13–26.

[86] Initialement, les auteurs ont établi pour la période Coslogeni deux niveaux d'habitat: le premier daté des XII^{-e}-XI^{-e} siècles av. J.-C. et le second daté du XI^{-e} siècle av. J.-C. (cf. Neagu, Basarab, CCDJ 2, 1986, p. 99, 101, 117).

de la période de fin de l'époque du Bronze et de début de l'époque du Fer[87], prenant en considération que, dans le sud-est de la Munténie, la culture Coslogeni évoluerait jusqu'au niveau chronologique qui correspondrait au début du Hallstatt ancien.

Jusqu'à présent, il y a très peu d'informations ^{14}C pour la culture Coslogeni. On les a obtenues seulement pour le site de Durankulak (Bulgarie)[88]. Sur la base des analyses effectuées, dans une étude de 1992, Javor D. Boyadziev plaçait les découvertes Coslogeni de Durankulak entre environ 1400/1300 – 1050/1000 av. J.-C.[89]. Détaillant par la suite les résultats des analyses en cause[90], le même chercheur précisait que les sept analyses ^{14}C obtenues pour le site de Durankulak pourraient être séparées en deux groupes. Le premier groupe inclut quatre datations de quelques échantillons prélevés d'une habitation (no. 15), située vers le bout sud-est de l'île Durankulak. Les datations de ce groupe, comprises entre 3910±70 et 3160±60 B.P. (respectivement 1960±70 et 1210±60 av. J.-C.) présentent des différences considérables entre elles, soulevant le problème de leur exactitude. J. Boyadziev considère que l'explication pourrait consister dans le fait que l'habitation en cause se trouve au bord du lac, dans une zone exposée aux inondations, ce qui aurait marqué les dépôts dont on a prélevé les échantillons ainsi que la précision des datations.

Le deuxième groupe inclut trois datations selon des échantillons récoltés du versant-est, plus haut, de l'île. Ces datations convergent entre elles, ayant les valeurs suivantes: 2960±60 B.P.; 2930±60 B.P.; 2850±50 B.P. Tenant compte de l'intervalle de temps établi à leur calibrage, les datations en discussion sont comprises entre 1130 – 1030 av. J.-C. Dans la période mentionnée on aurait utilisé donc les habitations dont on a prélevé ces échantillons.

Vu les dates mentionnées, on a considéré que la fin de la culture Coslogeni, au moins au nord-est de la Bulgarie, aurait eu lieu environ entre 1100 et 1000 av. J.-C.[91].

Une analyse détaillée de la chronologie du complexe culturel Noua-Sabatinovka-Coslogeni, s'appuyant sur les données ^{14}C, c'est A. László[92] qui l'a

[87] *Ibidem*, p. 117.

[88] En 1992, une équipe de cercheurs du Département de Sciences Naturelles de l'Institut d'Archéologie de l'Académie de Sciences de Russie (formée des professeurs dr. E.N. Černych, dr. S.V. Kusminykh, dr. E.Y. Lebedeva, dr. T.O. Teneishvili), à l'invitation du Musée du Bas Danube, Călărași, a pris part aux fouilles de Grădiștea – Coslogeni, lors desquelles ont été prélevés des échantillons en vue des analyses interdisciplinaires (palinologiques, carpologiques et ^{14}C). Les résultats des duex premières catégories d'analyses ont été publiés (cf. E. Spiridonova, *Les résultates préliminaires de l'examen polinilogiques du site Coslogeni*, CCDJ 13–14, 1995, p. 81–94; E. Lebedeva, *Les résultates préliminaires des études paléoétnobotaniques du site Coslogeni*, CCDJ 13–14, 1995, p. 95–102); mais on ne connaît pas les résultats des analyses ^{14}C de ce site et surtout si celles-ci ont été, éventuellement, effectuées (information M. Neagu).

[89] Boyadziev, Dobrudja 9, 1992, p. 17–18.

[90] Idem, dans Bailey, Panaiotov (ed.), *op. cit.* (supra, n. 10), p. 177–178.

[91] *Ibidem*.

[92] A. László, *Dates radiocarbonne et chronologie de la civilisation Noua-Sabatinovka-Coslogeni*, CCDJ 10, 1993, p. 23–41.

faite. Bien que, au moment de la publication de l'étude on ne connaissait aucune date radiocarbon pour la culture Coslogeni, à propos de la fin du complexe culturel en discussion, le spécialiste mentionné notait: „Il ne faut pas oublier que grâce aux précisions de ces derniers temps concernant la chronologie de l'âge du Bronze tardif égéen, ainsi que de la mise en évidence de certaines connexions directes entre l'espace carpato-ponto-danubien et le monde égéen, il nous paraît actuellement plausible que la période d'existence de la civilisation Noua-Sabatinovka-Coslogeni, au moins dans certaines régions (périphériques?) de son aire, s'est prolongée aussi au - delà de la fin du XII^{-e} s. av.n.è."[93]. Au cours d'une ample discussion sur la chronologie d'un autre groupe culturel proposé pour le Bronze tardif du Bas-Danube (le groupe Govora-Fundeni), réalisée toujours sur la base des dates radiocarbon, on a considéré qu'il n'y a pas d'arguments pour une datation plus récente de cette période dans cette zone que celle-ci (environ 1200/1100 av. J.-C.)[94].

Nous faisons encore mention que s'appuyant sur les analogies établies avec Troja, S. Morintz synchronisait la phase Babadag I avec les découvertes du niveau Troja VII b_2, la datant du XI^{-e} s. av. J.-C.[95]. Les recherches récentes de Troja ont établi l'existence d'une nouvelle phase – Troja VII b_3[96]. Les échantillons radiocarbon récoltés ont permis la datation de la période Troja VII b_2/VII b_3 (avec les deux phases non-séparées du point de vue stratigraphique), entre les années: env. 1150 (Korfmann)/1120 (Koppenhöfer) – env. 950 av. J.-C. La période en cause a été estimée comme représentant le début de l'époque du Fer dans la zone et elle se remarquerait aussi, entre autres, par la présence d'une céramique nord-est balkanique et nord-ouest pontique. Dans ces niveaux, on rencontre des vases décorés de petits cercles et de lignes tangentes incisées aussi bien que imprimés[97], ce qui n'a pas permis de les séparer du point stratigraphique et chronologique.

Revenant à la zone du Bas-Danube, étant donné les mentions faites plus haut, on peut, donc, estimer que dans une certaine région qui peut inclure, éventuellement, les zones situées d'un côté et de l'autre du Danube, ainsi que le sud de la Dobroudja, la culture ou le groupe Coslogeni a eu une durée plus longue, son évolution s'y prolongeant jusqu'après l'apparition des cultures hallstattiennes.

Bien qu'entre la culture Noua et les civilisations hallstattiennes anciennes qui l'ont suivie dans son ancienne aire (respectivement Gáva-Holihrady et Corlăteni – Chişinău) on n'ait pu établir aucune relation génétique, il y a des spécialites qui considèrent que la conception selon laquelle la culture Coslogeni non plus n'aurait

---

[93] *Ibidem*, p. 33.

[94] Palincaş, SCIVA 47, 1996, 3, p. 267.

[95] Morintz, Dacia, N.S. 8, 1964, p. 115.

[96] D. Koppenhöfer, *Troia VII – Versuch einer Zusammenschau einschliesslich der Ergebnisse des Jahres 1995*, Studia Troica 7, 1997, p. 346; M. Korfmann, *Troia/Wilusa. Überblick und offizieller Rundgang*, Çanakkale-Tübingen Troia Vakfi, 2005, p. 48–74, pour la chronologie partielle de Troja.

[97] Koppenhöfer, *op. cit.*, p. 320; 324; fig. 16/4.

contribué à la formation de la civilisation du début de l'époque du Fer, dans la zone du Bas Danube, devrait être révisée. On y a en vue justement la présence, dans l'étape finale, de la culture Coslogeni de l'est de Munténie et de Dobroudja, de quelques éléments „hallstattiens” du type ouest et de quelques formes et motifs ornementaux réalisés par incision, de tradition Coslogeni, qui entrent dans le répertoire des cultures hallstattiennes anciennes de la zone (y compris dans la phase Babadag I)[98]. L'hypothèse semble d'autant plus plausible que la culture hallstattienne Belozerka, de la région de steppe nord-ouest pontique, est née sur le fond culturel Sabatinovka, culture apparentée à Coslogeni. D'ailleurs, une certaine catégorie céramique (particulièrement celle rudimentaire) découverte dans les groupes Balta et Tudora, composantes de la culture Belozerka, ne présente pas de différences significatives par rapport à la céramique de la culture Sabatinovka[99] à qui elles se rattachent génétiquement. Outre la céramique, certaines traditions Noua-Sabatinovka ont été poursuivies aussi dans le rite funéraire de la culture Belozerka[100]. Il en est de même pour le groupe culturel Holercani – Hanska, épars dans une zone étroite à la frontière entre steppe et sylvosteppe, dans l'interfleuve Dniester – Prut, qui suit à la culture Noua – Sabatinovka de la zone; son évolution a été datée de l'intervalle XII^{-e} – X^{-e} siècles av. J.-C.[101]. On n'exclut pas la possibilité que ce groupe culturel eût apparu plus récemment par rapport à la culture avec de la céramique cannelée Corlăteni – Chişinău, les deux étant donc seulement partiellement synchrones[102]. Dans ce sens, on pourrait éventuellement expliquer l'absence de certains éléments d'origine Noua dans le cadre des découvertes de la culture Coslogeni – Chişinău.

Mais, les nombreux éléments concernant l'origine, l'évolution et la fin de la culture Coslogeni, ses rapports avec les cultures hallstattiennes les plus anciennes de la zone, ainsi que l'origine, l'évolution et la fin des deux autres cultures

[98] A. László, *On the Origin, Development and Chronology of the First Iron Age at the Lower Danube – Despre originea, evoluţia şi cronologia primei epoci a fierului la Dunărea de Jos,* dans *Premier Âge du Fer aux Bouches du Danube et dans les régions autour de la mer Noire*, Actes du Colloque International, Septembre 1993, Tulcea, 1997, p. 82.

[99] V. Vančugov, *Belozerskie pamjatniki v Severno-Zapadnom Pričernomor'e*, Kiev, 1990, *passim*, surtout p. 84–85.

[100] *Ibidem*, p. 128–129.

[101] O.G. Leviţki, *Grupul Holercani-Hanska. Aspectul pruto-nistrean al complexului hallstattian timpuriu cu ceramică incizată*, dans *Relations Thraco-Illyro-Helléniques*, Actes du XIVe Symposium National de Thracologie, Băile Herculane (14-19 septembre 1992), Bucarest, 1994, p. 219–256.

[102] *Ibidem*; A. Nicic, *Contribuţii la geneza Hallstatt-ului tracic timpuriu în spaţiul carpato-danubiano-pontic*, Thèse de doctorat, Universitatea de Stat din Moldova, Facultatea de Istorie şi Psihologie, 2006, p. 132. Il ne faut pas, quand même, perdre de vue la datation de la culture Corlăteni – Chişinău par A. László dès la phase Hallstatt A_1 jusqu'à Hallstatt B inclusivement, excepté les zones de son aire entrées, à un moment donné, sous la domination d'autres cultures (cf. László, *Începuturile epocii fierului la est de Carpaţi*, Bibliotheca Thracologica 6, Bucureşti, 1994, p. 129–130).

apparentées (Noua et Sabatinovka), sont d'une grande complexité, ainsi que, seulement le développement et l'analyse de tout le matériel découvert, dans tous ses détails et connexions, peuvent offrir des informations plus complètes à l'égard de ces phénomènes culturels-historiques.

ÎNCEPUTUL EPOCII FIERULUI ÎN ZONA RÂMNICU VÂLCEA

SIMONA LAZĂR

În articol este discutată o necropolă, descoperită la **Râureni**, jud. Vâlcea, conținând aproximativ 100 de **morminte de incinerație**, rămasă în cea mai mare parte inedită, datată inițial de autorul săpăturii (E. Moscalu), în perioada Ha A-B1. La data semnalării ei, constituia o descoperire singulară, care a favorizat unele controverse şi a ridicat numeroase semne de întrebare legate de încadrarea culturală, dar şi cronologică. Materiale asemănătoare cu cele din necropola Râureni I au mai fost descoperite în zona Râmnicului Vâlcea, la Brezoi - „Podul lui Lazăr", Teiuş, Țeica (Ocnele Mari) şi la Tigveni, jud. Argeş. În stadiul actual al cercetării este clar că avem în această zonă un grup de descoperiri exclusiv funerare, cu o ceramică specifică, aparținând **perioadei de început a primei epoci a fierului**, a cărui răspândire este limitată de Valea Topologului la est şi sud, la vest, de zona Ocnele Mari şi Valea Otăsăului, iar la nord de confluența Oltului cu Lotrul. Cu acest prilej, autoarea reexaminează critic încadrarea cronologică a doi dintre tumulii din necropola hallstattiană târzie de la **Tigveni**, care conțin materiale de tip Râureni, datați inițial în raport strâns de **perioada Ferigile**.

Trecerea de la epoca bronzului la prima epocă a fierului în zona Râmnicu Vâlcea ridică o serie de probleme datorate în special unor descoperiri, variate din punct de vedere cultural-tipologic, dar a căror relație nu a fost bine definită până în momentul de față. Astfel, în mai multe situri, cercetate parțial de Gh. Petre-Govora, s-au identificat depuneri cu ceramică decorată în stil Verbicioara IV-V (după clasificarea lui D. Berciu şi G. Crăciunescu) sau de tip Govora (după B. Hänsel, respectiv Govora-Fundeni, după N. Palincaş). Pe de altă parte, în situl de la Căzăneşti-„Săveasca" s-au descoperit vase al căror decor poate fi alăturat stilului canelat de tip Vârtop, aflate însă, aşa cum se relatează, în cadrul unei depuneri cu ceramică decorată în stil Verbicioara IV-V[1]. Din păcate, este neclar dacă cele două stiluri ornamentale sunt contemporane sau, cum am fi tentați să credem, avem două etape diferențiate cronologic. Desigur, prezența, în preajma salinelor de la Ocnele Mari, jud. Vâlcea, a unor descoperiri de ceramică care, din punctul de vedere al formelor şi decorului, prezintă un amestec de tradiții culturale diferite, s-ar putea explica tocmai prin comerțul cu sare, element extrem de necesar în economia comunităților din zonele de şes[2]. Prin urmare, procesul de asimilare a decorului

[1] Gh. Petre-Govora, TD 4, 1983, p. 91 şi urm.

[2] O situație asemănătoare este atestată în diversele stațiuni cu saline; de exemplu, la Vânători, jud. Neamț, situl Lunca-„Poiana Slatinei": Gh. Dumitroaia, *Comunități preistorice din nord-estul României. De la cultura Cucuteni până în bronzul mijlociu*, Piatra Neamț, 2000, p. 141 şi urm. Vezi şi Culegerea de studii D. Monah, Gh. Dumitoaia, O. Weller, J. Chapman (ed.), *L'exploitation de sel à travers les temps*, Piatra Neamț, 2007; V. Cavruc, Angustia 12, 2008, p. 79–90.

SCIVA, tomul 61, nr. 1–2, Bucureşti, 2010, p. 49–71

canelat ar fi deci mai vag în zona subcarpatică şi poate fi urmărit mai greu decât, cum se cunoaşte, în sudul Olteniei sau în Banat. O serie de descoperiri cu caracter funerar, foarte puţin cunoscute, toate aflate în zona Râmnicului Vâlcea, ar putea contribui la lămurirea şi explicarea transformărilor culturale petrecute în această microzonă. Este vorba în primul rând de necropola de la Râureni şi de o serie de descoperiri similare situate, toate, în acest areal şi pe care le vom examina în detaliu în rândurile de mai jos (fig. 1).

În situl de la Râureni, situat la 3 km sud de Râmnicu Vâlcea, pe malul înalt al Oltului, au fost săpate, între anii 1971–1972, de către regretatul Emil Moscalu, două necropole, una de incinerație în urnă atribuită Hallstattului timpuriu şi alta, tumulară, care aparține grupului Ferigile din Hallstattul târziu. Necropola de incinerație (Râureni I) cuprinde cca 100 de morminte individuale (urne), dispuse de-a lungul malului Oltului, fiecare urnă conținând o mare cantitate de oase arse. Acest aşa-zis „câmp" de urne este parțial suprapus de necropola tumulară amintită anterior. Cu acest prilej s-au explorat opt tumuli, alcătuiți dintr-o manta de bolovani acoperită cu pământ, în mare măsură deranjată de lucrări moderne. Aceştia conțineau materiale tipice grupului Ferigile, provenind de la morminte de incinerație. Câțiva dintre aceşti tumuli, respectiv tumulii 4, 5, 6, poate şi 8, suprapuneau o necropolă cu aproximativ 100 de morminte de incinerație, datate de Moscalu în perioada Ha A-B1, pe baza tipologiei a două cuțite de bronz, aflate ca singure obiecte de inventar metalic în aceste morminte (fig. 13/1, după desenul lui A. Vulpe; nu ştim unde se află al doilea cuțit).

Autorul săpăturii a considerat că este vorba de două necropole diferite: Râureni I, de la începutul epocii fierului şi Râureni II, din perioada Ferigile, fără o legătură organic evolutivă între ele. Despre aceste două necropole au fost publicate doar două scurte rapoarte preliminare, însoțite de câteva ilustrații. Nu se dau informații despre numărul exact de morminte, nici detalii despre tipul lor şi nici despre raportul dintre mormintele mai timpurii şi tumulii Ferigile[3].

Materiale asemănătoare cu cele din necropola Râureni I (fig. 8-12) au mai fost descoperite în zona Râmnicului Vâlcea[4], la Brezoi - „Podul lui Lazăr"[5], Teiuş[6],

---

[3] E. Moscalu, *Probleme ale culturii traco-geto-dacice din Oltenia,* Oltenia, Studii şi Comunicări, Craiova, 3, 1981, p. 17; idem, *Problèmes concernant la culture thraco-gète d'Oltenie*, Dacia NS. 25, 1981, p. 343 şi urm, unde sunt ilustrate patru vase din necropolă. În ceea ce priveşte numărul mormintelor din aşa-zisa necropolă plană, Moscalu scrie când „aproximativ" 90, când cca 100 (vezi şi idem, *Ceramica traco-getică*, Bucureşti, 1983, p. 246). Despre această descoperire se referă şi într-o scurtă notă: S. Purice, M. Iosifaru, *Probleme ale Hallstattului în nordul Olteniei*, Symposia Thracologica 6, 1988, p. 56–57.

[4] A. Vulpe, E. Popescu, *Contributions à la la connaissance des débuts de la culture géto-dacique dans la zone subcarpatique Vâlcea-Argeş (La nécropole de Tigveni)*, Dacia, N.S. 16, 1972, p. 85.

[5] Materialul inedit în Muzeul Râmnicu Vâlcea; informație de la A. Vulpe care mi-a arătat şi desenele făcute acolo în 1968; descoperire amintită şi de S. Purice, M. Iosifaru, *op. cit.*, p. 56.

[6] Petre-Govora, *Descoperiri arheologice din epoca fierului în jud. Vâlcea*, Materiale 9, 1970, p. 471, fig. 2/4; idem, *O preistorie a nord-estului Olteniei*, Râmnicu Vâlcea, 1995, p. 63.

Ţeica (Ocnele Mari)[7], toate în judeţul Vâlcea şi la Tigveni, jud. Argeş (fig. 1; 2; 4)[8]. În stadiul actual al cercetării este clar că avem de a face aici cu un grup de descoperiri exclusiv funerare, cu o ceramică specifică, răspândită într-o microzonă pe care o putem numi Bazinul Râmnicu Vâlcea, limitată de Valea Topologului la est şi sud, la vest, de zona Ocnele Mari şi Valea Otăsăului, iar la nord de confluenţa Oltului cu Lotrul, la Brezoi (fig. 1).

Având în vedere că necropola de la Râureni I nu poate fi un punct de plecare pentru a studia încadrarea ei cronologică şi culturală, datorită lipsei documentaţiei (dispărută în cea mai mare parte odată cu moartea lui Emil Moscalu), considerăm că este mai metodic să începem tratarea acestui grup cu singurele săpături sistematice, complet publicate, de la Tigveni - „Babe”, din Valea Topologului[9]. Astfel, dacă ne uităm pe planul necropolei de tip Ferigile de la Tigveni[10], observăm că tumulii 3 şi 4, care se situează aproximativ în centrul grupării funerare, conţin şi o serie morminte cu materiale ceramice sensibil diferite de restul necropolei. La data publicării acestor tumuli, în 1972, s-a plecat de la o situaţie stratigrafică considerată atunci elocventă: prezenţa în mantaua tumulului 3 a unor fragmente de tip Ferigile III, provenind de la o *lekane* lucrată cu mâna şi de la o ceaşcă cu buton discoidal[11]. Această ceramică a determinat pe autorii săpăturii să atribuie întregul material conţinut de această movilă unei etape ulterioare fazei Ferigile III, aceasta din urmă fiind datată de Alexandru Vulpe în sec. V–IV a.Chr. O serie de comparaţii cu forme ceramice post Ferigile din diferite zone ale ţării, i-a făcut pe respectivii autori să dateze descoperirea în intervalul secolelor IV–III a. Chr. (această datare a fost preluată şi de Ligia Bârzu când a încercat să încadreze cronologic un grup de materiale de la Bratei, jud. Sibiu, pentru care nu găsea analogii potrivite în altă parte[12]).

Mai târziu, după examinarea materialului descoperit între timp la Râureni, Vulpe a precizat într-un articol privitor la revizuirea cronologiei grupului Ferigile[13], că materialul din tumulii 3 şi 4 de la Tigveni ar putea fi anterior perioadei Ferigile, având în vedere analogiile cu o parte din ceramica de la Râureni (ar trebui remarcat că la Tigveni nu s-au găsit ceşti cu contur pătrat ca la Râureni). În acest caz, tumulii 3 şi 4 de la Tigveni, deşi s-ar situa la o dată anterioară, ar fi totuşi nemijlocit în relaţie cu grupul Ferigile, datându-se mai probabil în secolele IX–VIII a.Chr. Autorul citat arăta însă că doar pe baza materialului de la Tigveni nu ar fi

[7] *Ibidem*, p. 60, fig. 3.

[8] Vulpe, Popescu, *op. cit*., p.75–112.

[9] Despre necropola de la Tigveni-“Babe” am mai discutat în articolul *Observatii asupra începutului epocii fierului în zona Vâlcea-Argeş*, publicat în Oltenia StCom, arheologie şi istorie veche, 2008, p. 36–42.

[10] Planul a apărut mai întâi în Vulpe, Popescu, *op. cit.*, fig. 2, apoi completat la Popescu, Vulpe, Dacia, N.S. 26, 1982, fig. 13.

[11] Vulpe, Popescu, *op. cit.*, fig. 5/2–7.

[12] L. Bârzu, TD 1, 1976, p. 188, nota 1.

[13] Vulpe, Dacia, N.S. 21, 1977, p. 81–111; idem, Danubius 9, 1979, p. 93–122.

posibilă o datare mai precisă[14]. Ezitarea lui Vulpe se datorează atât situației stratigrafice observate, pe care o considera în continuare importantă pentru rezolvarea problemelor legate de cronologie, cât şi locației celor doi tumuli, care se aflau în centrul grupului de movile de la Tigveni – „Babe”. De asemenea, structura tumulului 3 era foarte asemănătoare modului de construcție a unora dintre ceilalți tumuli de acolo. Este vorba de prezența unei mantale de pământ care acoperea nouă urne, manta aflată sub cea a învelişului de bolovani (vezi tumulul 2, cu un inventar tipic fazei clasice Ferigile, aflat la baza movilei, dar care era acoperit tot cu un înveliş subțire de pământ situat sub mantaua de bolovani[15]).

În 1983, cu prilejul publicării lucrării *Ceramica traco-getică*, Moscalu preciza într-o notă că materialele din tumulii 3 şi 4 de la Tigveni au analogii cu cele de la Râureni şi prin urmare le data, în mod corespunzător, în perioada Ha A – poate chiar B1 (sec. XII–IX a.Ch.)[16].

Prin urmare, socotim că se impune în acest moment o reexaminare a situației stratigrafice a celor doi tumuli de la Tigveni. Vom face o prezentare a situației din tumulul 3 (fig. 2; 3), plecând atât de la materialele publicate, cât şi de la planurile şi fotografiile puse la dispoziție cu bunăvoință de Alexandru Vulpe. Se distinge astfel un grup de nouă morminte (M I–IX) (fig. 2) depuse pe suprafața solului şi acoperite cu un înveliş de pământ peste care s-a construit mantaua masivă, constituită din pietre de râu. La periferia acestui acoperământ de piatră s-au mai găsit încă şase morminte (XI–XIV) care erau depuse la marginea mantalei de bolovani a tumulului, în zona în care aceasta era parțial deranjată de lucrările agricole; situația mormântului X, deranjat, este incertă din punctul de vedere al atribuirii culturale. Din acelaşi motiv, nici materialul ceramic al respectivelor morminte nu era intact, ci se păstrase doar fragmentar. Autorii săpăturilor au atribuit aceste şase morminte aceleiaşi perioade ca şi celelalte nouă urne găsite în centrul tumulului, considerându-le morminte secundare. Pe de altă parte, fragmente ceramice tipice pentru faza Ferigile III (fig. 4/10–16) fuseseră găsite, cum aminteam mai sus, printre bolovanii ce formau mantaua de piatră a tumulului.

Dacă reanalizăm situația vedem însă că cele şase morminte deranjate, situate la margine, nu prezintă aceleaşi trăsături tipologice şi aceeaşi factură cu cele din interiorul tumulului (compară fig. 2/1–7; 3 cu fig. 4/1–9)[17]. Putem deci presupune mai curând că ele nu țin de ceea ce numim aici „aspectul Tigveni/Râureni”, ci reprezintă morminte secundare, aparținând aşadar unei faze Ferigile târzii, probabil tot Ferigile III. Prin urmare este firesc să punem la îndoială afirmația autorilor

[14] *Ibidem*, p. 122; ulterior, acelaşi autor considerând descoperirile de la Căzăneşti-„Săveasca” ca reprezentând o posibilă prezență şi în această zonă a orizontului cu ceramică canelată care ar fi succedat grupului Govora, a exclus datarea propusă de Moscalu în Ha A pentru descoperirile de tip Râureni I: idem, *Die Kurzschwerter, Dolche und Streitmesser der Hallstattzeit in Rumänien*, PBF, VI/9, München, 1990, p. 105, nota 17.

[15] Vulpe, Popescu, *op. cit.*, p. 106, fig. 3/A.

[16] Moscalu, *Ceramica traco-getică*, 1983, nota 85.

[17] Vulpe, Popescu, *op. cit.*, p. 107, fig. 7/1–6.

conform căreia fragmentele ceramice Ferigile III găsite în mantaua de bolovani a tumulului ar aparţine unei perioade anterioare acestuia. Este deci plauzibil să le considerăm ca având de asemenea o poziţie secundară în structura movilei şi că n-ar fi provenit din bolovanii şi pământul de la tumulii din vecinătate, folosit la construirea tumulului 3, aşa cum presupuseseră iniţial autorii.

În concluzie, argumentul stratigrafic nu mai poate fi considerat solid. Este clar acum că cele nouă morminte aflate în interiorul tumulului 3 nu pot să aparţină necropolei de tip Ferigile. Dacă este aşa, atunci şi cele două morminte din tumulul 4, situat în imediata apropiere, ce conţin ceramică de aceeaşi factură ca cea găsită în cele nouă morminte din tumulul 3, sunt, de asemenea, din aceeaşi perioadă (fig. 5). Prin urmare, cei doi tumuli analizaţi aici constituie un complex aparte, fără vreo legătură aparentă cu necropola Ferigile, formată din restul tumulilor ce se aflau în apropiere.

Analizând situaţia din tumulii 3 şi 4 de la Tigveni, este evident că mantalele de bolovani, iar în cazul tumulului 3 şi cea de pământ de sub bolovani, au fost ridicate, aşa cum am mai arătat, de cei din perioada anterioară grupului cultural Ferigile. Dacă tumulul 3 de la Tigveni ar fi fost de tip Ferigile, ar fi trebuit să existe un mormânt Ferigile la bază, la fel ca în tumulul 1 (Tigveni).

Pe de altă parte, singurul tumul de la Râureni, care potrivit descrierii lui Moscalu se aseamănă cu tipul de tumuli din necropola de la Ferigile, este tumulul 1 (Râureni), cu cenuşa şi inventarul depuse pe sol, la bază[18], şi tumulul 4, despre care Moscalu ne spune că ar fi de tip Ferigile, pentru că în mijlocul lui se află un mormânt de incineraţie, a cărui urnă îşi găseşte o paralelă tipologică în mormintele din partea sudică a cimitirului de la Ferigile. Structura acestui tumul se aseamănă cu cea a tumulilor 19 şi 73 de la Ferigile (tipul combinatoriu I din faza Ferigile sud)[19].

Din păcate, după moartea lui Emil Moscalu a devenit aproape imposibilă încercarea de a reconstitui informaţiile despre situaţia exactă a necropolei de la Râureni, fiind distrusă întreaga documentaţie originală a săpăturii, inclusiv carnetele de săpături. În momentul de faţă se păstrează totuşi câteva schiţe legate de diferite etape din desfăşurarea săpăturilor. Mulţumită amabilităţii prof. Alexandru Vulpe, am avut acces la schiţele planurilor unor tumuli (tumulii 1, 2, 4, 5, 6 şi 8), precum şi o schiţă de plan, care se presupune că a reprezentat planul general de situaţie. Pe schiţa planului general sunt dispuse un număr de 35 secţiuni paralele, nenumerotate, dar unele din aceste secţiuni apar pe marcajul unor fragmente ceramice sau vase din desene. Pe acest plan se află poziţionate un număr de 66 morminte considerate a aparţine necropolei Râureni I şi tumulul 8 (fig. 6). De asemenea, am avut acces la un set de desene, realizate de Moscalu în vederea publicării, majoritatea constând din vase ce proveneau din morminte de tip Râureni I.

Dintre planurile de detaliu de la Râureni amintite mai sus, ale mantalelor de bolovani ale tumulilor de tip Ferigile, se distinge, ca fiind deosebit de sugestivă,

[18] E. Moscalu, Dacia, N.S. 25, 1981, p. 346, fig. 3.

[19] Vulpe, *Necropola hallstattiană de la Ferigile. Monografie arheologică*, Bucureşti, 1967, p. 29 şi urm., fig. 10/1, 7.

situaţia din tumulii 4, 5 şi 6 (fig. 7). Tumulul 4 conţinea, cum aminteam, un mormânt de tip Ferigile, cu o urnă aflată în mijlocul grămezii de piatră; la aproximativ 2,5 m de aceasta se situa mantaua de bolovani a tumulului 5, care acoperea un număr de 34 morminte, dintre care 12, notate de autorul săpăturii cu cifre romane, se aflau acoperite de mantaua de bolovani, iar alte 22 morminte, notate cu cifre arabe, au fost găsite în zona de margine a mantalei[20]. Menţionăm că această situaţie am reconstituit-o prin suprapunerea a două schiţe de plan ale tumulului 5, una, reprezentând mantaua de bolovani şi mormintele adiacente notate cu numere arabe, a doua, reprezentând mormintele aflate sub manta şi notate cu cifre romane.

În imediata apropiere, tangent cu tumulul 5, se situa tumulul 6, a cărui manta de bolovani nu era desenată, ci schiţată doar jumătate din conturul ei. În cadrul acestui tumul mai erau plasate trei morminte (notate cu cifre arabe de la 1–3).

Potrivit schiţelor mantalei de bolovani ce acoperea tumulii 1, 2, 8, şi tumulul nenumerotat, se pare că erau, toţi patru, de perioadă Ferigile şi nu suprapuneau morminte de tip Râureni I. În schimb, în articolul publicat în „Dacia”, în 1981, Moscalu afirmă că tumulii 5 şi 6 suprapuneau mai multe morminte Râureni I[21]. Toţi aceşti tumuli, cu excepţia tumulului 8 , nu au fost poziţionaţi pe schiţa planului general şi nu putem şti care a fost raportul lor faţă de poziţia celor 66 morminte considerate de tip Râureni I, singurele care figurau pe plan. Încercarea de a deduce poziţia tumulului 5 (singurul despre care avem mai multe detalii), prin raportare la poziţia celor 66 de morminte figurate pe schiţa planului general a eşuat. A presupune că acest tumul s-ar fi situat într-una din cele două grupări de morminte ce par a se contura pe schiţa planului general, de o parte şi de alta a tumulului 8, este total hazardat.

În aceste condiţii, prima întrebare pe care ne-o punem se referă la corectitudinea schiţei planului general. O serie de contradicţii rămân fără răspuns. Pe schiţa planului general sunt trecute 66 morminte, deşi autorul săpăturii afirmă că „sunt circa 100 de morminte”[22] individuale. Pe de altă parte, situaţia amintită mai sus, legată de tumulul 5, care pare a fi singurul grundris original corect înregistrat, nu ne este de mare ajutor, neputând fi raportat la schiţa planului general. Din planurile tumulilor, deducem că autorul nota numărul mormintelor din fiecare tumul începând cu cifra 1. Singura excepţie este tumulul 5, unde avem două sisteme de numerotare, cum aminteam mai sus. Cu prilejul prelucrării materialului este clar că autorul a folosit o renumerotare, acest lucru fiindu-ne sugerat de indicaţiile de pe desenele de vase, dar şi de ilustraţia celor câteva urne publicate în articolele din „Oltenia Studii şi Comunicări” şi în „Dacia”. Totuşi, în articolul din

[20] Trebuie menţionat că E. Moscalu a pus pe plan 22 de puncte care reprezintă morminte, deşi numerotarea merge până la 23, în condiţiile în care se omite un mormânt, iar patru dintre ele au fost notate 9, 9a, 9b, 9c, după care se sare direct la mormântul 13, ocupând prin urmare intervalul de numerotare cuprins între cifrele 9 şi 13.

[21] Moscalu, *op. cit.*, p. 346.

[22] *Ibidem,* p. 345.

„Dacia”, apar două tipuri de numerotare: la fig. 1/2 este prezentată o urnă din mormântul IX, fără precizarea tumulului, iar la fig. 2/2, este o urnă din mormântul VIII al tumulului 5.

Din această analiză, rezultă mai multe contradicții în datele oferite de autor, atât în publicații, cât şi în documentația pe care o avem la dispoziție. Există deci motive să ne îndoim de exactitatea schiței planului general, nefiind exclusă posibilitatea ca el să fi fost realizat ulterior săpăturilor şi să nu corespundă corect realității, dispoziția mormintelor şi plasarea celor 35 de secțiuni fiind în acest caz fictivă. Tumulul 5 apare (conform notărilor de pe desene) săpat în 1971, iar tumulul 6 în 1972, ei însă nu se regăsesc pe planul general şi plasarea lor ar putea fi în afara schiței de plan pe care o deținem. Acest lucru ar corespunde cu afirmația autorului din textul articolului din „Oltenia Studii şi Comunicări”, p. 346, unde ni se precizează că vasele necropolei Râureni I „sunt înşiruite de-a lungul malului Oltului”. Ținând cont că în tumulul 5 avem un număr total (notate cu cifre arabe şi romane) de 34 morminte, iar în tumulul 6 trei morminte, iar dacă le însumăm cu cele 66 de morminte care sunt punctate pe schița planului general, obținem un total de 103 morminte, cifră apropiată celei prezentate estimativ de autor. Dacă însă am considera cele 37 morminte ale tumulilor 5 şi 6 ca fiind incluse în numărul de 66 din schița generală, vedem că nu se explică diferența mare dintre estimările autorului din articolele publicate şi numărul de morminte prezentat pe planul general.

Observăm că, atunci când analizăm planurile de situație, coroborând ilustrația de articolele publicate, lucrurile par a se corela, dar dacă încercăm o proiecție a lor pe planul general, nu se potriveşte nimic, ceea ce ridică serioase îndoieli cu privire la corectitudinea acestuia.

Să judecăm acum situația de la Râureni I prin prisma celor constatate în tumulii 3 şi 4 de la Tigveni, unde este evident că mantalele de bolovani, iar în cazul tumulului 3 şi cea de pământ de sub bolovani, au fost ridicate, aşa cum am mai arătat, de cei ale căror morminte sunt de acelaşi tip cu cei din necropola Râureni I. Acest lucru ne îngăduie să ne punem întrebarea dacă nu cumva şi la Râureni a existat o situație similară, respectiv o parte din mantalele de bolovani considerate că ar aparține epocii Ferigile să fi fost construite încă în faza Râureni I, şi în acest caz, Râureni I nu este o necropolă plană, respectiv un „câmp de urne”. Un argument în acest sens ar putea fi situația din tumulii 5 şi 6, săpați de Moscalu, a căror structură se aseamănă cu cea din tumulul 3 de la Tigveni.

Având în vedere că, la Râureni, se vorbeşte de circa 100 de morminte, este greu de crezut că ele aparțin toate unei singure faze. Desigur, nu se poate aprecia cât de mult a evoluat în timp necropola Râureni I. Datarea ei printr-un singur element, cuțitul de bronz (fig. 13/1), ne indică doar faptul că este posibil ca ea să fi durat în tot intervalul Br D - Ha B, foarte probabil cuțitul fiind din perioada Ha A. Acest interval ocupă, conform datelor de cronologie absolută, general acceptate în stadiul de față al cercetării, o perioadă de aproximativ 200–300 de ani. Considerăm că în acest interval se pot derula în jur de 10 generații, ceea ce ar reveni un număr

de 9–10 morminte per generaţie. Prin urmare, aceste date ar trebui să influenţeze aprecierea pe care o facem asupra tipologiei formelor ceramice de aici.

Neavând la dispoziţie decât un număr limitat de vase, ne punem întrebarea în ce măsură tipurile pe care le vom discuta mai jos sunt sau nu contemporane şi caracteristice pentru întreaga necropolă.

1. Forma care pare a fi cea mai frecventă este vasul pântecos, cu diametrul maxim situat deasupra liniei care ar marca jumătatea înălţimii sale, nedecorat, prevăzut uneori cu proeminenţe scurte sau tortiţe deasupra zonei de maximă rotunjime, gâtul scurt, buza dreaptă sau răsfrântă, şi fundul uşor profilat (fig. 8/1,4, 6, 9; 9/1, 2, 5).
2. Altă formă de vas pântecos este cea care se deosebeşte de tipul anterior prin accentuarea nivelului de îmbinare a umărului puternic profilat, cu gâtul tronconic şi buza uşor răsfrântă. Fundul vasului este puternic profilat (fig. 8/11; 9/3–4). O variantă prezintă un decor din caneluri dispuse oblic pe pântece (fig. 12/1–3).
3. Din desenele pe care le avem la dispoziţie, se remarcă trei vase al căror contur în zona de maximă rotunjime este aproximativ pătrat. Ni s-a păstrat numai jumătatea inferioară a vasului şi din această cauză nu putem face aprecieri tipologice legate de gâtul şi buza vasului (fig. 11/7–9).
4. Pahar cu fundul lat, corp globular, gât scurt şi marginea uşor evazată (fig. 10/6).
5. Un tip comun epocii fierului, în general, este strachina cu marginea invazată, decorată cu faţete sau caneluri, cu două sau patru proeminenţe pe umăr (fig. 11/1–5).
6. Tot o formă comună acestei perioade este şi ceşcuţa cu corp bitronconic şi o toartă supraînălţată (fig. 12/4–5).
7. O formă singulară (din materialul ceramic pe care îl avem noi la dispoziţie) este castronul înalt, decorat cu brâu alveolar sub margine (fig. 12/9).
8. Un alt tip, care în desene apare numai fragmentar, este vasul cu picior scurt (sunt desenate două fragmente de picior). În Muzeul din Râmnicu Vâlcea este însă expus un vas întreg, cu picior scurt, cu corpul bombat şi gât scurt (fig. 12/7, 8).

Desigur, nu putem şti care este proporţia acestor vase în ansamblul necropolei, lucru care nu va putea fi cunoscut decât odată cu publicarea şi a lotului ceramic aflat în Muzeul din Râmnicu Vâlcea. Se remarcă starea extrem de fragmentară a majorităţii vaselor considerate a fi urne, precum şi prezenţa frecventă a unei perforaţii pe fundul vasului, aşa numita „fereastră a sufletului”.

Aproape toate formele discutate mai sus, cu excepţia vaselor cu contur pătrat, îşi găsesc multe similitudini în ceramica tumulilor 3 şi 4 de la Tigveni, inclusiv prezenţa „ferestrei sufletului” în cazul urnelor. O altă analogie se poate face cu micul grup de morminte de la „Podul lui Lazăr”, punct situat pe Valea Lotrului, în

apropiere de oraşul Brezoi. Schiţele vaselor de la „Podul lui Lazăr” desenate în muzeul din Râmnicu Vâlcea în 1965 şi 1968 ne-au fost oferite spre ilustrare de Alexandru Vulpe. Aceste morminte, în afară de analogiile formale ale câtorva vase, prezintă însă şi forme care nu se regăsesc la Râureni sau Tigveni. Astfel, la mai multe vase se observă accentuarea răsfrângerii buzei şi prezenţa canelurilor pe pântec, iar un altul atrage atenţia prin caracteristici cu totul aparte, fiind un pahar cilindric, cu fundul puternic profilat şi buza dreaptă. Despre aceste vase al căror număr exact nu îl cunoaştem, ştim că aveau funcţia de urnă, în ele aflându-se oase calcinate şi că se aflau situate în cutii construite din plăci de piatră. Ilustrez aici schiţele prof. Alexandru Vulpe deoarece o parte din vase nu le-am mai regăsit în Muzeul din Râmnicu Vâlcea (fig. 13/2–12)[23].

Revenind la ceramica din necropola Râureni I, trebuie arătat că forme precum cele din tipul 1 de aici sunt larg răspândite în Europa Centrală, fiind cunoscute sub denumirea de „formă lusaciană”, întâlnită în diverse situri ale cercului cultural Lausitz. În cimitirul de la Kietrz din Silezia, de exemplu, apare frecvent în fazele 3–6, care se integrează în intervalul Ha A–B[24].

În mod paradoxal, avem puţine analogii pentru ceramica de la Râureni, în spaţiul românesc, excepţie făcând materialele din zona Râmnicu Vâlcea, amintite aici. Întregul grup apare ca un aspect izolat în contextul Hallstattului timpuriu carpato-dunărean. Ne referim atât la formele ceramice, cât şi la tipul de înmormântare, într-o vreme în care tendinţa generală este de reducere radicală a numărului înmormântărilor şi chiar dispariţia necropolelor. Acesta este motivul principal pentru care Alexandru Vulpe şi Eugenia Popescu s-au gândit iniţial, atunci când au prezentat grupul Tigveni, la paralele cu epoci mai târzii. Pe de altă parte, Ion Chicideanu, căutând analogii pentru grupul Bistreţ-Işalniţa, a considerat că vasele cu contur aproximativ pătrat de la Râureni ar putea fi un argument pentru încadrarea necropolei de la Râureni în cadrul descoperirilor de tip Bistreţ-Işalniţa[25].

Căutând analogii pentru câte o formă în parte, se riscă aceeaşi eroare pe care au comis-o autorii săpăturii de la Tigveni, când au comparat vasele care aveau analogii în tipul 1 de la Râureni, cu forme din secolele IV–III a.Chr. Vasele cu contur pătrat sunt o formă ce apare în cultura Gârla Mare şi este considerată caracteristică şi grupului Bistreţ-Işalniţa. Observăm însă, că această analogie a vaselor cu contur pătrat de la Râureni este singulară, alte forme de aici neregăsindu-se în ceramica de tip Bistreţ-Işalniţa. Această analogie deci nu trebuie neapărat să fie o paralelă cronologică, ci poate fi, mai curând, un element ce ţine de

---

[23] Acest lot de vase va fi publicat împreună cu materialul inedit din necropola de la Râureni în colaborare cu Muzeul judeţean Râmnicu Vâlcea.

[24] M. Gedl, *Stufengliederung und Chronologie des Gräberfeldes der Lausitzer Kultur im Kietrz,* Warszawa, 1979; cf. şi Catalogul de expoziţie: *Bronzezeit. Die Lausitz vor 3000 Jahren*, Begleitband zur Ausstellung. Museum der Westlausitz, Kamenz, 2007, p. 119 şi urm.

[25] I. Chicideanu, *Die frühthrakische Kultur. Zur Bronzezeit in Südwestrumänien*, Dacia, N.S. 30, 1986, p. 45.

o anumită „tradiție”. Considerăm că nu ar fi hazardat să presupunem că prezența acestui tip de vas ar putea marca existența unor morminte mai timpurii din întreaga durată a necropolei.

Vase cu contur pătrat întâlnim şi în tumulul de la Meri, jud. Teleorman, care a fost datat prin analogie cu ceramica de tip Vârtop, în Ha A[26]. În mormântul tumulului de la Meri, s-a găsit o formă de vas similară, împreună cu ceramică decorată cu caneluri şi cu un cuțit de fier, precum şi cu o piesă de bronz poleită cu aur (fig. 14). Vasul pântecos cu decor incizat în formă de ghirlandă şi patru proeminențe late dispuse sub pântec seamănă destul de bine cu vasul de tip 2 de la Râureni. Emil Moscalu data descoperirea de la Meri în perioada Hallstatt A. Socotim că această datare este deplin justificată şi reprezintă, totodată, un argument şi în favoarea datării necropolei Râureni I în principal, în aceeaşi perioadă.

Analogii pentru câteva forme de castroane şi pentru vasul cu picior găsim în zona Râmnicu Vâlcea şi la Căzăneşti – „Săveasca” (fig. 15)[27]. Unele forme de vase ce par destul de asemănătoare întâlnim în zona intracarpatică la Teleac[28], în nivelurile I şi II.

În încheiere, ne întrebăm dacă nu cumva există totuşi o relație între modul de construcție şi de amplasare a tumulilor de epocă Ferigile de la Tigveni-„Babe” şi cei mai timpurii din aceeaşi necropolă (tumulii 3 şi 4), luând în considerație şi condițiile similare întâlnite în cele două necropole – hallstattiană timpurie şi cea de perioadă Ferigile – de la Râureni. De altfel, Vulpe sugerase această posibilitate, dar credem că ezitările sale se datorează lipsei descoperirilor de tip Basarabi în regiunile subcarpatice în general, şi în particular în această zonă, descoperiri care ar fi trebuit să constituie veriga lipsă ce ar fi putut justifica această legătură. Trebuie însă să ne gândim că necropola Râureni I, constituită, conformă afirmațiilor lui Emil Moscalu, din aproximativ 100 de morminte depuse în urnă, oglindeşte o succesiune de mai multe generații şi, prin urmare, o desfăşurare în timp care, cum scriam mai sus, s-ar putea întinde chiar şi pe 200–300 de ani. Plecăm de la premisa că unei generații (cca 25/30 de ani) i-ar putea corespunde cel mult zece morminte. Un punct de plecare în acest calcul ar putea fi iarăşi situația din tumulii 3 şi 4 de la Tigveni, în care cele 11 depuneri funerare tipologic înrudite pot fi considerate a aparține cel puțin unei generații. Se poate avea deci în vedere, că mormintele depuse în tumulii 3 şi 4 de la Tigveni-„Babe” ar putea corespunde unei etape mai târzii din evoluția necropolei Râureni I. Dar, ar trebui precizat, că în niciuna din cele două necropole, nu credem că poate fi vorba de o legătură directă cu descoperirile de tip Ferigile, cum presupunea Alexandru Vulpe.

[26] E. Moscalu, TD 1, 1976, p. 77–86.

[27] Petre Govora, *op. cit. (O preistorie...)*, fig. 9/1,7,8.

[28] V. Vasiliev, I. A. Aldea, H. Ciugudean, *Civilizația dacică timpurie în aria intracarpatică a României. Contribuții arheologice*, Cluj, 1991, fig. 29–30.

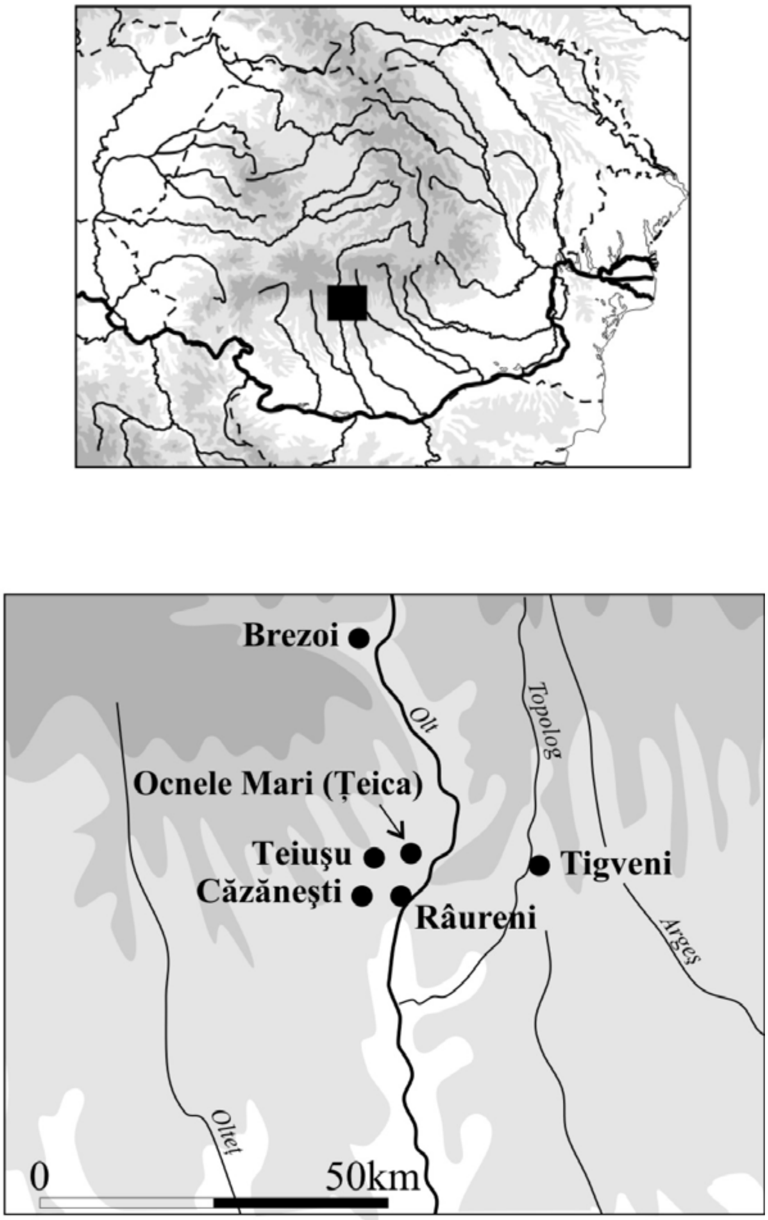

Fig. 1. Descoperiri de tip Râureni.

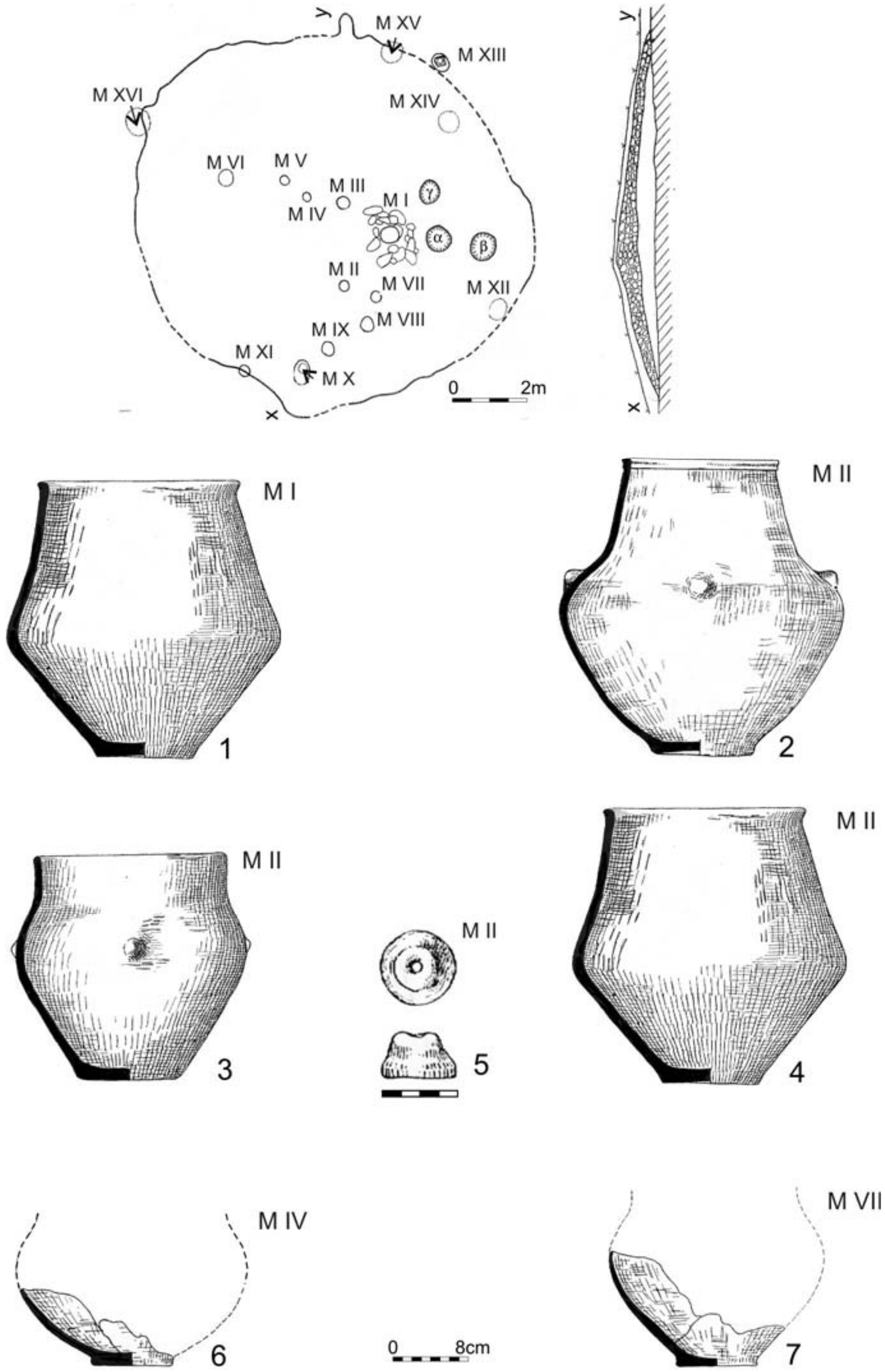

Fig. 2. Tigveni, jud. Argeş, tumulul 3 (după Vulpe, Popescu, 1972).

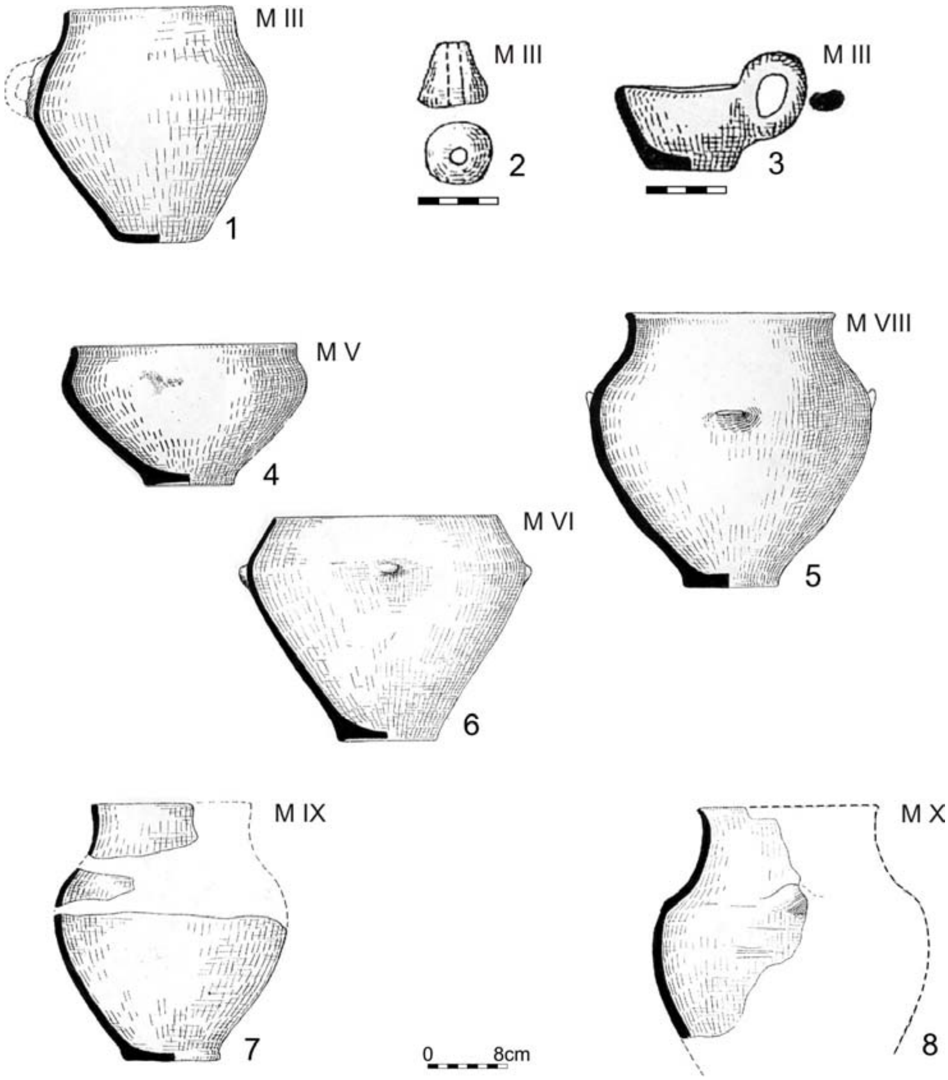

Fig. 3. Tigveni, jud. Argeş, tumulul 3 (după Vulpe, Popescu, 1972).

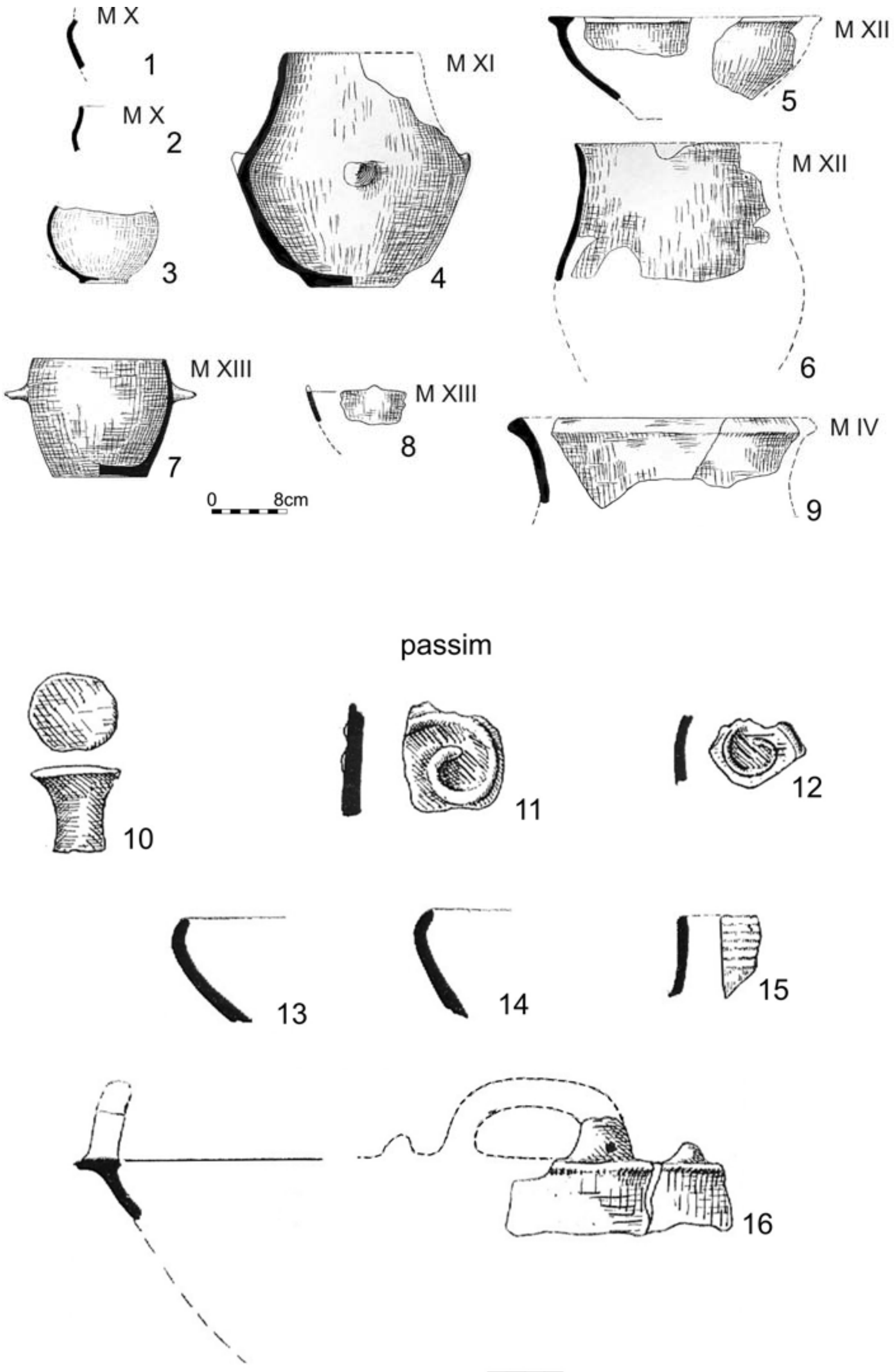

Fig. 4. Tigveni, jud. Argeş, tumulul 3.

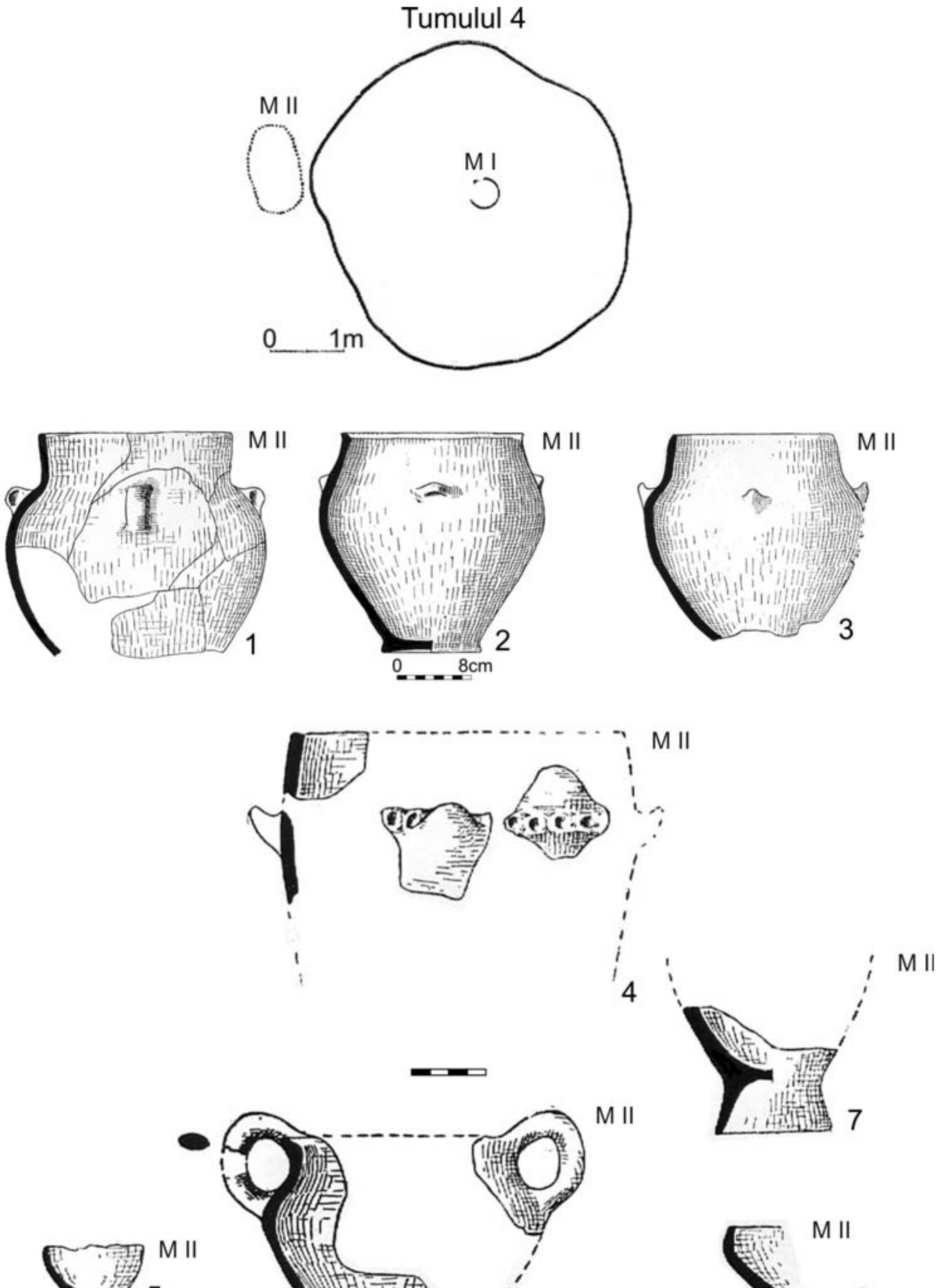

Fig. 5. Tigveni, jud. Argeş, tumulul 4 (după Vulpe, Popescu, 1972).

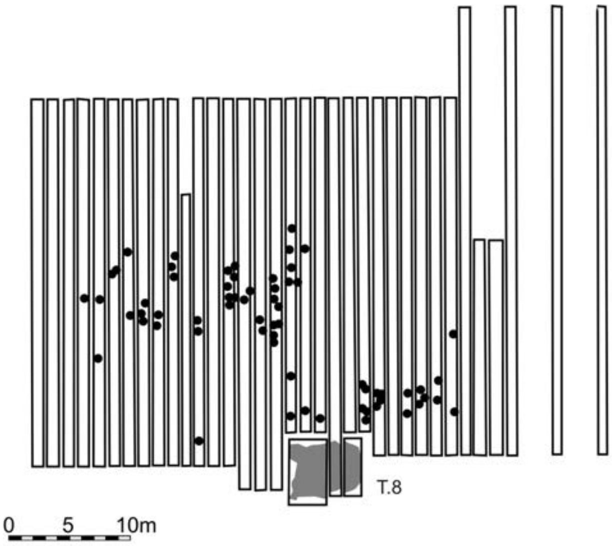

Fig. 6. Râureni, jud. Vâlcea, schiță de plan general (după E. Moscalu).

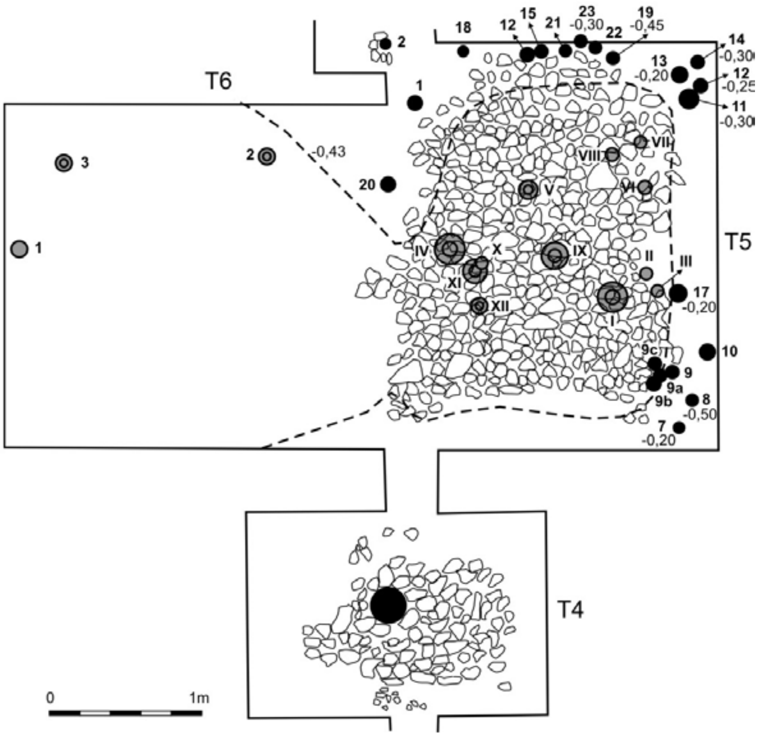

Fig. 7. Râureni, jud. Vâlcea, plan de detaliu al tumulilor 4, 5, 6 (după E. Moscalu).

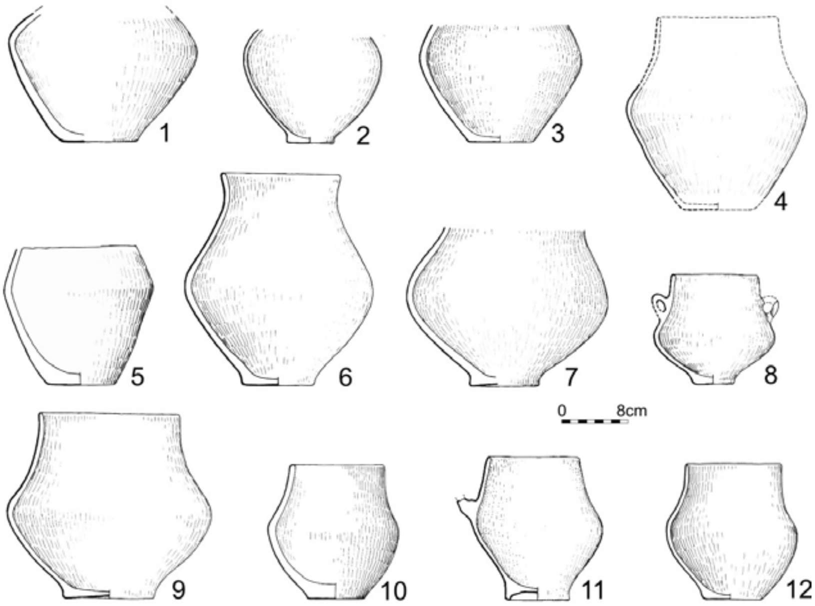

Fig. 8. Râureni, jud. Vâlcea, ceramică din necropolă.

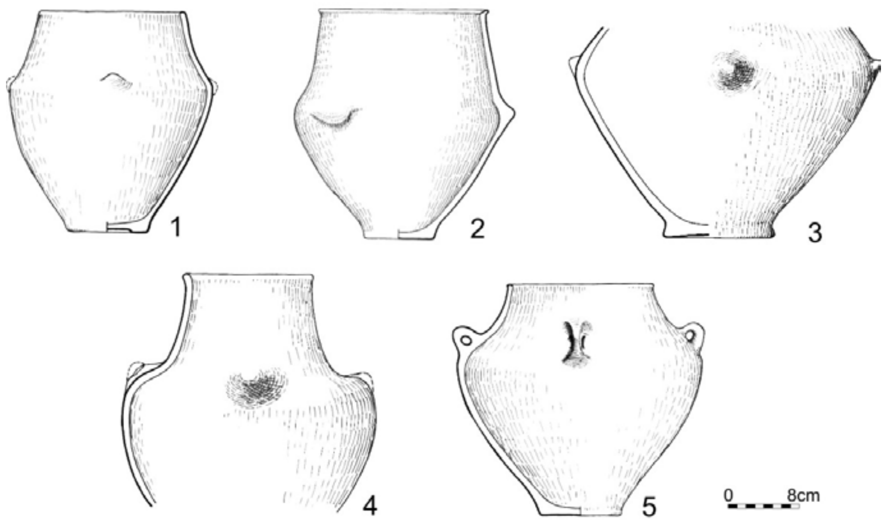

Fig. 9. Râureni, jud. Vâlcea, ceramică din necropolă.

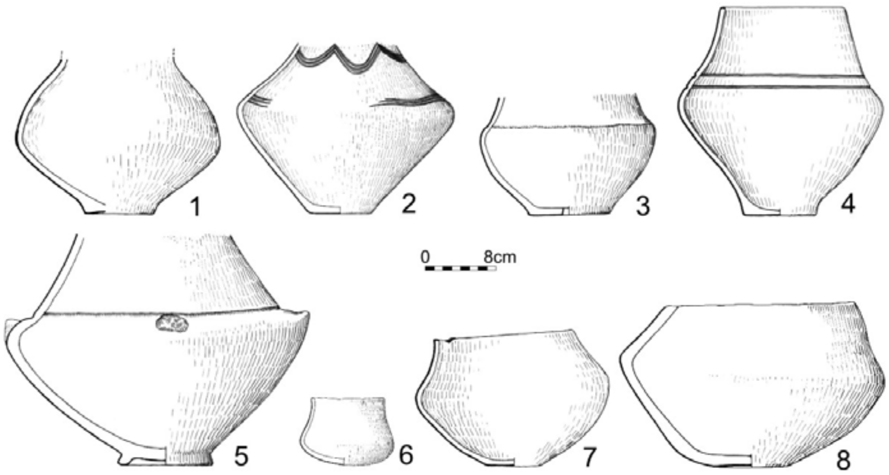

Fig. 10. Râureni, jud. Vâlcea, ceramică din necropolă.

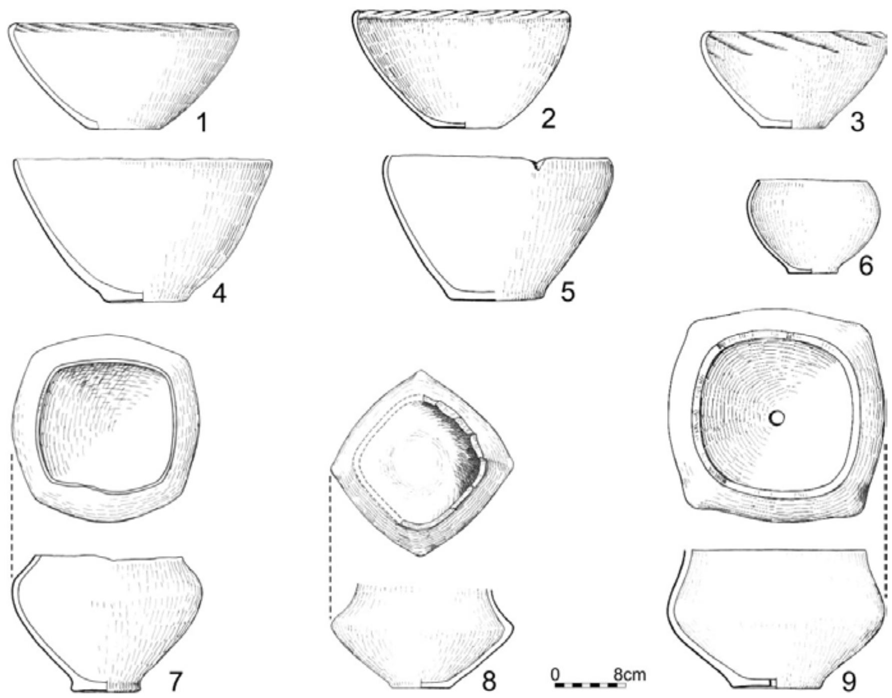

Fig. 11. Râureni, jud. Vâlcea, ceramică din necropolă.

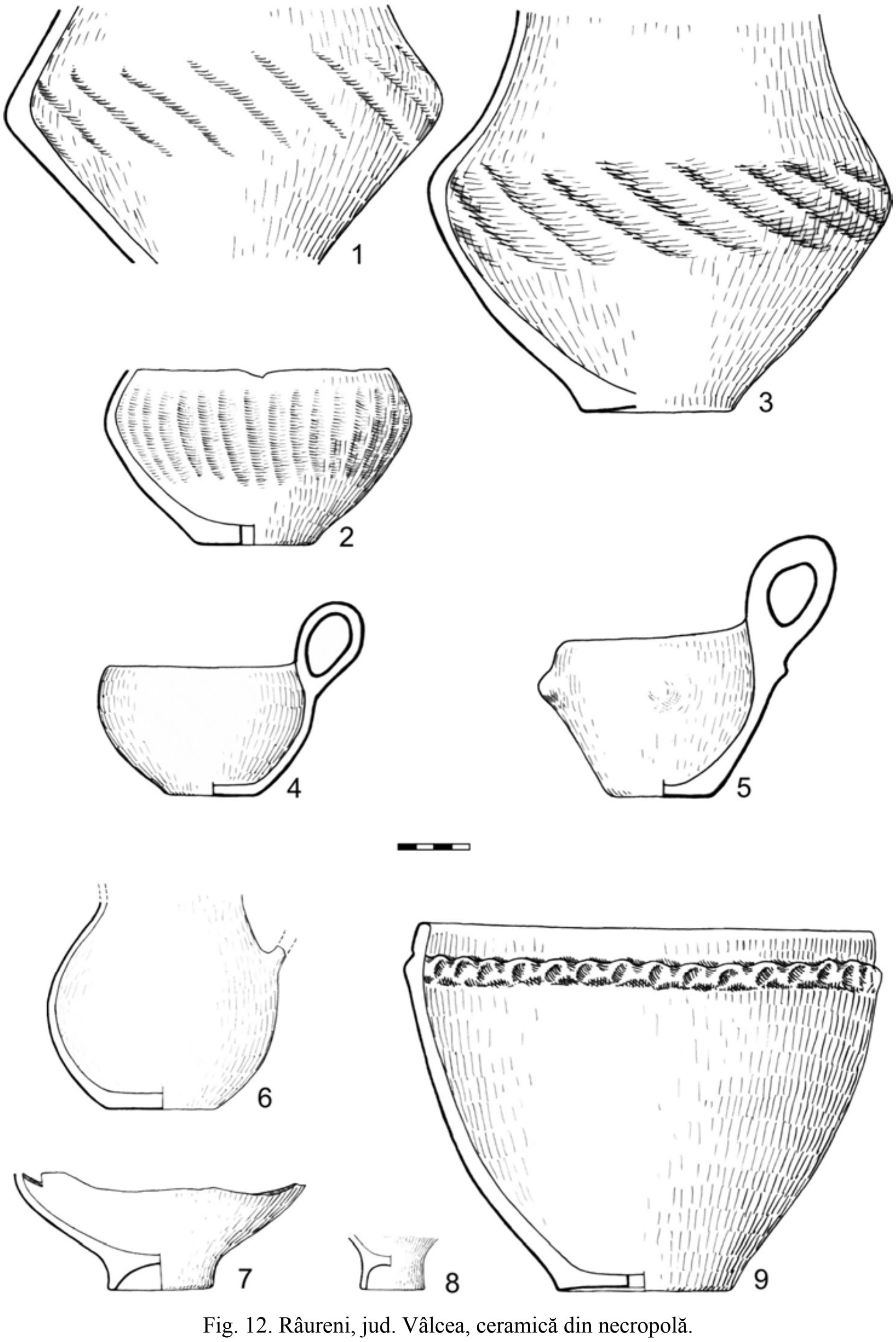

Fig. 12. Râureni, jud. Vâlcea, ceramică din necropolă.

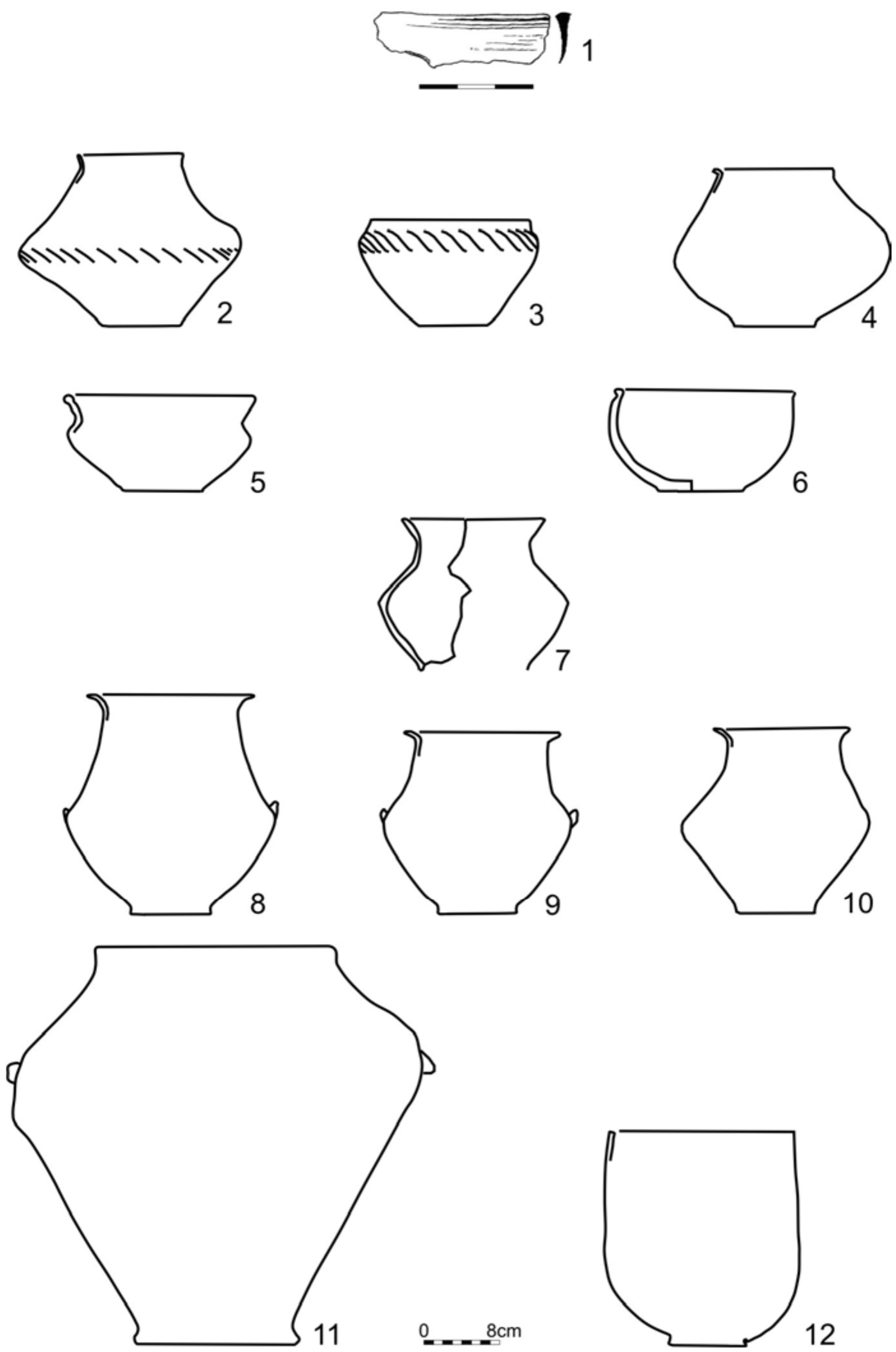

Fig. 13. 1. Râureni, jud. Vâlcea, cuțit fragmentar de bronz; 2–12. Brezoi-„Podul lui Lazăr”, jud. Vâlcea, ceramică din morminte (1–12 după A. Vulpe).

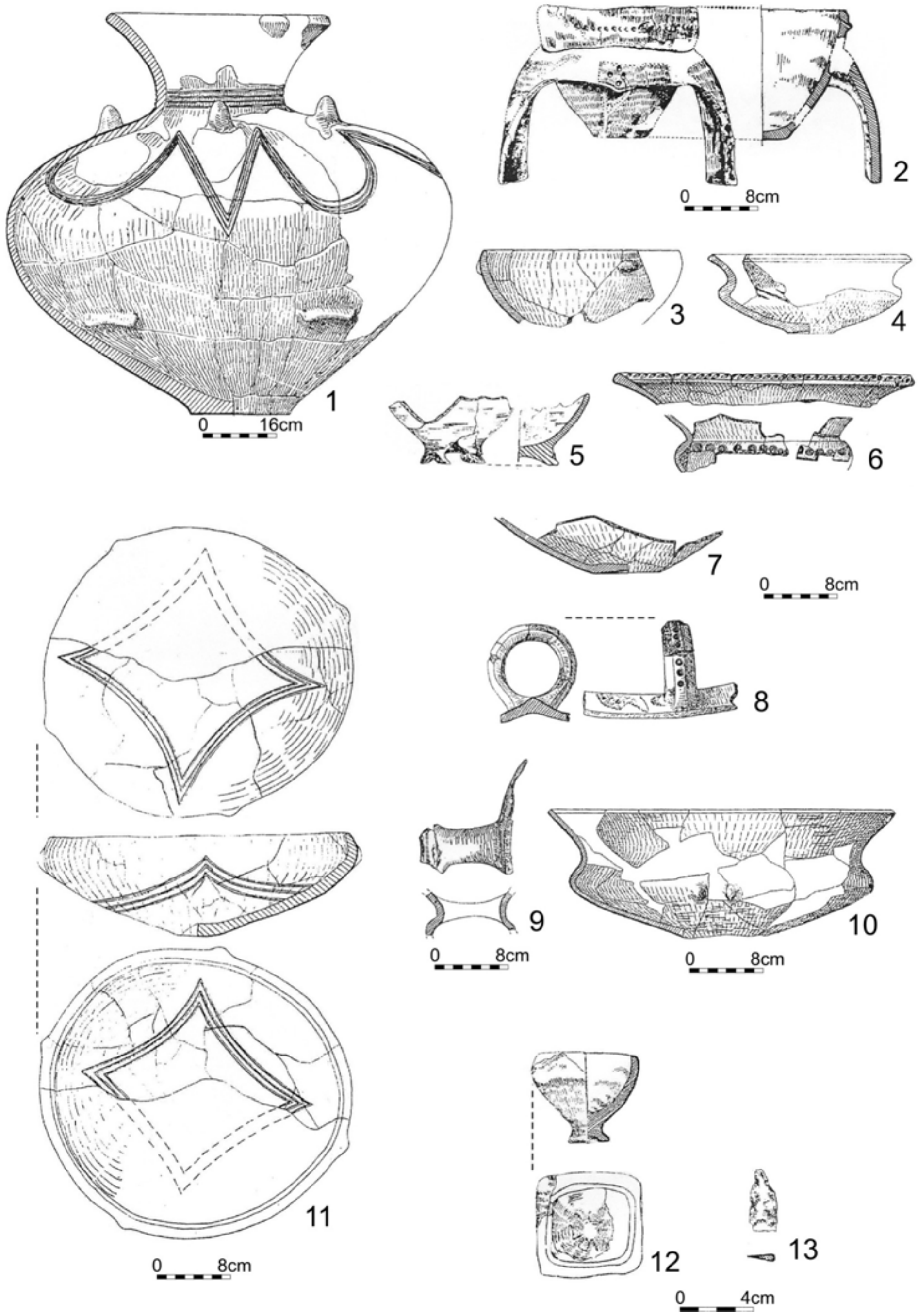

Fig. 14. Meri, jud. Teleorman, tumulul 2 (după Moscalu, 1976).

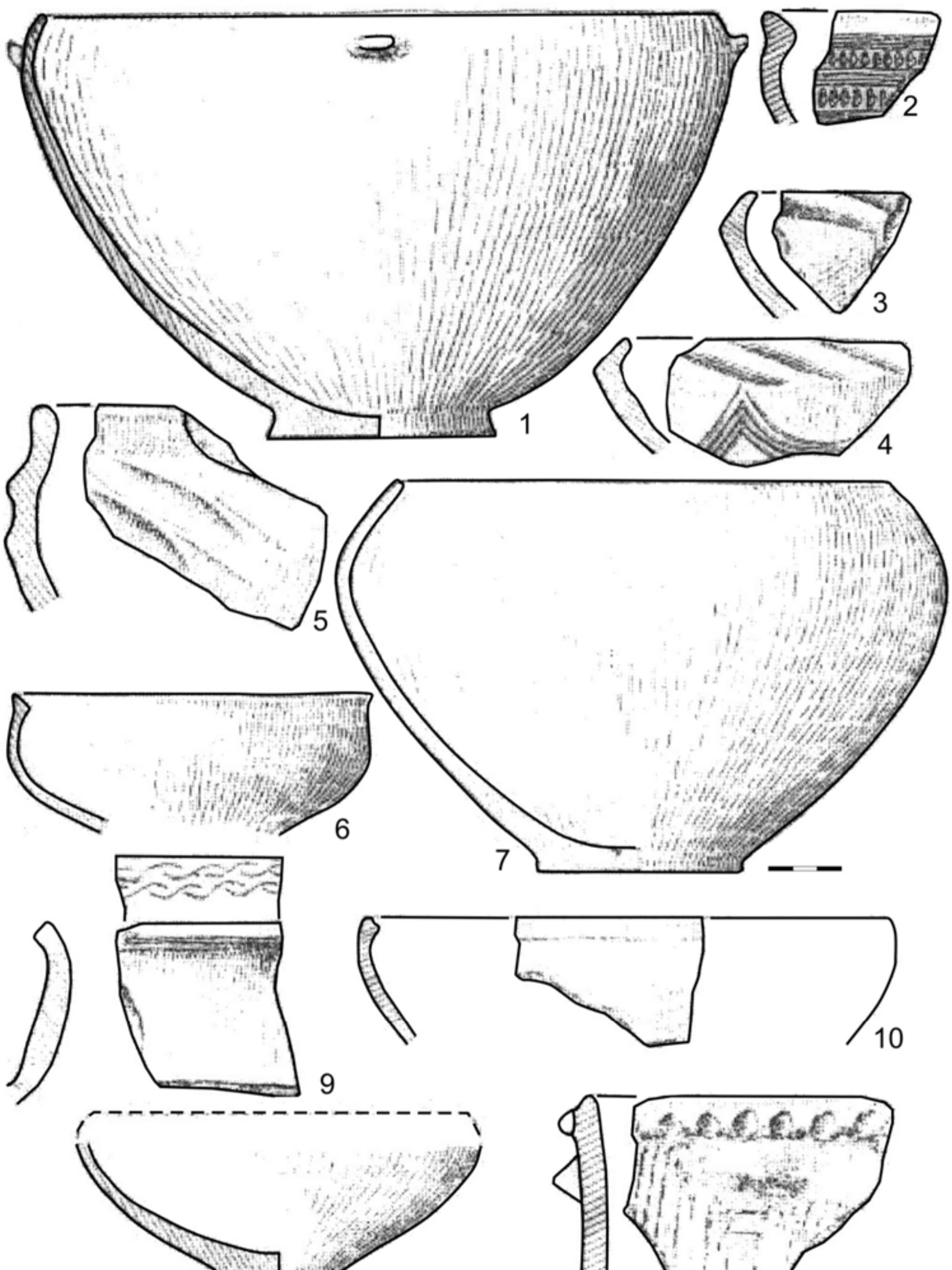

Fig. 15. Căzăneşti-„Săveasca”, jud. Vâlcea, ceramică din aşezare (după Gh. Petre Govora, 1983).

THE BEGINNING OF THE IRON AGE IN THE RÂMNICU VÂLCEA AREA

ABSTRACT

The article focused on a cemetery discovered at Râureni, Vâlcea county, containing about 100 cremation graves, most of them unpublished, and dated in the early Iron Age (Ha A-B1) by E. Moscalu, the chief of archaeological excavation at Râureni. At the beginning, this unique discovery caused some controversy and raised many questions related to its cultural context and chronological frame. Similar artefacts to those of the Râureni I cemetery were found at Brezoi - "Podul lui Lazăr", Teiuş, Ţeica (Ocnele Mari), in the Râmnicu Vâlcea area, and Tigveni (Argeş county). Only a group of funeral finds currently exists in this area, with a specific pottery belonging to the beginning of the Iron Age, whose spreading is limited by Topolog valley at east and south, Ocnele Mari area and Otăsăului valley at west and the confluence between the Lotru and the Olt rivers at north. The chronology of the two barrows of the Tigveni cemetery containing artefacts of Râureni type, previously dated in the Ferigile period, is critically examined by author.

CAPTION OF THE FIGURES

Fig. 1. Discoveries of Râureni type.
Fig. 2. Tigveni, Co. Argeş, barrow 3 (after Vulpe, Popescu, 1972).
Fig. 3. Tigveni, Co. Argeş, barrow 3 (after Vulpe, Popescu, 1972).
Fig. 4. Tigveni, Co. Argeş, barrow 3.
Fig. 5. Tigveni, Co. Argeş, barrow 3 (after Vulpe, Popescu, 1972).
Fig. 6. Râureni, Co. Vâlcea, the general plan, sketch (after E. Moscalu).
Fig. 7. Râureni, Co. Vâlcea, plan detail of the barrows 4, 5, 6 (after E. Moscalu).
Fig. 8. Râureni, Co. Vâlcea, pottery from graves.
Fig. 9. Râureni, Co. Vâlcea, pottery from graves.
Fig. 10. Râureni, Co. Vâlcea, pottery from graves.
Fig. 11. Râureni, Co. Vâlcea, pottery from graves.
Fig. 12. Râureni, Co. Vâlcea, pottery from graves.
Fig. 13. 1. Râureni, Co. Vâlcea, fragment of a bronze knife; 2-12. Brezoi-„Podul lui Lazăr", Co. Vâlcea, pottery from graves (1-12 after A. Vulpe).
Fig. 14. Meri, Co. Teleorman, barrow 2 (after Moscalu, 1976).
Fig. 15. Căzăneşti-"Săveasca", Co. Vâlcea, pottery from settlement (after Gh. Petre Govora, 1983).

ICONOGRAFIA LUI APOLLO PE MONEDELE CETĂȚII TOMIS

FLORINA PANAIT BÎRZESCU

Relevanța pe care o pot avea pentru **iconografie** monedele cu reprezentarea lui **Apollo**, emise de **Tomis**, constituie tema studiului de față. Imaginile de pe **monede** puteau avea ca model de inspirație **statui** locale sau puteau fi **tipuri monetare**, fără nicio referire la o anume statuie a zeului. Studiul identifică o serie de tipuri iconografice, dintre care unele au fost transpuse în mai mult de un tip monetar și analizează modelul de inspirație al artiștilor gravori tomitani.

Începând cu primele emisiuni monetare până la cele de epocă romană cu efigie imperială, divinitățile au dominat iconografia monetară. Acestea au fost redate fie prin figura întreagă, fie prin bust sau atributele caracteristice. Stabilirea tipului monetar de către magistrații monetari era o garanție a faptului că alegerea modelelor de inspirație nu ținea de întâmplare. Acestea întruchipau mai ales divinități ale căror culte dețineau un loc central în religia cetății. Prin urmare, erau excluse cultele private sau cele aparținând unor grupuri restrânse. Mai mult decât atât, imaginile de pe monede erau inspirate sau chiar copiau opere ale artei majore, și anume statui, fie de cult, fie cu valoare artistică, care aveau o anumită încărcătură simbolică pentru comunitatea respectivă. Este de presupus că artistul gravor intenționa reproducerea exactă, astfel încât divinitatea, respectiv statuia la care moneda făcea referință, să poată fi ușor de recunoscut.

Prezenta lucrare își propune să stabilească în ce măsură reprezentările lui Apollo pe monedele Tomisului sunt reproduceri ale unor statui, sau dacă, dimpotrivă, sunt doar tipuri monetare standardizate, care au circulat pe o arie largă. Această din urmă posibilitate a fost evidențiată în mai multe rânduri. Printre alții Ulrike Peter observa asemănarea frapantă a tipului monetar care îl reprezintă, spre exemplu pe Sarapis, pe monedele mai multor cetăți din Moesia Inferior. Autoarea propunea, în consecință, prudență în interpretarea tipurilor monetare și readucea în discuție ipotezele controversate ale lui Konrad Kraft, care presupunea existența unor ateliere mobile sau a unor artiști gravori itineranți, sau existența unor ateliere specializate în crearea ștanțelor, pe care le exportau atelierelor monetare din regiune [1].

---

[1] U. Peter, *Religious-Cultural Identity in Thrace and Moesia Inferior*, în Chr. Howgego, V. Heuchert, A. Burnett (eds.), *Coinage and Identity in the Roman Provinces*, Oxford, 2005, p. 112–113.

SCIVA, tomul 61, nr. 1–2, București, 2010, p. 73–88

În studiul de faţă, reperul metodologic l-a constituit lucrarea de referinţă a lui Léon Lacroix despre reproducerile de statui de pe monede[2]. Acesta a stabilit o serie de criterii după care se poate identifica în reprezentarea monetară o operă a artei majore, criterii asupra cărora nu vom insista aici.

O astfel de încercare pentru iconografia lui Apollo pe monedele Tomisului se impune, mai ales că, pentru cultul lui Apollo la Tomis, dispunem de mai puţine date decât în cazul altor cetăţi pontice.

Având în vedere originea milesiană a coloniştilor, cultul lui Apollo la Tomis era, probabil, similar în multe privinţe cu cel de la Olbia, Histria sau Apollonia. Cert este că spre sfârşitul perioadei elenistice, conform formulei de început a unui decret (ISM II nr. cat. 5), preotul său deţinea eponimia. Menţionarea sa cu specificarea „preotul lui Apollo" este cel puţin ciudată; ea ar lăsa loc pentru a crede că ar fi existat şi alţi zei ai căror preoţi deţineau eponimia. Astfel, s-a presupus că, spre sfârşitul perioadei elenistice şi în cea romană, cultul lui Apollo la Tomis a scăzut ca importanţă, că a trecut în plan secundar în favoarea altor divinităţi[3]. Cu toate acestea, majoritatea documentelor arheologice referitoare la cultul lui Apollo provin din această perioadă. Celor câteva inscripţii[4] şi statui[5] fragmentare li se adaugă o serie de emisiuni romane cu efigie imperială, care au pe revers reprezentarea figurii întregi a zeului; ele fac obiectul prezentei lucrări.

Valorificarea, din punctul de vedere al analizei iconografice, a emisiunilor monetare ale cetăţilor vest-pontice s-a realizat într-o serie de studii exhaustive[6], în care au fost delimitate diverse tipuri iconografice, uneori punându-se accentul pe atributele divinităţii pentru a întrezări aspectul/epicleza pe care o înfăţişa respectiva reprezentare. Însă redarea zeului cu diferite combinaţii de atribute şi atitudini reflectă în mod secundar un aspect al cultului, respectiv o epicleză; ea este în primul rând o creaţie artistică, care urmează regulile artei majore. Astfel, o statuie poate fi copiată, adaptată sau puternic modificată pentru a reda fie acelaşi zeu dintr-o altă regiune, şi implicit cu o altă epicleză, fie un cu totul alt zeu. Pentru prima posibilitate este cunoscut cazul sculptorului Kanachos, căruia milesienii i-au comandat, la începutul secolului al V-lea a.Chr., o statuie de bronz a lui Apollo Philesios; sculptorul a realizat o statuie identică din lemn pentru Apollo Ismenios din sanctuarul de la Teba[7]. În cea de-a doua situaţie, s-a constatat cum elemente

[2] L. Lacroix, *Les reproductions de statues sur les monnaies grecques. La statuaire archaïque et classique*, Paris, 1949, special p. 10–28.

[3] N. Ehrhardt, *Milet und seine Kolonien*^{2}, I, Frankfurt/Main, 1988, p. 138.

[4] ISM II, nr. cat. 5, 6, 116.

[5] G. Bordenache, *Sculture greche e romane*, Bucureşti, 1969, p. 68, nr. cat. 125, pl. 55; Z. Covacef, *Reliefuri inedite din Muzeul de arheologie Constanţa*, Pontica 5, 1972, p. 513, fig. 1; Gr. Florescu, *Monumenti inediti del Museo Regionale della Dobrogea (Constanţa)*, Dacia NS 3–4, 1937–1940, p. 293–297, fig. 2.

[6] M. Iacob, Pontica 33-34, 2000–2001, p. 355–371; M. Iacob, Pontica 35–36, 2002–2003, p. 409–422.

[7] K. Tuchelt, *Einige Überlegungen zum Kanachos-Apollon von Didyma*, JDAI 101, 1986, p. 78.

precum poza, atitudinea, modul de redare a mantiei, a coafurii au fost preluate din iconografia unui zeu pentru reprezentarea altuia. Este şi cazul posturii lui Apollo Lykeios, devenită clasică în iconografia lui Dionysos[8], sau de similitudinile dintre reprezentările lui Hermes şi cele ale Dioscurilor[9]. Prin urmare, orice studiu al iconografiei monetare ar trebui să țină seama de iconografia artei majore, din care, de altfel, s-a inspirat. Valorificarea monedelor, din acest punct de vedere, s-a realizat în studii în care reprezentările monetare au fost aduse ca analogii suplimentare. Astfel, o relație între o emisiune monetară cu reprezentarea lui Apollo şi o statuie de la Tomis a fost notificată de G. Bordenache în volumul dedicat sculpturilor de la Muzeul Național de Antichități (MNA)[10]. S. Lambrino a propus, cu mai puțin succes, o apropiere similară pentru o serie de emisiuni de la Histria[11]. Alte reprezentări pe monedele Tomisului ale divinităților Tyche şi Hekate au fost aduse în discuție de Maria Alexandrescu, într-un studiu recent dedicat tezaurului de sculpturi descoperit la Constanța[12].

Lucrarea de față îşi propune o analiză mai amplă asupra reprezentărilor lui Apollo de pe monedele tomitane din perspectiva comparației cu statuaria. Cercetarea a fost aplicată unor piese publicate în *corpora* numismatice[13] şi în diverse articole. Nu în ultimul rând, ea a fost completată prin studiul monedelor scoase la licitație pe internet, pentru ilustrația de bună calitate pe care o oferă, căci una dintre condițiile *sine qua non* pentru identificarea şi interpretarea reprezentării monetare o reprezintă gradul de vizibilitate, dat de starea de conservare şi, respectiv, de calitatea execuției monedei.

Ordinea în care vor fi prezentate tipurile monetare nu este arbitrară, ci ține cont de evoluția cronologică a diferitelor modele sculpturale. Astfel, tipul iconografic care redă un Apollo nud, stând în picioare, cu arc şi ramură îl precede pe cel al lui Apollo Kitharodos cu chiton lung[14]. Prin urmare, acele tipuri iconografice care se apropie de primul sunt grupate în prima parte a lucrării, mai puțin cel al lui Apollo nud, stând în picioare, dar cu liră, care, în literatură, este socotit a fi o variantă a lui Apollo Kitharodos[15].

[8] LIMC II.1, *Apollon*, p. 193, nr. cat. 39.

[9] LIMC III.1, *Dioskouroi*, p. 593 şi urm.

[10] Bordenache, *op. cit.*, p. 68.

[11] S. Lambrino, *La famille d'Apollon à Histria*, ArchEph, 1937, p. 358.

[12] M. Alexandrescu Vianu, *The Treasury of Sculptures from Tomis. The Cult Inventory of a Temple*, Dacia NS 53, 2009, p. 31, respectiv p. 29.

[13] Care vor fi abreviate astfel: AMNG I.1 = B. Pick, *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands. I.1, Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, Berlin, 1898; AMNG I.2 = B. Pick – K. Regling, *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands. I.2, Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, Berlin, 1910; Mušmov = N. Mušmov, *Antičnite moneti na Balkanskija poluostrov i monetite na bulgarskite care*, Sofia, 1912; BMC = *A Catalogue of Greek Coins;* SNG = *Sylloge nummorum graecorum*.

[14] LIMC II.1, *Apollon*, p. 317 şi urm.

[15] M. Flashar, *Apollon Kitharodos. Statuarischen Typen des musischen Apollon*, Köln-Weimar-Viena, 1992, p. 158 şi urm.

1) Apollo stând în picioare, nud, cu arc şi săgeată este cel mai vechi tip iconografic atestat, preferat îndeosebi în perioadele arhaică şi clasică. Preluarea şi adaptarea sa la stilul epocilor care au urmat a făcut mereu referire la vechimea cultului, motiv pentru care statuile sale au unele trăsături clasicizante. Acest tip este atestat şi în Pontul stâng, la Tomis, pe o serie de emisiuni de epocă romană. El se caracterizează prin figura nudă a zeului în contraposto, având piciorul de greutate pe partea stângă, ţinând un arc în mâna stângă, iar în dreapta, lăsată jos, o ramură. Pe braţul stâng zeul poartă, înfăşurată, o mantie. Există mai multe variante, ce dau tot atâtea tipuri monetare. Primul aparţine unei serii de emisiuni din timpul lui Marcus Aurelius[16]. Pe acestea figura zeului, stângaci redată, este orientată spre stânga, având în faţa sa un tripod mai scund decât întâlnim de obicei (fig. 1); acesta îi ajunge în dreptul genunchilor, spre deosebire de cel de pe monedele seleucide, unde Apollo se sprijină pe un tripod înalt până în dreptul taliei. În jurul figurii legenda ΜΕΤΡΟΠ ΠΟΝΤΟΥ ΤΟΜΕΩΣ, în câmp dreapta litera B.

O variantă a acestui tip monetar reapare pe o serie de emisiuni în timpul lui Elagabal[17]. Dispare tripodul şi se schimbă orientarea figurii zeului spre dreapta. Se menţine aceeaşi poză, dispunere a mantiei şi a atributelor, aceeaşi coafură cu părul rulat în jurul frunţii, al tâmplelor, şi lăsat apoi pe spate (fig. 2). Pe o altă serie de emisiuni, tot din timpul lui Elagabal[18], figura zeului este redată mult mai îngrijit, dar din perspectivă frontală. Aici se distinge cel mai bine dispunerea braţelor: stângul adus şi îndoit lângă corp, dreptul întins şi uşor depărtat (fig. 3–4). Un element nou faţă de celelalte tipuri monetare este linia de la picioarele zeului, ce ar putea corespunde soclului de statuie.

În Moesia, un tip similar se întâlneşte pe emisiunile cetăţilor Nicopolis ad Istrum[19] şi Philippopolis[20]. În cazul din urmă este vorba de o variantă a tipului care în loc de ramură ţine o pateră deasupra unui altar. Acesta apare în mai multe tipuri de reprezentări, care-l identifică cu aspectul local Kendrisos (fig. 5). Pe o serie de emisiuni zeul era înfăţişat astfel în templu[21], dovadă a existenţei unei statui de cult la Philippopolis. Faţă de exemplarele tomitane acesta se diferenţiază însă prin schimbarea piciorului de greutate şi a atributului din mâna dreaptă. Îl regăsim pe Apollo Tyrimnaios, cu acest tip de mantie, pe emisiuni din timpul lui Traian, ale cetăţii Thyateira din Lydia (fig. 6)[22]; dar, la fel ca cele din Moesia, acestea nu corespund în detaliu; arcul este înlocuit de un dublu topor, iar piciorul de greutate

[16] AMNG I.2, nr. cat. 2670, pl. 14. 30; Mušmov, nr. cat. 1825, pl. 6. 15.
[17] AMNG I.2, nr. cat. 3056, pl. 15. 4; Mušmov, nr. cat. 2036, pl. 6. 8.
[18] AMNG I.2, nr. cat. 3055, pl. 15. 6.
[19] AMNG I.1, pl. 15. 5, 7.
[20] K. Kolev, *Kopien griechischer Skulpturen auf Münzen von Philippopolis*, Klio, 73, 1991, 2, p. 511, pl. 1.4, 1.6.
[21] *Ibidem*, p. 513, pl. 2.1–4.
[22] F. Imhoof-Blumer, *Kleinasiatische Münzen*, I, Viena, 1901, p. 180, nr. cat. Thyateira 2, pl. 6.15.

este inversat. Diferențele substanțiale dintre aceste tipuri înlătură posibilitatea preluării tipului monetar tomitan din monetăria altei cetăți.

Reprezentarea cu arc şi ramură este comună în iconografia lui Apollo; ceea ce o defineşte însă ca un tip iconografic distinct în cazul de față, este felul în care este redată mantia: un capăt formând o buclă este aşezat pe umăr, de unde cade pe spate, pentru a fi răsucit apoi pe braț. Acest tip de mantie (ger. *Schulterbauschtypus*) este comun iconografiei eroilor, de unde este preluat şi consacrat în reprezentările dinaştilor în primele secole ale elenismului, apoi de portretistica nobililor romani[23]. Dintre zei, cei redați cu o astfel de mantie sunt Hermes şi Dioscurii.

Existența unor astfel de statui ale lui Apollo în cetățile din Pontul stâng este susținută de un mic (20,7 cm înălțime) relief votiv de marmură de epocă romană descoperit în apropierea cetății Odessos[24]. Recunoaştem aici redarea întocmai a figurii zeului de pe al treilea tip monetar tomitan sus-menționat. Doar frizura este neclară: părul, fiind strâns la spate, nu mai este vizibil. În plus, în colțul din stânga jos al reliefului este redat un altar. Motivul mantiei înfăşurate pe braț apare şi la o statuie de marmură descoperită în sanctuarul lui Apollo Ietros de la Olbia[25]. Inspirată după un model lisipean, popular îndeosebi în iconografia eroilor sau a dinaştilor elenistici, sculptura olbiană se datează, prin compoziție[26], dar şi prin contextul descoperirii[27], în a doua jumătate a secolului al II-lea a.Chr.

La torsul olbian pliurile buclei de pe umăr sunt îngrijit aranjate într-o manieră arhaizantă, decorativă. Din nefericire însă mâna stângă, precum şi întreg brațul drept, până la umăr, nu s-au păstrat, astfel încât, în lipsa atributelor, identificarea personajului reprezentat se sprijină, în mare măsură, pe contextul descoperirii. Statuia a fost descoperită într-un strat datat în secolele III–II a.Chr., ce suprapunea o amenajare elenistică timpurie (nivelare cu lut având 50–60 cm grosime), care, la rândul ei, acoperea ruinele templului de epocă clasică a lui Apollo Ietros[28]. De remarcat faptul că acest tors se aseamănă, ca dimensiuni, material şi mod de

---

[23] H. Oehler, *Untersuchungen zu den männlichen römischen Mantelstatuen. Der Schulterbauschtypus*, Berlin, 1961, p. 34 şi urm.

[24] D.I.L. Dimitrov *et alii* (edit.), *Varna. Archäologisches Museum*, Sofia, 1965, nr. cat. 62; Z. Gočeva, *Der Apollonkult in Odessos*, în *Studia in honorem Veselini Beševliev*, Sofia, 1978, p. 296, fig. 5.

[25] A.S. Rusjaeva, *Religija i kul'ty antičnoj Ol'vii*, Kiev, 1992, p. 39.

[26] Torsul olbian este static şi frontal construit, apropiindu-se, din punctul de vedere al compoziției, mai degrabă de aşa numitul Poseidon din Melos sau de statuia cunoscută sub numele de „Dinastul din Pergam", ambele datate în a doua jumătate a secolului al II-lea a.Chr. Caracterul centrifugal al întregii compoziții olbiene şi în acelaşi timp strădania de a accentua perspectiva frontalității justifică o datare a acesteia tot în a doua jumătate a secolului.

[27] Datarea contextului descoperirii drept „într-un strat de secol III a. Chr." (rus.), cum a propus Rusjaeva, *op. cit.*, p. 38, a fost recent revizuită în monografia temenos-ului vestic, vezi Rusjaeva, în: *Drevnejšnj temenos Ol'vii Pontijskoj*, Simferopol, 2006, p. 150. Conform acesteia sculptura a fost descoperită într-un strat cu materiale datând din secolele III – II a. Chr.

[28] A. S. Rusjaeva, *The main developement of the western temenos of Olbia in the Pontos*, în P. Guldager Bilde, J. Munk Højte, V. F. Stolba (edit.), Black Sea Studies 1. The cauldron of Ariantas. Studies presented to A. N. Ščeglov on the occasion of his 70th birthday, Aarhus, 2005, p. 108 şi urm.

finisare, cu alte statui din acelaşi sanctuar, provenind din acelaşi strat de epocă elenistică, reprezentând pe Artemis, Hermes şi, respectiv, un Hermafrodit[29].

Constanţa în timp a acestui tip iconografic pe emisiunile monetare ale Tomisului, redarea la început stângace, apoi din ce în ce mai exactă şi din perspective diferite constituie dovada eforturilor pe care gravorii monetari le-au făcut pentru a transpune cât mai exact în câmpul monedei o imagine tridimensională, probabil o statuie a lui Apollo de la Tomis. Această ipoteză apare cu atât mai credibilă cu cât reprezentarea similară a zeului se regăseşte în statuaria unor cetăţi vecine Tomisului, cu tradiţii cultice comune.

De notat faptul că atât Olbia, cât şi Apollonia avea ca divinitate principală pe Apollo Ietros. În primul caz, statuia zeului a fost descoperită chiar în sanctuarul acestuia; în cel de-al doilea, este arhicunoscută iconografia lui Ietros cu ramură şi arc de pe o serie de emisiuni apolloniate de argint[30] şi de bronz[31] de epocă elenistică, pe care este reprodusă statuia lui Kalamis[32]. Este posibil ca Apollo cu arc, ramură şi mantie de la Apollonia, Olbia şi Tomis să fi reprezentat pe Ietros, divinitatea protectoare a coloniştilor milesieni.

2) Un alt tip iconografic este caracterizat de statura nudă a lui Apollo în contraposto, cu greutatea lăsată pe piciorul drept. În mâna dreaptă întinsă ţine o pateră, deseori deasupra unui altar, capul întors în direcţia acestuia, iar în stânga lăsată jos ceea ce pare a fi o ramură de laur asigură identificarea personajului drept Apollo (fig. 7, 8). Părul este rulat în faţă şi strâns la spate într-un coc din care cad

---

[29] A. S. Rusjaeva, *Investigations of the Western Temenos of Olbia*, ACSS 1, 1994, 1, p. 90, 91, fig. 8, 9; A. S. Rusjaeva, *Religija i kul'ty antičnoj Ol'vii*, Kiev, 1992, p. 108, fig. 34.

[30] I. Karajotov, *Le monnayage d'Apollonia à la lumière des decouvertes les plus récentes*, în *Thracia 11. Studia in honorem Alexandri Fol*, Sofia, 1995, nr. cat. 29, fig. 24; M. Oppermann, *Die westpontische Poleis und ihr indigenes Umfeld in vorrömischer Zeit*, Langenweißbach, 2004, p. 96, pl. 26.2. Autenticitatea acestora a fost contestată de unii numismaţi. Gerasimov, *Statujata na Apolon ot Kalamis v Apolonija na Černo More*, IzvBurgas 2, 1965, p. 1-8 considera emisiunile de argint publicate de Pick ca fiind falsuri, bazându-se pe observaţii stilistice (redarea schematizată) şi numismatice (imposibilitatea Apolloniei de a emite emisiuni de nominal mare în secolul al II-lea a.Chr.).

[31] B. Pick, *Thrakische Münzbilder*, JDAI 13, 1898, p. 169, pl. 10. 26, 29, 30; I. Karajotov, *Bronzova moneta s izobraženija na statujata na Apolon ot Kalamis*, Arheologija 4, 1976, nr. cat. 28, fig. 23; Oppermann, *op. cit.*, p. 96, pl. 26.3c; Gerasimov, *op. cit.*, p. 4, fig. 3, 5.

[32] Pe o serie de monede ale Apolloniei apare figura unui Apollo nud şi legenda Ἀπόλλωνος Ἰατροῦ. Iniţial atribuite altei cetăţi, emisiunile respective sunt reconsiderate de numismatul bulgar D. E. Tacchella (RN 1898, p. 210-230), care le atribuie Apolloniei din Pont. Pick (*op. cit.,* p. 168, pl. 10. 26-30) face primele consideraţii asupra iconografiei monedelor. Ulterior s-a făcut în diverse rânduri legătura între Apollo de pe monedă şi statuia făcută de Kalamis pentru apolloniaţi: Lacroix, *op. cit.*, p. 62, pl. 20.6-9; Gerasimov, loc. cit; Karajotov, loc. cit.; A. Stéphanova, *Observations sur le monnayage de bronze d'Apollonie du Pont*, în *Le littoral thrace et son rôle dans le monde ancien. Thracia Pontica IIème symposium international, Sozopol 4-7 octobre 1982,* Jambol, 1985, p. 272-282. După Strabon, *Geografia* 7.6.1, sculptura lui Kalamis era un *kolossos* şi se afla în sanctuarul lui Apollo de pe insulă, de unde Marcus Lucullus a luat-o în 70 a.Chr. şi a dus-o pe Capitoliu.

pe spate şuviţe. Această reprezentare pare să se inspire dintr-o serie de emisiuni monetare imperiale cu reprezentarea lui Bonus Eventus, un geniu cu pateră şi mănunchi de spice[33] în loc de ramură. La Tomis se cunosc emisiuni de **tipul Apollo-Bonus Eventus** din timpul împăraţilor Antoninus Pius[34], Marcus Aurelius[35], Elagabal[36] şi Severus Alexander[37]. El este însă bine răspândit într-o arie mult mai largă: în Pontul stâng este atestat la Callatis[38], Anchialos[39] şi Apollonia[40], iar în Moesia la Nicopolis ad Istrum[41], Philippopolis[42] şi Marcianopolis[43]. Nu se constată diferenţe notabile între reprezentările de pe monedele acestor cetăţi. Există chiar dificultatea de a recunoaşte în atributul din mâna stângă o ramură sau un mănunchi de spice, motiv pentru care se preferă denumirea de tip monetar Apollo-Bonus Eventus.

Existenţa unui tip iconografic standardizat pentru emisiuni monetare ale unor cetăţi cu tradiţii religioase diferite, de pe o arie relativ întinsă, care nu este comun reprezentărilor lui Apollo, cum este spre exemplu Apollo Kitharodos (vezi n. 15), pledează mai degrabă în favoarea unui tip monetar adoptat de monetăriile mai multor cetăţi din regiune. Problema se complică atunci când sunt publicate piese provenind de la Philippopolis[44] şi, respectiv, Deultum[45], pe care autorii recunosc un Apollo cu pateră şi ramură de laur între coloanele unui templu. Am avea astfel atestarea unui tip inspirat din statuaria, cel puţin în cazul celor două cetăţi. Autorii nu fac însă o descriere detaliată a reprezentării, iar imaginea publicată este neclară.

3) O serie de emisiuni tomitane din timpul lui Geta[46] prezintă figura unui **Apollo** nud în sprijin pe piciorul drept, cel stâng bine avansat, cu braţele încordate **întinzând arcul**, având la spate o tolbă şi pe umeri o mantie fluturând (fig. 9). Zeul este surprins în momentul în care se pregăteşte să-şi elibereze săgeata asupra unui adversar. Tipul este singular atât în numismatica tomitană, cât şi în cea vest

[33] Cu acest atribut este descrisă de Pliniu cel Bătrân statuia lui *Bonus Eventus* a lui Euphranor (NatHist 34.77), operă despre care se crede că a influenţat decisiv iconografia ulterioară a divinităţii pe monede, v. P.E. Arias, LIMC III,1 *Bonus Eventus*, p. 23-126.
[34] AMNG I.2, nr. cat. 2614-2617.
[35] SNG München, nr. cat. 488; AMNG I.2, nr. cat. 2671.
[36] AMNG I.2, nr. cat. 3057, 3120.
[37] AMNG I.2, nr. cat. 3166, 3167; SNG Hung 3, nr. cat. 550.
[38] AMNG I.1, nr. cat. 357, 358, 366; SNG VII München, nr. cat. 254.
[39] AMNG II, nr. cat. 413, pl. 6.2, nr. cat. 515, nr. cat. 556, pl. 7.14, nr. cat. 624.
[40] Mušmov, nr. cat. 3181A.
[41] AMNG I.1, nr. cat. 1840, 1908-1913; pl. 15. 8-9.
[42] Mušmov, nr. cat. 5128, 5182.
[43] AMNG I.1, nr. cat. 822.
[44] Pe o serie de monede din timpul lui Geta, Kolev, *op. cit.*, p. 511, pl. 1. 3.
[45] LIMC II.1-2, *Apollon/Apollo*, p. 240, nr. cat. 451.
[46] AMNG I.2, nr. cat. 2982.

pontică. El este în schimb întâlnit în cetățile micro-asiatice, la Synaos[47] şi Tralleis[48] în Frigia, dar şi la Kremna[49] în Pisidia. Acest tip iconografic s-a bucurat, se pare, de popularitate îndeosebi în această parte a imperiului.

Deubner remarca că, spre deosebire de reprezentarea Artemidei, pentru care poziția trăgând cu arcul este caracteristică începând cu secolul al II-lea a.Chr., pe Apollo îl întâlnim astfel reprezentat mult mai rar[50]. Acesta nota faptul că redarea zeului în acțiunea de a-şi elibera săgețile pare o imagine ruptă de context. Doar într-o imagine mai complexă, în care Apollo ar avea în fața sa un adversar, o astfel de postură ar avea sens. Aşadar este posibil ca imaginea redată pe monede să fi fost inspirată după un grup statuar[51], probabil un original elenistic, asemănător celui în care Apollo apare pe marea friză a altarului din Pergam. Nu este cazul reprezentării de pe monedele Tomisului.

La o privire mai atentă a monedelor cu reprezentarea lui Apollo trăgând cu arcul se disting două tipuri diferite: unul în care zeul, care pare a sta pe vârfurile picioarelor, ca într-o poză de balet, este surprins în momentul când a eliberat săgeata şi se pregăteşte să scoată alta din tolbă (fig. 10), şi cel de-al doilea, care corespunde întru totul reprezentării de pe monedele tomitane. Se observă chiar o diferență de stil: în timp cel reprezentarea de pe primul are o siluetă zveltă şi elegantă, figura redată pe cel de-al doilea este mai robustă, uşor stângace. De asemenea, cronologia emisiunilor din aceste două grupe este diferită: tipul zvelt apare pe emisiuni ale lui Antiochos al IV-lea sau ale cetăților Synaos şi Tralleis din Frigia din timpul împăraților Nero şi Vespasian, pe când cel de-al doilea apare pe emisiunile cetății Kremna pe o perioadă mai îndelungată, de la Commodus la Aurelian. Mai mult decât atâta, emisiunile Kremnei poartă pe revers, în jurul figurii zeului, legenda APOLLONI PROPYL - AEO COL CREM (fig. 11). Se poate recunoaşte astfel reproducerea unei statui[52] a divinității protectoare a cetății: Apollo, Propylaios (Apollo Cel din fața porților). Acestea se apropie cel mai mult de emisiunile tomitane ca postură şi stil.

O posibilă explicație pentru existența acestui tip monetar este dată de evenimentele din preajma anului 166 p.Chr. O serie de oracole[53] prescriu, pentru

[47] LIMC II.1-2, *Apollon/Apollo*, nr. cat. 75; BMC Phrygia, p. 387, 1-4, pl. 45. 5.

[48] LIMC II.1-2, *Apollon/Apollo*, nr. cat. 75a; BMC Lydia, p. 351, 155, pl. 37. 4.

[49] LIMC II.1-2, *Apollon/Apollo*, nr. cat. 76; BMC Pisidia, p. 218, 14; pl. 35. 9.

[50] O.R. Deubner, *Der Gott mit dem Bogen. Das Problem des Apollo im Belvedere*, JDAI 94, 1979, p. 232.

[51] *Ibidem*, p. 238 şi urm. Apollo de pe monedele micro-asiatice fiind în acest caz doar reproducerea figurii centrale a grupului statuar.

[52] Existența unor astfel de statui este susținută de imaginea de pe un vas atic, care redă un Apollo trăgând cu arcul de pe un soclu (LIMC II.1-2, *Apollon/Apollo*, nr. cat. 70).

[53] Este vorba despre oracolele pentru Kallipolis (Tracia), Caesareea Troketta (Lidia), Hieropolis (Frigia), cf. Ch.A. Faraone, *Talismans and Troian Horses. Guardian Statues in Ancient Myth and Ritual*, New York, 1992, p. 61 şi urm; H.W. Parke, *The Oracles of Apollo in Asia Minor*, London, 1985, p. 153 şi urm.

combaterea epidemiei care a afectat cetățile din Asia Minor după această dată, anumite ritualuri, între care, alături de sacrificiile aduse zeilor subpământeni, un rol important îl avea consacrarea unei statui a lui Apollo Arcaşul la poarta oraşului. În toate cazurile este evidentă credința în acțiunea apotropaică a zeului – respectiv, a statuii sale –asupra epidemiei. În textul oracolului pentru Hieropolis se recomandă: „De jur împrejurul porților cetății consacrați locuri pentru statuia sacră a lui Phoebus Klarios cu arcul, care distruge maladia, ca şi cum şi-ar slobozi săgețile de departe către pesta distrugătoare" (trad. a.)[54]. Din text reiese faptul că statuile erau plasate la marginea oraşului şi nu în sanctuar, în ritualuri care nu erau destinate îmbunării zeului, care, de altfel, nu primeşte nici un fel de sacrificiu. Nu este vorba nici despre împlinirea vreunui jurământ sau despre vreo comemorare pentru a explica ridicarea statuii. Se poate afirma, prin urmare, că în al doilea secol *post Christum,* în unele părți din Asia Minor, imaginile lui Apollo trăgând cu arcul erau plasate ca *apotropaia* la porțile cetăților, aşa cum vedem pe emisiunile monetare ale Kremnei. Este posibil ca şi pe monedele Tomisului să fi fost redată o statuie similară.

4) Apollo Kitharodos, temă iconografică curentă pe ceramica atică, este consacrat cu o înfățişare nouă în statuaria, în secolul al IV-lea a.Chr., de statuia lui Apollo Patroos, opera lui Euphranor[55]. Spre deosebire de Apollo Kitharodos de pe vasele atice, unde zeul este înveşmântat cu un chiton ionian şi un chimation purtat în maniera korelor arhaice, Apollo al lui Euphranor poartă un peplos asemenea Atenei Parthenos şi o mantie prinsă pe umeri şi lăsată pe spate[56]. Acest tip iconografic se întâlneşte la Tomis pe emisiuni din timpul împăraților Antoninus Pius[57] şi Caracalla[58]. Figura zeului este redată frontal, cu capul întors spre stânga, cu brațul stâng susținând o liră deasupra unei coloane, iar în mâna dreaptă, întinsă, ținând un plectron sau o phială (fig. 12, 13); ocazional apare un altar arzând, în dreapta figurii. Acelaşi tip iconografic este prezent şi pe emisiuni ale Histriei[59], Callatisului[60] şi Mesambriei[61]. Pe toate exemplarele se distinge acelaşi drapaj al peplosului cu cingătoarea plasată deasupra taliei şi un chimation prins pe umeri, ce cade pe spate în falduri ample, singura deosebire constând în alternarea piciorului de sprijin, care este dreptul pe monedele mesambriote, stângul pe celelalte.

---

[54] J. Krauss, *Die Inschriften von Sestos und der Thrakischen Chersones*, Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien 19, Bonn, 1980, p. 72-79, nr. cat. 11.

[55] Flashar, *op. cit.,* p. 50.

[56] L.J. Roccos, *Apollo Palatinus: The Augustan Apollo on the Sorrento Base*, AJA 93, 1989, p. 580.

[57] AMNG I.2, nr. cat. 2611-2613, pl. 21.14.

[58] AMNG I.2, nr. cat. 2842.

[59] SNG XI Stancomb, nr. cat. 876; similar AMNG I.1, nr. cat 487; SNG III Klagenfurt, nr. cat. 44; AMNG I.1, nr. cat. 514, pl. 14.27; AMNG I.1, nr. cat. 519, pl. 14. 26.

[60] AMNG I.1, nr. cat. 328; Mušmov, nr. cat. 300.

[61] Mušmov, nr. cat. 3989, pl. 6.1, nr. cat. 3992, 4011, 4030; BMC Thrace, p. 133, nr. cat. 13, p. 135, nr. cat. 20; SNG IV Fitzwilliam, nr. cat. 1559; SNG I Evelpidis, nr. cat. 979.

S-a presupus că aceste monede au preluat un tip monetar roman, care reproduce statuia lui Apollo Rhamnousios de pe Palatin, opera lui Scopas[62]. Tipul iconografic este, însă, larg răspândit în statuaria, încă din perioada elenistică, într-o formă standardizată, cu mici variații în contraposto, drapaj și în așezarea atributelor. Atestat în medii diverse (statui, reliefuri, teracote) acesta se prezintă ca o constantă formală independentă de stil. Orice încercare de a depista afinitatea reprezentărilor miniaturale, fie ele mici reliefuri, teracote sau monede, față de o operă sculpturală este imposibilă[63]. Nu se pot face decât observații tipologice în cadrul categoriei respective de material. În afară de prezența coloanei și a altarului, care, de altfel, apar și pe emisiunile romane[64], detaliile figurii cu greu pot fi apropiate de vreo sculptură.

În ipoteza preluării tipului monetar, imaginea de pe revers este o reprezentare standard pentru divinitatea care apare sau nu în panteonul cetății sub o astfel de înfățișare. În acest caz se pune întrebarea dacă imaginea de pe reversul monedei mai are sau nu valoare de reprezentare a identității civice, dacă decizia alegerii imaginii de revers mai revine sau nu magistraților tomitani; ba, mai mult, dacă nu este posibil ca emisiunile monetare respective să fie fost bătute în numele Tomisului de un atelier aflat într-o altă cetate. Acest lucru însă nu se poate stabili decât după descoperirea unor ștanțe de revers și/sau avers comune emisiunilor mai multor cetăți.

Cert este că acest tip iconografic, atât de popular, nu a lipsit din statuaria vest pontică; existența unei statui este asigurată pentru Mesambria de un fragment din torsul unei statui colosale din calcar[65], de epocă romană; la Histria, un Apollo Kitharodos apare pe o friză de epocă elenistică[66]. În cele două cetăți aceasta este forma predilectă a redării zeului pe monede. Constanța cu care apare și singularitatea tipului iconografic în emisiunile monetare ale acestor cetăți pledează pentru reproducerea unei statui. În ceea ce privește Callatisul, ar fi de așteptat să îl regăsim pe Apollo sub această formă, de vreme ce pentru cetatea-mamă, Megara, este cunoscută, grație monedelor și surselor literare, existența a două astfel de statui[67]. Spre deosebire de cetățile vest-pontice sus menționate, pentru Tomis nu dispunem de atestări în statuaria locală; aici aceasta este doar una din cele câteva modalități de reprezentare a zeului pe monede.

---

[62] A. Avram, I. Bîrzescu, K. Zimmermann, *Die apollinische Trias in Istros*, în R. Bol, U. Höckmann, P. Schollmeyer (edit.), *Kult(ur)kontakte: Apollon in Milet/Didyma, Histria, Myus, Naukratis und auf Zypern, Akten des Table Ronde in Mainz vom 11.-12. März 2004*, Rahden/Westf., 2008, p. 119.

[63] Flashar, *op. cit.,* p. 78 și urm.

[64] *Ibidem*, p. 40 și urm.

[65] L. Ognenova-Marinova, *Mesambria Pontique*, în V. Velcov, L. Ognenova-Marinova, J. Čimbuleva, *Mesambria – Mesemvria – Nessebar*, Sofia, 1991, p. 32 și urm., fig. 38.

[66] M. Alexandescu-Vianu, *Histria IX. Les statues et les reliefs en pierre*, Bucarest-Paris, 2000, nr. cat. 127, pl. 57.

[67] F.W. Imhoof Blumer, P. Gardner, *Ancient Coins Illustrating Lost Masterpieces of Greek Art. A Numismatic Commentary to Pausanias*, Chicago, 1964, p. 7, 154.

5) Un alt tip iconografic este caracterizat de silueta unui **Apollo Kitharodos nud, şezând**. Astfel apare pe monedele Tomisului, în timpul lui Antoninus Pius şi Caracalla[68]. Zeul este redat şezând spre stânga, într-o atitudine de relaxare, cu braţul stâng sprijinit pe liră, în timp ce dreptul, întins înainte, ţine o ramură deasupra unui tripod. Piciorul stâng este avansat, iar dreptul retras, atingând solul doar cu degetele (fig. 14). Acest tip iconografic este cunoscut şi la Pantikapaion pe emisiunile de aur ale lui Pharnakes[69], dar cel mai bine documentat în Marea Neagră este la Odessos, unde apare constant de la Traian la Gordian III[70], fiind în acelaşi timp şi singura modalitate de reprezentare a zeului pe monede. Diferenţa faţă de monedele tomitane este dată de prezenţa unei mantii înfăşurate în jurul picioarelor, a unui tron în loc de scaun, de lipsa tripodului şi de relaţia diferită dintre liră şi braţul stâng. Acest ultim element este relevant pentru postura figurii zeului. În timp ce pe monedele Tomisului este vizibilă relaxarea zeului în braţul stâng rezemat de liră, la Odessos braţul nu apare, ci este ascuns în spatele instrumentului, dând impresia unei stări de încordare, în care zeul susţine lira, nu se sprijină pe ea.

Instrumentul ocupă un loc important în compoziţia reprezentării de pe monedele odessitane. Pe o piesă aflată într-o colecţie din München[71] lira se află aşezată pe tron (fig. 16), figura zeului părând că atârnă în aer. Pe o altă monedă, din colecţia Sestini[72], s-a recurs la desenarea unui suport separat pentru liră (fig. 15). Pe de altă parte torsul apare redat frontal, iar capul din profil stânga. Prin întoarcerea figurii spre stânga o redare corectă a lirei ar fi acoperit o bună parte a corpului, astfel încât gravorul a recurs la aplatizarea perspectivei, descompunând figura prin îndepărtarea instrumentului şi dispunerea lui laterală, ascunzând astfel braţul, ce susţinea lira. Constanţa tipului iconografic pe monedele de la Odessos şi existenţa mai multor tipuri monetare, în care este evidentă încercarea artistului gravor de a reda o lucrare tridimensională, susţin ipoteza reproducerii unei statui.

Apollo de pe monedele odessitane prezintă o serie de asemănări cu cel de pe monedele cetăţii Kolophon[73], care reproduc statuia colosală a lui Apollo Klarios, singura diferenţă constând în poza inversată a picioarelor pe unele exemplare (fig. 15, 16, 17). În rest, se remarcă, pe de o parte, aceeaşi postură şi dispunere a atributelor, pe de altă parte, aceleaşi soluţii de transpunere în câmpul monedei a unei statui, vizibile în redarea frontală a torsului şi din profil a capului, în variaţiile redării instrumentului şi a tronului, în modul de redare oarecum separată a instrumentului.

[68] AMNG I.2, nr. cat. 2843, pl. 14.31; Mušmov, nr. cat. 1920, pl. 6.14.

[69] N.A. Frolova, S. Ireland, *The Coinage of the Bosporan Kingdom. From the First Century BC to the Middle of the First Century AD*, Oxford, 2002, p. 33, pl. 17.7.

[70] AMNG I.2, nr. cat. 2235, 2256, 2312, pl. 14. 33, 32, 27.

[71] AMNG I.2, nr. cat. 2235, pl. 14.33.

[72] AMNG I.2, nr. cat. 2256, pl. 14. 32.

[73] M. Flashar, *Die Bedeutung der kaiserzeitlichen Münzprägung von Kolophon für die Kultbildgruppe von Klaros, [Klaros-Studien II]*, Boreas 21/22, 1999, p. 229.

Reprezentarea lui Apollo de pe monedele Tomisului este o variantă, o remodelare (*Umbildung*) a tipului Apollo Klarios. În motivul braţului stâng sprijinit pe liră, care dă impresia de lăsat pe spate, de relaxare, Apollo de pe monedele Tomisului îşi are un corespondent pe o serie de emisiuni din Pantikapaion, datate spre jumătatea secolului I a.Chr[74]. O reprezentare similară regăsim pe un relief care ornează altarul gintei Augusta din Cartagina, datat în perioadă neroniană[75]. Este posibil ca tipul monetar tomitan să fi fost inspirat după o statuie, care, judecând după reprezentările monetare din Pantikapaion, s-a bucurat de popularitate în Pont încă din perioadă elenistică, şi care, la rândul ei a fost, probabil, inspirată după modele est-greceşti, aşa cum este cazul emisiunilor monetare ale Odessos-ului, care reproduc o statuie asemănătoare cu cea a lui Apollo Klarios.

6) Apollo Kitharodos, nud, în picioare este un alt tip iconografic, care apare pe emisiunile monetare ale Tomis-ului din timpul lui Antoninus Pius, Geta şi Caracalla. Pe o emisiune din timpul lui Antoninus Pius [76] Apollo este redat din trei sferturi spre stânga sa, cu greutatea sprijinită pe piciorul drept, ţinând în braţul stâng o liră sprijinită pe o coloană în jurul căreia este încolăcit un şarpe (fig. 18). Acelaşi tip apare pe o emisiune din timpul lui Caracalla[77], dar din perspectivă schimbată (fig. 19). Pe o altă emisiune din aceeaşi perioadă întâlnim o variantă a acestui tip iconografic, în care coloana este înlocuită cu un tripod, iar Apollo este redat în aceeaşi postură, cu excepţia piciorului de joc, care nu este relaxat într-o parte, ci petrecut într-un mod nefiresc prin faţa piciorului de sprijin (fig. 20-22)[78]. Acest detaliu trădează fie o astfel de particularitate[79], fie stângăcia reproducerii unei statui. Acest tip iconografic este o variantă, o remodelare a tipului Apollo Kyrene, pe care îl citează în postură şi în dispunerea atributului, diferenţa făcându-o braţul drept lăsat pe lângă corp şi lipsa mantiei. Îl întâlnim la Tomis într-o statuie de marmură de dimensiuni mici (înălţimea păstrată 84 cm, înălţimea estimată cca. 1,20 m) datată în secolul I p.Chr.[80]. Aceasta îl înfăţişează pe Apollo nud, cu o hlamidă, prinsă pe umărul drept, ce cade pe spate acoperind coloana pe care este sprijinită lira, în jurul căreia se încolăceşte un şarpe. O altă analogie pentru suportul lirei, tripod în loc de coloană, o constituie o statuie de marmură de la Dionysopolis[81].

[74] Vezi supra, nota 69.

[75] E. Simon, *Apollon in Rom*, JDAI 93, 1978, p. 220-221, fig. 6.

[76] C. Preda, *Monede inedite şi puţin cunoscute de la Histria, Callatis şi Tomis*, SCN 2, 1958, pl. I. 6.

[77] AMNG I.2, nr.cat. 2932, pl. 21.24.

[78] AMNG I.2, nr.cat. 2932, pl. 14.28.

[79] Detaliul piciorului redat încrucişat în faţa piciorului de sprijin, îl întâlnim pe un relief ce aparţinea unei construcţii de cult de dimensiuni mici, descoperit în apropierea Constanţei, provenit probabil de la Tomis, vezi Gr. Florescu, *Monumenti inediti del Museo Regionale della Dobrogea (Constanţa)*, Dacia NS 3-4, 1937-1940, p. 293-297, fig. 2.

[80] Bordenache, *op. cit.*, p. 68, nr. cat. 125, pl. 55.

[81] G. Tončeva, *Neizdadeni kultovi pametnizi v'v varnenskija muzej*, IzvestijaVarna 11, 1960, p. 72, pl. 2.8; D.I. L. Dimitrov *et alii* (edit.), *Varna. Archäologisches Museum*, Sofia, 1965, nr. cat. 55.

Pl. 1. Fig. 1. Tipul 1 – Apollo în picioare, nud, cu arc şi săgeată, AE, Tomis (AMNG I.1, pl. 14.30); Fig. 2. Tipul 1 – Apollo în picioare, nud, cu arc şi săgeată, AE, Tomis (AMNG I.1, pl. 15.4); Fig. 3. Tipul 1 – Apollo în picioare, nud, cu arc şi săgeată, AE, Tomis (AMNG I.1, pl. 15.6); Fig. 4. Tipul 1 – Apollo în picioare, nud, cu arc şi săgeată, AE, Tomis (Institutul de Arheologie, Bucureşti, Cabinetul Numismatic, inv. 2944); Fig. 5. Apollo Kendrisos, AE, Philippopolis (www.wildwinds.com/coins/greece/thrace/philp_570788); Fig. 6. Apollo Tyrimnaios, AE, Thyateira (Lydia) (F. Imhoof-Blumer, *Kleinasiatische Münzen*, I, Viena, 1901, p. 180, pl. 6.15); Fig. 7. Tipul 2 – Apollo-Bonus Eventus, AE, Tomis (SNG Hung 3, nr. cat. 550); Fig. 8. Tipul 2 – Apollo-Bonus Eventus, AE, Tomis (http://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/4383); Fig. 9. Tipul 3 – Apollo trăgând cu arcul, AE, Tomis (www.wildwinds.com/coins/greece/thrace/tomis/ image01648); Fig. 10. Apollo trăgând cu arcul, AE, Synaos (Frigia) (LIMC II.1-2, *Apollon/Apollo*, nr. cat. 75); Fig. 11. Apollo trăgând cu arcul, AE, Kremna (Pisidia) http://www.wildwinds.com/coins/ric/aurelian/_cremna_AE30_vA_1554).

Pl. 2. Fig. 12. Tipul 4 – Apollo Kitharodos în peplos, în picioare, AE, Tomis (Institutul de Arheologie, Bucureşti, Cabinetul Numismatic, inv. 2436); Fig. 13. Tipul 4 – Apollo Kitharodos în peplos, în picioare, AE, Tomis (Institutul de Arheologie, Bucureşti, Cabinetul Numismatic, inv. 2437); Fig. 14. Tipul 5 – Apollo Kitharodos nud, şezând, AE, Tomis, (www.wildwinds.com/coins/ greece/thrace/tomis/ 00197q00); Fig. 15. Apollo Kitharodos nud, şezând, AE, Odessos (AMNG I.2, pl. 14.33); Fig. 16. Apollo Kitharodos nud, şezând, AE, Odessos (AMNG I.2, pl. 14.32); Fig. 17. Apollo Kitharodos nud, şezând, AE, Odessos (Institutul de Arheologie, Bucureşti, Cabinetul Numismatic, inv. 3450); Fig. 18. Tipul 6 – Apollo Kitharodos, nud, în picioare, AE, Tomis (AMNG I.2, pl. 21.24); Fig. 19. Tipul 6 – Apollo Kitharodos, nud, în picioare, AE, Tomis (http://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/10041); Fig. 20. Tipul 6 – Apollo Kitharodos, nud, în picioare, AE, Tomis (Institutul de Arheologie, Bucureşti, Cabinetul Numismatic, inv. 2810); Fig. 21. Tipul 6 – Apollo Kitharodos, nud, în picioare, AE, Tomis (Institutul de Arheologie, Bucureşti, Cabinetul Numismatic, inv. 2810); Fig. 22. Tipul 6 – Apollo Kitharodos, nud, în picioare, AE, Tomis (www.wildwinds.com/coins/greece/thrace/tomis/00314q00).

Prezenţa elementului de sprijin în compoziţia imaginii, diversitatea de variante monetare, care trădează încercările gravorului de a reda o statuie, şi nu în ultimul rând atestarea lui Apollo Kitharodos, nud, în picioare în statuaria vest-pontică, la Tomis şi Dionysopolis, susţin ipoteza reproducerii pe monede a unei statui. Variaţia în redarea suportului şi a gestului piciorului de joc fie reflectă reproducerea a două statui diferite, fie poate fi atribuită artistului gravor, caz în care este de presupus că acesta nu a reprodus fidel, ci s-a inspirat după un tip de statuie popular în epocă.

Concluzii. În aceste pagini am încercat să stabilesc în ce măsură reprezentările lui Apollo de pe monedele tomitane pot constitui atestări privind existenţa unei statui locale a zeului sau dacă trebuie tratate doar ca simple preluări ale unui tip monetar standardizat. Acestuia din urmă îi este caracteristică răspândirea pe o arie largă, în cetăţi care nu au acelaşi *fundal* cultural. Asemenea criterii le îndeplineşte în mod clar, la Tomis, tipul Apollo-Bonus Eventus şi, probabil, tipul Apollo Kitharodos cu peplos. Existenţa unui tip monetar comun unei arii largi pune însă o nouă problemă. Ipoteza preluării sale, fie prin circulaţia artiştilor gravori, fie chiar prin existenţa unui atelier care bătea monedă în numele mai multor cetăţi, diminuează relevanţa imaginii reversului monedei pentru iconografia lui Apollo la Tomis.

Tipurile monetare care par a reproduce anumite statui sunt cele care-l redau pe Apollo cu arc, mantie şi laur şi pe Apollo trăgând cu arcul. În aceste două cazuri, paralelele iconografice permit chiar a avansa o ipoteză legată de epicleza pe care aceste statui ar fi putut-o întruchipa la Tomis. Chiar dacă, în absenţa unei documentări fără echivoc din alte surse, o astfel de interpretare pare hazardată, există o serie de elemente care indică pentru Apollo cu arc, mantie şi laur ipostaza veche milesiană de Ietros, iar pentru Apollo trăgând cu arcul pe cea de Propylaios.

În afară de cele două posibilităţi, amintite mai sus, s-a mai evidenţiat o a treia: tipul monetar inspirat după o statuie anume. Existenţa acesteia este fie atestată în statuaria Tomisului, precum Apollo Kitharodos, nud cu liră, fie poate fi presupusă, pe baza analogiilor din cetăţile pontice, aşa cum este cazul lui Apollo Kitharodos şezând.

THE ICONOGRAPHY OF APOLLO ON THE COINS OF TOMIS

ABSTRACT

The relevance that the coin types struck by Tomis with the depiction of Apollo might have for the iconography of the god constitutes the main purpose of the paper. These images could have had as model of inspiration local statues, or they were created merely as coin types with no aim in making reference to a particular statue of the god. For the first hypothesis some identifying criteria have been already formulated by Léon Lacroix in his fundamental work about reproductions of statues on coins. The study of the coin types of Tomis has revealed six iconographical types, some of which were transposed in more than one coin type. Among these the iconographical types which seem to have copied statues are *Apollo standing with bow, laurel branch and mantle* and *Apollo the Archer*. For these two types there are some iconographic analogies which allow even to advance the hypothesis that the coin images are reflecting not only a particular statue, but also the epiclesis embodied by the statue. In spite of how ventured this attempt might seem, there are some clues which are indicating for

Apollo standing with bow, laurel branch and mantle the older Ionian aspect of Ietros, and for Apollo the Archer the epiclesis Propylaios. Other iconographical types which might have been copied or only adapted after known statues, are *Apollo Kitharodos standing nude*, already attested in the Tomitan major art, and *Apollo Kitharodos sitting*, which seems to be a variant with good parallels in the coinage of other pontic cities, such as Odessos, where the coins are reproducing most probably a local statue, identical with the cult statue of Apollo from Klaros.

Apollo Kitharodos standing with peplos is a common iconographical type, well attested in many other west-pontic colonies; the presence of the column is an argument for the hypothesis of reproducing a statue, but the highly standardised features make difficult any assumption. The lack of statuary evidence from Tomis is not confirming the possibility of a coin type without reference to a local statue, but is not infirming it either. Certainly it can be said only that this is one of the many appearances of Apollo on the Tomitan coins. A standardised coin type is rather to occur in a broader area, in cities which do not have a common cultural background. This is the case of *Apollo-Bonus Eventus*, which is in addition unusual for the iconography of Apollo. This last possibility is rather sustaining the already expressed hypothesis in literature of itinerant die engraver artists, or of a mint that issued coins in the name of several cities.

ILLUSTRATION

Pl. 1. Fig. 1. Type 1 – Apollo standing, nude, with bow and arrow, AE, Tomis, (AMNG I.1, pl. 14.30);

Fig. 2. Type 1 – Apollo standing, nude, with bow and arrow, AE, Tomis, (AMNG I.1, pl.15.4);

Fig. 3. Type 1 – Apollo standing, nude, with bow and arrow, AE, Tomis, (AMNG I.1, pl.15.6);

Fig. 4. Type 1 – Apollo standing, nude, with bow and arrow, AE, Tomis, (Institute of Archaeology, Bucharest, Numismatic Department, inv. 2944);

Fig. 5. Apollo Kendrisos, AE, Philippopolis, (www.wildwinds.com/coins/greece/thrace/philp_570788);

Fig. 6. Apollo Tyrimnaios, AE, Thyateira (Lydia), (F. Imhoof-Blumer, *Kleinasiatische Münzen*, I, Viena, 1901, p. 180, pl. 6.15);

Fig. 7. Type 2 – Apollo-Bonus Eventus, AE, Tomis, (SNG Hung 3, nr. cat. 550);

Fig. 8. Type 2 – Apollo-Bonus Eventus, AE, Tomis, (http://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/4383);

Fig. 9. Type 3 – Apollo bow shooting, AE, Tomis, (www.wildwinds.com/coins/greece/thrace/tomis / image01648);

Fig. 10. Apollo bow shooting, AE, Synaos (Phrygia), (LIMC II.1-2, *Apollon/Apollo*, nr. cat. 75);

Fig. 11. Apollo bow shooting, AE, Kremna (Pisidia), (http://www.wildwinds.com/coins/ric/aurelian/_cremna_AE30_vA_1554);

Pl. 2. Fig. 12. Type 4 – Apollo Kitharodos standing with peplos, AE, Tomis, (Institute of Archaeology, Bucharest, Numismatic Department, inv. 2436);

Fig. 13. Type 4 – Apollo Kitharodos standing with peplos, AE, Tomis, (Institute of Archaeology, Bucharest, Numismatic Department,inv. 2437);

Fig. 14. Type 5 – Apollo Kitharodos sitting nude, AE, Tomis, (www.wildwinds.com/coins/greece/ thrace/tomis/ 00197q00);

Fig. 15. Apollo Kitharodos sitting nude, AE, Odessos, (AMNG I.2, pl. 14.33);

Fig. 16. Apollo Kitharodos sitting nude, AE, Odessos, (AMNG I.2, pl. 14.32);

Fig. 17. Apollo Kitharodos sitting nude, AE, Odessos, (Institute of Archaeology, Bucharest, Numismatic Department, inv. 3450);

Fig. 18. Type 6 – Apollo Kitharodos standing, nude, AE, Tomis, (AMNG I.2, pl. 21.24);

Fig. 19. Type 6 – Apollo Kitharodos standing, nude, AE, Tomis, (http://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/10041);

Fig. 20. Type 6 – Apollo Kitharodos standing, nude, AE, Tomis, (Institute of Archaeology, Bucharest, Numismatic Department, inv. 2810);

Fig. 21. Type 6 – Apollo Kitharodos standing, nude, AE, Tomis, (www.wildwinds.com/coins/greece/thrace/tomis/00314q00).

CONTRIBUŢII LA CUNOAŞTEREA LOCUIRII MEDIO-BIZANTINE DE LA *BEROE*–PIATRA FRECĂŢEI (SEC. X–XII)

GHEORGHE MĂNUCU-ADAMEŞTEANU

Articolul constituie o sinteză a datelor arheologice şi numismatice cunoscute până în prezent cu privire la situl **medio-bizantin** de la **Piatra Frecăţei,** com. Ostrov, jud. Tulcea, identificat în mod tradiţional cu antica cetate ***Beroe.*** Pe baza informaţiilor publicate şi inedite, dintre care unele rezultate din cercetări proprii, autorul atrage atenţia asupra absenţei unor dovezi clare care să indice recuperarea funcţiei militare a acestei aşezări în **sec. X–XII** şi, în consecinţă, recomandă prudenţă în utilizarea exclusivă a toponimului *Beroe* pentru desemnarea ansamblului de vestigii medio-bizantine (**locuire, morminte**) din acest loc, dintre care o mare parte sunt încă **inedite**.

1. ISTORICUL CERCETĂRILOR

La 3 km sud de localitatea Ostrov, jud. Tulcea, pe un promontoriu înalt de peste 30 m, având forma unui trunchi de con, numit de localnici Piatra sau Piatra Frecăţei (fig. 2/1–2), se află o cetate, înconjurată din trei părţi de Dunăre, din care nu s-au păstrat decât „temeliile, care au forma unui octogon regulat cu un perimetru de aproximativ 150 m. Spre Dunăre cetatea pare să fi avut un turn pătrat, iar în spate era despărţită de uscat printr-un şanţ larg”. Descrierea, care pare a fi cea mai veche, aparţine lui C. Moisil, care propunea – cu aproape un secol în urmă – şi identificarea fortificaţiei cu cetatea *Biroe/Beroe* din itinerariile antice[1].

De la P. Polonic, care a înregistrat fortificaţiile de pe malul drept al Dunării cam în aceeaşi vreme, ne-a rămas o descriere mai completă a aceloraşi vestigii. El consemnează că la punctul numit Piatra Frecăţei (în limba turcă Taş Borun), pe malul Dunării, se află o cetate din piatră, romană. În acest punct, Dunărea se împreunează cu un braţ mic, numit Băroiul, nume care poate deriva de la numele oraşului antic Beroe. Această cetate, în forma unui trapez, măsoară pe laturile de N, S şi E o lungime de 64 m, pe când latura dinspre Dunăre are numai 30 m. Cetatea – natural întărită, fiind situată pe un colţ de stâncă – este înconjurată cu un zid care se cunoaşte foarte bine pe latura de V, iar la 100 m spre E găsim un şanţ adânc, care taie colţul de deal de la N spre S şi apără cetatea în această parte. Prin acest şanţ, lat de 15–20 m,

[1] C. Moisil, BCMI 4, 1911, fascicola 13, p. 46.

SCIVA, tomul 61, nr. 1–2, Bucureşti, 2010, p. 89–115

adânc de 5–10 m, trece astăzi drumul principal spre Hârşova. La E de cetate se observă, pe o întindere mare, urme de ziduri, fragmente ceramice[2].

La mai bine de două decenii după publicarea acestor informaţii, dintr-o cercetare de teren efectuată de E. Comşa, reţinem următoarele observaţii: „Partea dinspre Dunăre a promontoriului este despărţită de restul terasei printr-un şanţ de apărare adânc. Platforma de pe vârful promontoriului a fost întărită cu ziduri a căror grosime trece de 3 m [...] ce par să fi fost construite în secolul IV". Aceluiaşi autor îi datorăm şi primele referinţe la descoperirea câtorva fragmente ceramice din secolele X–XI, la suprafaţa solului[3] şi a unor morminte din aceeaşi perioadă[4].

În anul 1958, într-o zonă din vecinătatea cetăţii, pe patru înălţimi izolate între ele (fig. 1), A. Petre începea investigarea unei necropole plane care, în momentul încetării săpăturilor arheologice (1976), însuma 1139 de morminte. În diverse publicaţii referitoare la rezultatele cercetărilor de la Piatra Frecăţei, A. Petre a exprimat opinia că mormintele descoperite ar fi aparţinut unui cimitir ce a funcţionat, fără întrerupere, din secolul al II-lea până la sfârşitul secolului al XII-lea sau la începutul secolului al XIII-lea[5]. Din păcate, mormintele atribuite intervalului cuprins între secolul al VIII-lea şi ultimii ani ai secolului al XII-lea sau chiar începutul secolului al XIII-lea – cu excepţia câtorva obiecte de podoabă şi a unora cu caracter religios[6] – au rămas inedite, ceea ce ne privează de cunoaşterea eventualelor propuneri detaliate de atribuire cronologică a lor, formulate de descoperitor.

Nu putem omite, din acest sumar istoric al cercetărilor de la Piatra Frecăţei, cele câteva sondaje de verificare efectuate în anii 1966–1967 de A. Petre, în cadrul unui program de prospecţiuni geofizice (prin magnetometrie şi electrometrie) în situri arheologice, care au evidenţiat existenţa unor depuneri de epocă medievală timpurie în zona cetăţii Beroe[7].

---

[2] P. Polonic, Mss. Biblioteca Academiei Române, 22/940, volumul IV, caiet fila 11, 56–57, apud *Repertoriul arheologic al Dobrogei*, manuscris aflat în arhiva Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" din Bucureşti, unde l-am putut consulta, graţie amabilităţii – pentru care ţin să mulţumesc şi aici, colegei Roxana Dobrescu; P. Polonic, Natura 24, 1935, 7, p. 22.

[3] E. Comşa, Materiale 5, 1959, p. 761–763, fig. 2–3 (buze şi panse de vase borcan din perioada feudal-timpurie).

[4] Comşa, *loc. cit.,* „la aproximativ 400 m SE de cetate, la poalele platformei înalte, nu departe de malul Dunării, au fost găsite întâmplător, cinci brăţări cu secţiunea rotundă, din sticlă de culoare albastră. În preajma locului de găsire a brăţărilor au fost dezvelite de lucrători 14 schelete omeneşti". În colecţiile Muzeului de Istorie şi Arheologie din Tulcea se păstrează cinci brăţări din sticlă de culoare albastră (una este spartă) descoperite la „Piatra Frecăţei": inv. 983, 984, 4510, 4511, 4512. Evidenta inventariere a acestora în două etape pare să îndepărteze posibilitatea identificării lor cu cele menţionate de Comşa.

[5] A. Petre, Materiale 8, 1962, p. 565–566; idem, *La romanité en Scythie Mineure (II–VII siécles de n. è.). Recherches archéologiques*, în Bulletin. Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen, 17–18, 1987, p. 5–9 (mai departe: Petre, *La romanité*).

[6] Petre, Materiale 8, 1962, p. 584–586; Gh. Mănucu-Adameşteanu, Peuce 9, 1984, p. 376–377; Gh. Mănucu-Adameşteanu, A. Stănică, I. Poll, Peuce S.N. 6, 2008, p. 310.

[7] A. Petre, A. Apostol, SCIV(A) 21, 1, 1970, p. 181.

2. CERCETĂRI ARHEOLOGICE ÎN CETATEA BEROE (1970–1973, 1998–2002)

2.1. Cercetările din anii 1970–1973[8]

Primele săpături din cetate s-au desfăşurat în intervalul 1970–1973 şi „au avut ca obiect cercetarea ultimelor nivele de locuire prin sondaje sau secţiuni[9]."

În anul 1970 au fost puse în evidenţă două niveluri de locuire din secolele X–XI, cu un material arheologic ce pare să indice un caracter rural al habitatului, în comparaţie cu Dinogetia-Garvăn[10]. În campania următoare (1971), în încercarea de a delimita perimetrul aşezării din epoca feudal timpurie, a fost trasată o secţiune de 20 x 2 m, către extremitatea de NV a dealului[11]. Săpăturile din anul 1972 au continuat în secţiunea A1, unde s-a ajuns la ultimul nivel de locuire din perioada romano-bizantină, semnalat printr-un strat de incendiu gros de cca 1 m, care marchează distrugerea cetăţii la sfârşitul secolului al VI-lea sau la începutul celui următor[12]. Secţiunea 3, lungă de numai 8 m, trasată în anul 1973, la 1 m S de secţiunea 1[13], şi-a propus să dezvelească un edificiu de mari dimensiuni, care a fost incendiat la sfârşitul secolului al VI-lea[14].

Cercetările din anii 1970–1973, desfăşurate numai pe promontoriul sudic, nu au confirmat existenţa vreunui zid de incintă, fapt care i-a determinat pe autorii săpăturilor să avanseze ipoteza potrivit căreia apărarea aşezării ar fi fost asigurată doar prin poziţia naturală, favorizată de amplasarea pe un promontoriu[15].

Cu excepţia menţiunilor sumare, consemnate în cronicile anuale ale săpăturilor, de la autorii cercetărilor efectuate între anii 1970–1973, nu mai putem obţine nicio informaţie privind rezultatele acestora pentru perioada medio-bizantină (secolele X–XI), interesul lor ştiinţific concentrându-se asupra secolului al VI-lea[16]. Cu toate acestea, pornind de la informaţiile publicate – insuficiente pentru a consolida o bază documentară vădit lacunară – şi prin analogie cu situaţii cunoscute în cazul altor

[8] Amplasarea în teren a săpăturilor din această etapă a cercetării rămâne necunoscută, în absenţa publicării detaliate a lor. Cu atât mai mult, mulţumim şi pe această cale responsabilului de şantier, prof. dr. Alexandru Barnea, care ne-a pus la dispoziţie carnetele de săpătură din perioada 1970–1973. Cercetările arheologice au început în anul 1970 şi nu în anul 1971, cum, greşit, apare la D. Vâlceanu, Al. Barnea, SCIV(A) 26, 1975, 2, p. 209–210 şi nota 41.

[9] *Ibidem*.

[10] M. Babeş, Dacia N.S. 15, 1971, p. 380, nr. 127.

[11] S. Morintz, Dacia N.S. 16, 1972, p. 347, nr. 117.

[12] Idem, Dacia N.S. 17, 1973, p. 384, nr. 105.

[13] A. Barnea, *Carnet de şantier*.

[14] A. Stoia, Dacia N.S. 19, 1975, p. 294, nr. 135.

[15] Vâlceanu, Barnea, *op. cit*, p. 210.

[16] Morintz, Dacia N.S. 16, 1972, p. 347, nr. 117; idem, Dacia N.S. 17, 1973, p. 384, nr. 105; Stoia, *loc. cit.*

fortificații romano-bizantine, s-a presupus că şi *Beroe* poate fi adăugată cetăților dobrogene, refăcute şi refolosite începând cu domnia lui Ioan Tzimiskes[17].

2.2. Cercetările din anii 1998–2002

Deoarece rezultatele săpăturilor anterioare privind ultima etapă de locuire (secolele X–XI) rămăseseră inedite, în anul 1998 s-a considerat oportună reluarea cercetărilor în cetatea de la Piatra Frecăței, pentru început fiind vizat tot promontoriul sudic (fig. 2/2). În prima campanie a fost trasată o singură secțiune (S I, dimensiuni: 60 x 2 m), magistrală, orientată N-S[18]. Spre surprinderea noastră, am întâlnit un strat de cultură a cărui grosime depăşea pe alocuri 2 m, cu multe complexe suprapuse. Solul viu a fost atins numai în primele carouri din capătul sudic, acolo unde, din cauza terenului în pantă, stratul de cultură nu depăşea 0,50 m în grosime. Datorită depunerilor neaşteptat de consistente, cercetarea arheologică s-a desfăşurat doar în carourile 1–12 (suprafață numită ulterior S I a) şi în carourile 20–27 (S I b). Secțiunea a fost amplasată la 4–5 m spre V de unul dintre şanțurile trasate în perioada 1970–1973[19]. În anii următori, săpătura a continuat în aceste două zone (S I a şi S I b), suprafața carourilor 13–19 din S I/1998 rămânând necercetată (fig. 2/2).

Materialul arheologic şi numismatic – descoperit în strat şi în complexe, în cele două suprafețe – sugera o locuire care s-a desfăşurat de la începutul secolului al XI-lea şi până la începutul secolului al XII-lea[20], încadrare cronologică care, ulterior, a coborât până în ultimele decenii ale secolului al X-lea.

Cercetările au continuat în anul 1999, prin amplasarea, în partea sudică a promontoriului, la V de secțiunea S I/1998, a altor patru secțiuni (S II – S V)[21].

În cursul anului 2000 a continuat cercetarea complexelor arheologice din secțiunea magistrală (în suprafețele S I a şi S I b) şi a fost trasată o nouă secțiune (S VI), în partea de E a promontoriului. Orientată E–V, S VI avea dimensiunile de 12 x 2 m[22].

În anul 2001, cercetările arheologice au vizat atât promontoriul sudic (S I, VI, VII, X, XI), cât şi pe cel nordic, cel de lângă şosea (S VIII, IX)[23].

---

[17] I. Barnea, Şt. Ştefănescu, *Bizantini, români şi bulgari la Dunărea de Jos*, DID, III, Bucureşti, 1971, p. 80.

[18] Din colectivul de cercetare au făcut parte semnatarul rândurilor de față şi Dorel Paraschiv.

[19] A. Barnea, I. Vasiliu, M. Iacob, D. Paraschiv, S. Ailincăi, *101. Ostrov, com. Ostrov, jud. Tulcea [Beroe]. Punct: Piatra Frecăței*, CCA (Campania 1999), 2000, p. 72

[20] Gh. Mănucu-Adameşteanu, D. Paraschiv, *98. Ostrov-cetatea Beroe, jud. Tulcea*, CCA (Campania 1998), 1999, p. 78–79.

[21] Barnea, Vasiliu, Iacob, Paraschiv, Ailincăi, *op. cit*, p. 72–73.

[22] A. Barnea, D. Paraschiv, M. Iacob, I. Vasiliu, *142. Ostrov, com. Ostrov, jud. Tulcea [Beroe]. Punct: Piatra Frecăței*, CCA (Campania 2000), 2001, p. 173.

[23] A. Barnea, D. Paraschiv, A. Stănică, *159. Ostrov, com. Ostrov, jud. Tulcea [Beroe]. Punct: Piatra Frecăței*, CCA (Campania 2001), 2002, p. 225–226.

2.2.1. Cercetările de pe promontoriul sudic

Secţiunea S VII/2001 a fost amplasată la 1 m spre S de S VI, fiind paralelă cu aceasta şi având aceleaşi dimensiuni (12 x 2 m). Între -1,20 m şi -1,40 m, faţă de nivelul actual de călcare, au fost dezvelite, parţial, trei locuinţe, individualizate prin două podele din lut şi trei cuptoare din piatră (pentru preparat şi încălzit hrana).

La V de S I b, pe pantă, a fost trasată o secţiunea S X (4 x 2 m), care a prilejuit identificarea şi degajarea zidului de incintă din epoca romano-bizantină. La 3 m spre V de S X, paralelă cu aceasta, a fost amplasată secţiunea S XI (6 x 2 m), în care a fost interceptat, din nou, zidul de incintă, peste care fusese amenajată o locuinţă cu un inventar bogat (vase ceramice şi o monedă) datat în secolul al XI-lea.

2.2.2. Cercetările de pe promontoriul nordic

Verificarea depunerilor din acest sector a început prin trasarea unei secţiuni, orientată SVV–NVV, amplasată pe mijlocul promontoriului (S VIII), perpendiculară pe şosea şi având dimensiunile de 14 x 2 m. În carourile 4–5, la -1,90 m faţă de nivelul actual de călcare, a fost identificată podeaua unei locuinţe semiadâncite a cărei datare, în prima jumătate a secolului al XI-lea, a fost asigurată prin ceramică (vase borcan, ceramică smălţuită) şi două monede. Deoarece în umplutura acestei locuinţe au apărut mai multe blocuri din piatră, ce păreau să provină dintr-un zid de incintă, a fost trasată, la 1 m spre V, o altă secţiune (S IX), paralelă cu S VIII şi având aceleaşi dimensiuni (14 x 2 m). Cercetările din S IX nu au confirmat existenţa vreunei incinte *in situ*, însă au dus la descoperirea primelor morminte de inhumaţie, din secolele XI–XII, de pe cele două promontorii.

Săpăturile arheologice din anul 2002 s-au concentrat pe promontoriul sudic. Secţiunea S VI a fost lăţită cu 4 m spre N (S VI b, c), iar secţiunea S VII, cu 4 m spre S (S VII b, c). Săpătura s-a oprit la -0,60 m, pe un strat gros de dărâmătură [24].

Anul 2002 a marcat ultima campanie de săpături arheologice la *Beroe,* autorii lor publicând doar o mică parte dintre descoperiri: cele patru morminte[25], mărci de olar[26], amforele acoperite cu smalţ verde-măsliniu[27], crucile relicvar[28] şi monedele descoperite până în anul 1998, inclusiv[29]. Din păcate, nici cercetările din etapa

[24] A. Barnea, D. Paraschiv, A. Stănică, S. Ailincăi, M. Iacob, L. Bacumenco, *138. Ostrov, com. Ostrov, jud. Tulcea [Beroe]. Punct: Piatra Frecăţei*, CCA (Campania 2002), 2003, p. 224.

[25] A. Stănică, în *Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani*, Brăila, 2004, p. 360–374.

[26] C. Paraschiv-Talmaţchi, A. Stănică, Peuce S.N 5, 2007, p. 313–322.

[27] V. Burghelea, I. Stoian, Gh. Mănucu-Adameşteanu, I. Poll and I. Pasuk, *Byzantine Ceramic from XI-XIIth Centuries at Piatra-Frecăţei Archaeological Sites (Tulcea County)*, în *Euro Ceramics VIII, 3. Proceedings of the 8th Conference and Exhibition of the European Ceramic Society,* Istanbul, 2004, p. 2379–2382.

[28] Mănucu-Adameşteanu, Stănică, Poll, *op. cit*, p. 305–322.

[29] Mănucu-Adameşteanu, Peuce 10, 1991, p. 584, catalog 112–116; idem, *Istoria Dobrogei în perioada 969–1204. Contribuţii arheologice şi numismatice*, Bucureşti, 2001, p. 404, tabelul 6 (mai departe: *Istoria Dobrogei*).

1998–2002 nu au beneficiat de prezentarea detaliată a complexelor de locuire şi a situaţiilor stratigrafice, astfel că, pentru cunoaşterea locuirii din epoca medio-bizantină, nu avem la îndemână decât succintele informaţii cuprinse în rapoartele preliminare de săpătură. Cu ajutorul lor – şi al celor furnizate de predecesori – vom încerca, totuşi, să dăm un contur mai ferm câtorva aspecte – zidul de incintă, locuinţele, cimitirul, descoperirile arheologice şi numismatice – pe baza cărora să putem obţine o imagine mai clară a acestei aşezări.

3. ZIDUL DE INCINTĂ DIN PERIOADA MEDIO-BIZANTINĂ

Aşa cum s-a afirmat mai sus, cercetările desfăşurate în anii 1970–1973 pe promontoriul sudic nu au confirmat existenţa unui zid de incintă din secolele X–XII.

În secţiunea magistrală S I/1998, trasată pe acelaşi promontoriu cu scopul de a identifica urmele unei eventuale incinte către extremităţile sale, săpătura s-a desfăşurat doar în carourile 1–12 şi 20–27. În capătul dinspre malul Dunării, într-o pantă lină, imediat sub stratul vegetal, în carourile 3–4, a apărut un segment de zid, lucrat din piatră de mărime mijlocie, legată cu mortar. Zidul, care continua în malul de E, a fost curăţat doar în secţiune, unde au putut fi înregistrate următoarele dimensiuni păstrate: lungime 1,05 m, grosime 1 m, înălţime 0,65 m (fig. 3/1–2)[30]. Cercetările din anul 2001 (S X şi S XI) au dovedit că ne aflam în faţa unui tronson din zidul de incintă romano-bizantin, care, în cele două secţiuni, se prăbuşise în vale[31].

În campania din anul 1999, la V de S I/1998 şi paralel cu aceasta, au fost trasate patru secţiuni (S II – S V) pentru a cerceta un zid considerat de E. Comşa „zid de cetate”, iar de A. Petre „turn de epocă romano-bizantină”. După degajarea completă a vestigiilor s-a constatat că era vorba despre un bazin din epoca romană[32].

Un zid de fortificaţie a fost evidenţiat în anul 2001, în timpul cercetărilor desfăşurate pe promontoriul sudic. La V de S I b, pe pantă, a fost amplasată secţiunea S X, unde a fost surprinsă, prăbuşită, fortificaţia din epoca romano-bizantină: zidul era realizat din piatră locală, prelucrată sumar, legată cu mortar. La 3 m V de S X, a fost trasată secţiunea S XI, în care a fost identificat, din nou, zidul prăbuşit. Amplasarea, peste zid, a unei locuinţe din secolul al XI-lea arată că acesta nu mai era funcţional în perioada respectivă[33]. Descoperirea, pe zid[34], a unui *follis* anonim din clasa C, atribuit împăratului Mihail al IV-lea (1034–1041)[35], ne oferă un reper cronologic suplimentar.

[30] Mănucu-Adameşteanu, *Carnet de şantier*.
[31] Barnea, Paraschiv, Stănică, *op. cit.*, p. 226.
[32] Barnea, Vasiliu, Iacob, Paraschiv, Ailincăi, *loc. cit.*
[33] Barnea, Paraschiv, Stănică, *loc. cit.*
[34] Informaţie Mihaela Iacob, căreia îi mulţumesc şi pe acestă cale.
[35] Descoperirile monetare din secolele X–XII vor fi incluse într-un volum, aflat în pregătire de către autorul acestor rânduri, în care vor fi prezentate monedele din mai multe centre din nordul Dobrogei.

Pe mijlocul promontoriului nordic, în carourile 4–5 din secţiunea S VIII, a fost cercetată o locuinţă, datată, pe baza inventarului ceramic, în prima jumătate a secolului al XI-lea. Cei doi *folles* anonimi care completează inventarul – varianta 8, clasa A2 şi, respectiv, clasa A3, varianta 40 a-b – permit restrângerea duratei de folosire la primele trei decenii ale secolului al XI-lea. În umplutura locuinţei, având o grosime de peste 1 m, au fost remarcate mai multe blocuri paralelipipedice, masive, din piatră, susceptibile să fi fost anterior utilizate la construirea unei incinte[36].

Am încercat o încadrare cronologică cât mai exactă a locuinţei descoperite în S VIII pentru a determina momentul distrugerii incintei de pe această latură a promontoriului: în mod firesc, dacă avem în vedere şi moneda din clasa C, putem aprecia că aceasta a fost cauzată de una dintre numeroasele invazii ale pecenegilor dintre anii 1027–1036[37].

O întrebare, care nu-şi poate afla răspuns deocamdată, este dacă blocurile identificate în umplutura locuinţei din S VIII provin din incinta romano-bizantină dezafectată sau – ipoteză care ni se pare mai apropiată de realitate – au fost demontate dintr-o fortificaţie încă în funcţiune la începutul secolului al XI-lea. În opinia noastră, dacă zidul nu ar fi fost în uz, nu ar fi avut sens distrugerea lui. Cum nu credem că se poate pune problema unui zid de apărare nou construit, considerăm că ne aflăm, mai curând, în faţa unei refolosiri a sistemului defensiv din epoca romano-bizantină, care proteja ambele promontorii. În sprijinul indirect al acestei interpretări, reamintim că aşezarea beneficia în mod natural de condiţii de apărare excelente, fiind amplasată pe un deal înalt de peste 30 m, înconjurat din trei părţi de apele Dunării şi separat de uscat printr-un şanţ săpat, probabil, în epoca romană.

Recapitulând, se poate afirma că, în privinţa existenţei sau nu a unor fortificaţii ridicate în epoca bizantină medie, cercetările arheologice nu au produs până în prezent nicio mărturie. Prin urmare, deocamdată, nu se poate preciza dacă, în secolele X–XII, locuirea de pe cele două promontorii de la Piatra Frecăţei se desfăşura la adăpostul unor fortificaţii edificate.

4. COMPLEXELE ARHEOLOGICE

4.1. Locuinţele

Cu privire la aspectul locuirii, cercetările arheologice din perioada 1970–1973 rămânând inedite, nu ne rămâne decât să încercăm o reconstituire pe baza examinării informaţiilor sumare furnizate de săpăturile derulate între anii 1998–2002.

Cele mai multe locuinţe, degajate total sau parţial, au fost identificate în Secţiunea S I (S I a şi S I b) (fig. 4/1–2). Deşi informaţia referitoare la ele este

[36] Barnea, Paraschiv, Stănică, *loc. cit.*

[37] Mănucu-Adameşteanu, *Les invasions des Petchénègues au Bas Danube*, Acta Musei Varnensis, 2, 2004, p. 299–311 (mai departe: *Les invasions*).

uneori incompletă, reținem existența unor locuințe de suprafață (complexele L1, L4 (fig. 4/2)[38], L7, L9) şi a unor locuințe semiadâncite[39] (complexele L2[40], L3 (fig. 4/1), L5, L6, L8, L10–L13).

Densitatea locuirii este sugerată de grosimea stratului de cultură, care depăşeşte uneori 2,00 m, dar şi de numărul relativ mare al locuințelor şi de suprapunerile frecvente ale acestora (L1 peste L8, L5 peste L6, L6 peste L10, L7 peste L9).

Pentru restul secțiunilor, al căror număr ajunsese la 11 în anul întreruperii programului de cercetare arheologică, informațiile lipsesc cu desăvârşire (S II – S V, S IX – S X) sau sunt extrem de sumare. În secțiunea S VI au fost surprinse două podele din pământ galben, atribuite unor locuințe din secolul al XI-lea: prima a fost localizată la -1,35 m, iar cealaltă la -1,60 m[41]. Ambele locuințe au fost observate şi în secțiunea S VII, fără ca vreuna să fi fost dezvelită integral[42]. În secțiunea S VIII a fost cercetată parțial o locuință semiadâncită şi o alta, datată în secolul al XI-lea, care a fost înregistrată ca fiind amenajată peste zidul de incintă romano-bizantin din secțiunea S XI[43].

În total sunt menționate 17 locuințe[44], ale căror podele, amenajate din lut galben, au fost surprinse la adâncimi variind între -1,20 m şi -2,45 m (complexul L12)[45]. Singurul complex care pare să fi fost degajat integral, locuința L2, avea dimensiunile de 4,50 x 4 m[46].

Indiferent de tipul de locuință, instalația de încălzit şi preparat hrana este reprezentată de un cuptor din piatră, amplasat într-un colț (fig. 4/2)[47].

Destul de rar sunt menționate descoperiri din umplutura locuințelor sau de pe podea. Inventarul arheologic, reprezentat aproape în exclusivitate de ceramică, este înregistrat sumar (în umplutura complexului L10 sunt semnalate „fragmente din secolul XI"; materialul ceramic recoltat din umplutura complexului L13 se datează în secolul XI; pe podeaua complexului L11 a fost descoperit „un inventar bogat din vase ceramice"[48]), doar rareori fiind specificată categoria ori tipul de vas. Frecvente

[38] Cercetarea acestei locuințe, situată în carourile 1–2, a început în anul 1998: umplutura sa, incendiată, a fost surprinsă în grund la -0,30 m față de nivelul actual de călcare.

[39] Ca şi în alte cazuri, ne aflăm, probabil, în fața unor bordeie, dar, în lipsa unor descrieri fără echivoc, am preferat să preiau sintagma „locuință semiîngropată", folosită de autorii cercetărilor. Barnea, Paraschiv, Iacob, Vasiliu, *op.cit.*, p. 173: podeaua locuinței L10 se găseşte la -2,20 m, iar cea a locuinței L12 la -2,45 m față de nivelul actual de călcare, fără a se indica adâncimea față de nivelul de săpare.

[40] Barnea, Vasiliu, Iacob, Paraschiv, Ailincăi, *op.cit.*, p. 73 şi p. 146, pl. 30/1.

[41] Nu se precizează, dar putem presupune că de la nivelul de călcare.

[42] Barnea, Paraschiv, Stănică, *op. cit.*, p. 225–226.

[43] *Ibidem*, p. 226.

[44] Stănică, *op. cit*, p. 358, înregistrează 19 complexe de locuit.

[45] Barnea, Paraschiv, Iacob, Vasiliu, *loc. cit*.

[46] Barnea, Vasiliu, Iacob, Paraschiv, Ailincăi, *op.cit.*, p. 72.

[47] În anul 1998, astfel de cuptoare au fost găsite în complexele L4–L8. Mănucu-Adameşteanu, *Carnet de şantier*; Mănucu-Adameşteanu, Paraschiv, *op. cit*, p. 79. Pentru perioada 1999–2002 vezi Barnea, Vasiliu, Iacob, Paraschiv, Ailincăi, *loc. cit.* şi p. 146, fig 30/3; Barnea, Paraschiv, Iacob, Vasiliu, *loc. cit.*; Barnea, Paraschiv, Stănică, *op. cit.,* p. 226.

[48] Barnea, Paraschiv, Iacob, Vasiliu, *loc. cit.*

sunt vasele borcan, descoperite în anul 1998, în complexul L4 (fig. 5/2)[49], amintite în complexul L11, alături de amfore[50], pe o podea din secțiunea S VI, împreună cu un fragment acoperit cu smalț verde măsliniu[51].

Inventarul, destul de puțin variat, este completat de câte o piatră de râșniță aflată pe podeaua complexului L4 (fig. 4/1)[52], respectiv podeaua complexului L7[53], o igliță într-o locuință din secțiunea S VI[54] și câteva piese cu caracter religios – o cruce relicvar descoperită pe podeaua locuinței L11[55], o alta găsită în zona unei podele din secțiunea S I b, caroul 21[56], precum și o cruciuliță simplă din bronz, care se afla pe una dintre cele două podele surprinse în secțiunea S VI[57] și o alta descoperită în anul 2002[58].

Datarea largă a acestor locuințe (secolele XI–XII), estimată numai pe baza inventarului arheologic[59], suportă câteva ajustări, prin contribuția descoperirilor numismatice.

Complexul L11, din care a fost delimitată doar latura sudică, pare să fi atras în mod deosebit atenția autorilor cercetării: „podeaua pe care se găsește un strat superficial de arsură are o grosime de cca 10 cm și a fost realizată din pământ galben. Pe podea au fost descoperite numeroase fragmente ceramice (majoritatea de la vase borcan și amfore) datate în secolul al XI-lea, o cruce relicvar caracteristică aceleiași perioade și o monedă[60]. După curățare, moneda s-a dovedit a fi un *follis* anonim din clasa A1 (fig. 6/2), atribuit împăratului Ioan Tzimiskes (969–976)[61]. În acest caz, dând credit documentului numismatic[62], ar rezulta că ne aflăm în fața celei mai timpurii locuințe din așezare, cel mai probabil folosită în ultimele decenii ale secolului al X-lea. Prezența unui strat de arsură și inventarul destul de bogat sugerează că locuința a fost abandonată și incendiată. În actualul stadiu al cunoștințelor – este singura locuință datată cu o monedă de la Ioan

---

[49] Mănucu-Adameșteanu, *Carnet de șantier;* unul dintre acestea a fost întregit (ICEM Tulcea, Muzeul de Istorie și Arheologie, inv. 44716).

[50] Barnea, Paraschiv, Stănică, *op. cit.*, p. 226.

[51] *Ibidem*, p. 225.

[52] Mănucu-Adameșteanu, *Carnet de șantier*.

[53] Barnea, Vasiliu, Iacob, Paraschiv, Ailincăi, *op. cit.*, p. 72.

[54] Barnea, Paraschiv, Stănică, *op. cit.*, p. 225.

[55] Barnea, Paraschiv, Iacob, Vasiliu, *loc. cit.*, datată în secolul al XI-lea; Mănucu-Adameșteanu, Stănică, Poll, *op. cit.*, p. 315–316, datată în prima jumătate a secolului al XI-lea.

[56] *Ibidem*, p. 316.

[57] Barnea, Paraschiv, Stănică, *op. cit.*, p. 225.

[58] Barnea, Paraschiv, Stănică, Ailincăi, Iacob, Bacumenco, *op. cit.,*p. 224.

[59] În rapoartele din perioada 1999–2002 nu a fost menționată nicio monedă identificată, descoperirile numismatice fiind menționate fie ca „monedă din secolul XI", fie ca „monedă schifată".

[60] Barnea, Paraschiv, Iacob, Vasiliu, *loc. cit.*.

[61] Mulțumesc și pe această cale colegilor care au făcut parte din colectivul șantierului – Alexandru Barnea, responsabil, Mihaela Iacob, Dorel Paraschiv, Aurel Stănică – care mi-au permis să public aceste monede și mi-au oferit informații suplimentare în legătură cu condițiile de descoperire.

[62] Nu se cunosc situații în care monedele din clasa A1 să fi fost refolosite.

Tzimiskes, pe care o cunoaştem în Dobrogea – împrejurările care au provocat dezastrul ale cărui urme le poartă sunt greu de identificat[63].

Follis-ul găsit pe podeaua locuinţei L11 reprezintă cea mai timpurie monedă bizantină, descoperită până în prezent în aşezarea de la *Beroe* – Piatra Frecăţei, marcând momentul reluării locuirii pe acest promontoriu.

Sfârşitul habitatului este anunţat de câte un *aspron trachy* de billon de la împăratul Alexios I Comnenul, emisiunea a III-a constantinopolitană, prezenţi în complexele L2 şi, respectiv, L5.

În afara locuinţelor şi a câtorva gropi menajere (fig. 4/3, gr. 2/1998)[64], în cursul cercetărilor arheologice a mai fost descoperit şi un cuptor săpat în pământul steril (probabil de uz menajer), deasupra căruia a fost găsit un vas întregibil, ce se datează în secolul al XI-lea[65].

4.2. Materialele arheologice

În condiţiile în care diferitele materiale descoperite sunt doar amintite, orice discuţie în legătură cu numărul, tipul sau încadrările cronologice poate fi riscantă. Există, totuşi, posibilitatea unor aprecieri mai nuanţate pentru unele categorii la care am avut acces sau care au fost parţial publicate.

Având în vedere că am putut studia materialele descoperite în perioada 1970–1973[66] şi am participat la campania arheologică din anul 1998, am putut constata că, în cadrul ceramicii de uz comun, forma cea mai abundent reprezentată este vasul borcan, alături de care apar opaiţele, căldările de lut[67]. Aceeaşi pondere a formelor se observă în toate aşezările contemporane. Dacă putem vorbi despre o particularitate, aceasta este reprezentată de numărul relativ mare al exemplarelor confecţionate din caolin – pastă frecvent folosită în cursul secolului al X-lea. Această constatare ne îngăduie să afirmăm că aşezarea de la Piatra Frecăţei a cunoscut o dezvoltare destul de mare în ultimele decenii ale secolului al X-lea.

În procente foarte mici locuitorii săi au folosit amforele sferoidale şi pe cele cu torţile supraînălţate (din această ultimă categorie menţionăm câteva fragmente acoperite cu smalţ verde-măsliniu[68]), dar şi ceramica smălţuită (numeroaselor ulcioare cu smalţ galben-portocaliu (fig. 5/1), verde-măsliniu[69], li se alătură şi o

[63] În anul 976 se declanşează răscoala Comitopulilor, însă părerile istoricilor sunt împărţite în ceea ce priveşte zonele afectate de luptele dintre bizantini şi bulgari.

[64] Numărul acestora trebuie să fi fost destul de mare, dacă avem în vedere că numai în campania din anul 1998 au fost înregistrate opt gropi menajere. Mănucu-Adameşteanu, *Carnet de şantier*.

[65] Barnea, Vasiliu, Iacob, Paraschiv, Ailincăi, *op.cit.*, p. 73 şi p. 147, pl. 31/3.

[66] Materialele sunt depozitate la Muzeul Naţional de Istorie a României, fiind cedate spre publicare colegei Anca Păunescu care, la rândul ei, mi le-a oferit spre studiu.

[67] Mănucu-Adameşteanu, Paraschiv, *op. cit.,* p. 79.

[68] Acest tip este întâlnit şi printre descoperirile de la Isaccea sau Nufăru. Pentru analizele efectuate asupra smalţului, vezi Burghelea, Stoian, Mănucu-Adameşteanu, Poll and Pasuk, *loc. cit.*

[69] Barnea, Paraschiv, Stănică, Ailincăi, Iacob, Bacumenco, *op. cit.*, p. 224.

ceaşcă, acoperită cu smalţ de aceeaşi culoare[70]). Putem presupune că cea mai mare parte a acestui repertoriu ceramic era lucrată pe plan local (aproape în fiecare aşezare a fost documentat cel puţin un cuptor pentru produs vase borcan), însă există şi importuri (dintre care reţinem câteva fragmente de vase deschise, pictate sau decorate cu motive geometrice sgraffitate fin). Aparent surprinzător pentru o aşezare modestă, sunt semnalate şi câteva recipiente din sticlă, deşi, deocamdată, nu cunoaştem aproape nimic despre folosirea veselei din sticlă în aşezările de pe teritoriul Dobrogei.

Ocupaţiile sugerate de piesele lucrate din metal, piatră, os, ceramică – râşniţă, greutăţi de la plasa de pescuit, fusaiole, igliţă, mânere din os – se înscriu printre preocupările normale ale unei populaţii sedentare. Acestora li se pot adăuga şi diferitele categorii de piese de podoabă: inele, cercei, mărgele. Alături de acestea, remarcăm numărul neaşteptat de mare al fragmentelor de brăţări de sticlă (60 de fragmente culese în campaniile 1998–2002)[71], dacă avem în vedere că, de exemplu, de la Aegyssus-Tulcea nu cunoaştem decât două fragmente[72].

Trebuie subliniată absenţa oricărei referinţe la descoperirea vreunei piese de armament, care să sugereze prezenţa unor militari.

5. CIMITIRUL

Pe promontoriul sudic, spre profilul de E, în secţiunea S XI, au fost descoperite câteva oase umane[73], care nu pot fi puse în legătură cu o depunere rituală.

Pe mijlocul promontoriului nordic[74] (cel de lângă şosea) au fost trasate două secţiuni (S VIII şi S IX), în care au fost surprinse mai multe morminte de inhumaţie

În secţiunea S VIII, în caroul 4, la o adâncime de numai 0,20 m, a fost identificat un mormânt deranjat (M 1). În carourile 6–7 a fost descoperit un alt mormânt (M 2), orientat SVV–NEE, a cărui groapă fusese marcată, pe margini, cu pietre şi bucăţi de lemn. Inventarul, compus dintr-un vas borcan depus în dreapta capului şi un cercel de bronz, descoperit tot pe partea dreaptă, a permis datarea M 2 în secolul al XI-lea[75].

În secţiunea S IX, în caroul 4, la -0,25 m, au apărut oase de la mai multe schelete, dintre care doar unul, orientat SV–NE şi aparţinând unui copil de cca

[70] *Ibidem*, p. 225.

[71] Mulţumesc şi pe această cale colegului Aurel Stănică, de la Muzeul de Istorie şi Arheologie din Tulcea, care mi-a pus la dispoziţie piesele din sticlă descoperite în campaniile din anii 1999–2002.

[72] I. Vasiliu, Gh. Mănucu-Adameşteanu, Peuce 9, 1984, p. 149 şi pl. VIII/3.

[73] Barnea, Paraschiv, Stănică, *op. cit.*, p. 226

[74] Stănică, *op. cit.,* p. 360, indică, corect, promontoriul nordic, în timp ce Barnea, Paraschiv, Stănică, *loc. cit.*, menţionează promontoriul sudic.

[75] *Ibidem*.

18 luni (M 3), era în conexiune anatomică. Inventarul se rezumă doar la un pandantiv din sidef, descoperit sub bărbie. Celelalte oase proveneau de la alte patru morminte, dintre care cel puţin două erau de copii, iar alte două de adulţi[76].

În carourile 5–6, la -0,80 m, a fost descoperit un alt mormânt (M 4), orientat V–E, cu scheletul depus în sicriu, cu mâinile pe bazin. Inventarul, cuprinzând o cană cu toartă depusă în dreapta craniului, un cercel din bronz, un inel şi o monedă – un follis anonim din clasa C, atribuit împăratului Mihail IV (1034–1041), a permis datarea M 4 în secolul al XI-lea[77].

Pe baza inventarului funerar – vase ceramice, cercei, un inel şi o monedă din secolul XI – s-a apreciat că cimitirul astfel semnalat a funcţionat în secolele XI–XII[78].

Prezenţa acestui grup de morminte, pe mijlocul promontoriului şi nu marginal, este surprinzătoare, dacă avem în vedere că, în vecinătate, a fost cercetat un mare cimitir care a aparţinut locuitorilor acestei aşezări. Probabil ne aflăm în faţa unor înhumări accidentale şi nu a unor înmormântări sistematice, efectuate într-un spaţiu special destinat. Această concluzie este întărită şi de adâncimea mică a înmormântărilor, pe de o parte, şi, pe de altă parte, de prezenţa unui număr mai mare de indivizi – adulţi şi copii – depuşi împreună (înhumări colective).

6. DESCOPERIRI NUMISMATICE

Monedele acoperă un arc cronologic destul de amplu, cuprins între domnia împăratului Ioan Tzimiskes (969–976) şi cea a împăratului Ioan al II-lea Comnenul (1118–1143), însă numărul acestora – 29 de piese izolate şi un tezaur (din care s-au recuperat doar 5 exemplare de la împăratul Alexios I Comnenul (1092–1118) – nu este de natură să ne ofere un suport credibil pentru cunoaşterea circulaţiei monetare şi raportarea la evenimentele istorice care au influenţat evoluţia aşezării (Tabelele 1–3).

Cercetările arheologice, atât cele din anii 1970–1973, cât şi cele din intervalul 1998–2002, s-au concentrat pe promontoriul sudic, asupra căruia vom stărui şi noi, în cele ce urmează. Promontoriul nordic, unde au fost amplasate doar două secţiuni (S VIII şi IX), nu a furnizat decât trei monede. Două dintre acestea – varianta 8 (fig. 6/4), clasa A2 şi varianta 40a-b (fig. 6/5), clasa A3 – provin din inventarul unei locuinţe a cărei viaţă s-a desfăşurat în primele decenii ale veacului al XI-lea. Depunerea unui *follis* anonim din clasa C, atribuit împăratului Mihail al IV-lea (1034–1041), în mormântul M 4, ne face să presupunem că locuirea de pe acest promontoriu a fost de scurtă durată, după care zona a fost folosită ca cimitir.

Revenind la promontoriul sudic, putem aprecia că moneda de la Ioan Tzimiskes nu pare să constituie o apariţie singulară (fig. 6/2), existenţa unei locuiri în ultimele

[76] Barnea, Paraschiv, Stănică, *op. cit.*, p. 226.

[77] *Ibidem;* Stănică, *op. cit.*, p. 361, nu menţionează cercelul, dar include un nasture de bronz, descoperit sub bărbie şi 13 mărgele din sticlă.

[78] Barnea, Paraschiv, Stănică, *op. cit.*, p. 225–226; Stănică, *op. cit.*, p. 360–365.

decenii ale secolului al X-lea şi la începutul secolului al XI-lea fiind confirmată şi de alţi zece *folles* anonimi (fig. 6/3–6), puşi în circulaţie în timpul domniei împăraţilor Vasile al II-lea – Constantin al VIII-lea (976–1028) (Tabelul 2).

Din încadrările cronologice, propuse pentru aceste piese, reţinem că D. M. Metcalf presupune că cele din clasa A2 ar fi fost bătute în anii 989–1019/1020 (variantele 8, 25, 26), iar cele din clasa A3 (variantele 40, 41), în intervalul 1019/1020–1028[79]. V. Ivanisević, care a studiat un număr mai mare de monede, avansează următoarele propuneri: emisiunea I (976–1001) – varianta 8; emisiunea II (1001–1010/1015) – variantele 25, 26; emisiunea III (1010/1015–1020/1025) – varianta 40a-b; emisiunea IV (1020/1025–1028) – varianta 41[80].

Din păcate, numărul foarte redus de monede, avut la dispoziţie, de la *Beroe* – Piatra Frecăţei nu ne permite să precizăm dacă incendierea locuinţei datată cu un *follis* de la Ioan Tzimiskes a reprezentat o întrerupere a locuirii sau dacă, după cum pare să sugereze bogăţia vaselor lucrate din caolin, avem de-a face cu o prelungire a acesteia în ultimele decenii ale secolului al X-lea şi la începutul celui următor.

Seria descoperirilor numismatice continuă cu *folles* anonimi şi semnaţi, care acoperă o bună parte a secolului al XI-lea. Este, însă, doar o aparenţă: numărul foarte mic de monede, dintre care unele au fost identificate doar pe şantier[81], cu atribuiri susceptibile de a fi modificate, nu asigură o bază credibilă pentru o discuţie în acest sens. Deocamdată, nu putem avansa decât ipoteze, pe care viitoare cercetări arheologice le pot, în egală măsură, confirma sau dezminţi.

Prezenţa unui singur *follis* anonim din clasa B, bătut în timpul împăratului Roman al III-lea (1028–1034), descoperit pe promontoriul sudic, este de natură să ne atragă atenţia asupra unui eveniment ce pare să fi dus la întreruperea locuirii pe întreaga suprafaţă. Acest eveniment poate fi pus doar pe seama uneia dintre frecventele invazii ale pecenegilor, menţionate documentar şi surprinse arheologic în multe dintre staţiunile arheologice de pe malul Dunării[82].

Descoperirile arheologice şi numismatice ne fac să credem că locuirea a fost reluată numai pe promontoriul sudic. Numărul semnificativ de monede – cinci *folles* anonimi din clasa C (fig. 6/7), atribuiţi împăratului Mihail al IV-lea (1034–1041) şi alţi cinci *folles* anonimi din clasa D (fig. 6/8), atribuiţi împăratului Constantin al IX-lea (1042–1055) – indică o refacere rapidă.

A doua jumătate a secolului al XI-lea reprezintă o etapă neclară: dispunem doar de patru monede, identificate pe şantier: trei *folles* semnaţi, tipul 1, de la Constantin al X-lea (1059–1067) şi un *follis* anonim din clasa G, atribuit împăratului Roman al IV-lea, cărora li s-ar putea adăuga şi un *follis* anonim din clasa K, atribuit împăratului Alexios I Comnenul (1081–1118), descoperit în anul 1953, în punctul „Piatra Frecăţei”.

---

[79] D.M. Metcalf, *Coinage in South Eastern Europe, 820-1396*^{2}, Londra, 1979, p. 55–60.

[80] V. Ivanisević, ZborRadBeograd 27–28, 1989, p. 36, fig. 6.

[81] Din păcate, cele mai multe dintre piesele descoperite în anul 1998 nu ne-au fost accesibile.

[82] Prima dintre ele, cea din 1026/1027, provoacă incendierea mai multor locuinţe în altă aşezare dunăreană din Dobrogea, Dinogetia-Garvăn. Mănucu-Adameşteanu, *Les invasions*, p. 301–304.

Numărul foarte mic de exemplare[83] poate fi pus, desigur, pe seama unui eveniment – probabil una dintre invaziile migratorilor – care a impus o restrângere sau o nouă întrerupere a locuirii. Absenţa monedelor emise de împăraţii Mihail al VII-lea (1071–1078) şi Nichifor al III-lea (1078–1081) ar putea fi pusă în legătură cu evenimentele generate de „revolta oraşelor paristriene"[84].

Descoperirea unei monede din clasa K (1087–1092), bătută în timpul lui Alexios I, ne poate sugera reluarea locuirii pe acest promontoriu[85], ipoteză ce devine certitudine pentru primele decenii ale secolului al XII-lea, pentru care dispunem de cinci *aspron trachy* de billon de la împăratul Alexios I Comnenul, puşi în circulaţie în perioada 1092–1118 (4 ex.) şi de unul de la Ioan al II-lea Comnenul (1118–1143) (Tabelul 3).

7. CONSIDERAŢII FINALE

O primă constatare are în vedere zona ocupată de aşezarea din secolele X–XII: sondajele de verificare din secţiunea S I au stabilit că locuirea din capătul secţiunii, spre malul Dunării, până în carourile 11–12, se află direct pe solul viu, nefiind surprinse materiale romano-bizantine, care apar din carourile 20–21[86]. Săpăturile de pe acest promontoriu par să sugereze că între locuirea *intra muros* care a încetat la începutul secolului al VII-lea şi incinta romano-bizantină a existat o fâşie de teren liberă.

Pe de altă parte, surprinderea unor tronsoane din această incintă, prăbuşite pe panta dinspre Dunăre, confirmă ipoteaza lansată anterior, potrivit căreia „aşezarea s-a dezvoltat şi în afara zidurilor romano-bizantine"[87], cel puţin pe această latură a promontoriului.

Astfel, extinderea secţiunii S I cu 2 m (caroul *alfa*) dincolo de carourile 1–3, în faţa tronsonului de zid surprins în campania din anul 1998, pentru obţinerea unor informaţii suplimentare în legătură cu acest zid, s-a soldat doar cu surprinderea unei gropi menajere (Gr 4), a cărei umplutură, formată din câteva fragmente de borcane din secolul al XI-lea, ne demonstrează că aşezarea s-a întins până la marginea platoului, dincolo de zidul de incintă surprins prăbuşit[88]. Mai trebuie precizat că, între carourile 1–5 şi restul secţiunii, este o diferenţă de nivel de cca 1,50–2,00 m, terenul având o pantă accentuată spre Dunăre.

---

[83] Mai există încă patru monede neidentificate, recoltate în perioada 1999–2002, care, însă, nu ar putea schimba cu mult datele problemei.

[84] Mănucu-Adameşteanu, *Istoria Dobrogei*, p. 130–133.

[85] Moneda a fost descoperită în anul 1953 la „Piatra Frecăţei".

[86] Barnea, Vasiliu, Iacob, Paraschiv, Ailincăi, *loc. cit.*; Barnea, Paraschiv, Stănică, *op. cit.*, p. 225.

[87] Mănucu-Adameşteanu, *Istoria Dobrogei,* p. 48.

[88] Mănucu-Adameşteanu, *Carnet de săpătură*.

Din examinarea sumară a rezultatelor cercetărilor arheologice efectuate între 1998–2002, completate cu informaţiile obţinute în campaniile din 1970–1973[89], am obţinut câteva indicii utile pentru stabilirea limitelor cronologice ale locuirii din perioada medio-bizantină de la cetatea *Beroe*–Piatra Frecăţei.

Cercetările arheologice din anii 1970–1973 au arătat că fortificaţia romano-bizantină a fost distrusă „printr-un incendiu foarte puternic [...] la sfârşitul deceniului al VIII-lea sau în cursul deceniului al IX-lea al secolului al VI-lea, când incursiunile barbare sunt destul de numeroase”[90]. Pe baza descoperirilor arheologice din anul 1972 – când a fost cercetat un nivel incendiat, cu o grosime de circa 1 m – s-a avansat ipoteza că aşezarea şi-ar fi putut continua existenţa până la începutul secolului al VII-lea[91], presupunere confirmată în campania din anul 1999, când a fost descoperită o monedă de la împăratul Phocas (602–610)[92]. Numai cercetări arheologice viitoare vor putea demonstra dacă locuirea a încetat la începutul secolului al VII-lea, aşa cum ne lasă să se înţeleagă materialul numismatic sau dacă existenţa acesteia s-a prelungit până în anul 641, cum pare să sugereze inventarul mormintelor[93].

Cercetările arheologice din anii 1970–1973 au surprins două niveluri de bordeie care au fost datate în secolele X–XI[94]. Deşi aceste săpături „au avut ca obiect cercetarea ultimei etape de locuire prin sondaje sau secţiuni”, ele s-au materializat doar în trei secţiuni. În urma examinării materialelor arheologice rezultate, rămase inedite, dar puse la dispoziţie pentru studiu de A. Barnea, pot afirma că nu am identificat elemente ale culturii materiale care să permită o datare în intervalul 610–971.

Nici după publicarea rapoartelor preliminare privind cercetările arheologice desfăşurate între 1998 şi 2002 nu dispunem de informaţii care să justifice sau să confirme datarea descoperirilor din necropola învecinată, unde A. Petre credea că există „o serie neîntreruptă de înmormântări din secolele II–III până la sfârşitul secolului al XII-lea sau chiar la începutul secolului XIII, în plină epocă bizantină”[95]. Deocamdată, cronologia necropolei pentru etapa medio-bizantină (secolele VIII–XIII) rămâne lipsită de acoperire, A. Petre publicând doar mormintele din secolele II–VII, în timp ce celelalte, cu excepţia câtorva scurte menţiuni[96], sunt şi astăzi inedite.

[89] Autorul acestor rânduri a participat atât la ultima campanie efectuată de A. Petre în anul 1976 (în necropolă), cât şi la cercetările din anul 1998 (în aşezare).
[90] Vâlceanu, Barnea, *op. cit*, p. 215.
[91] Morintz, Dacia N.S. 1973, p. 384, nr. 105.
[92] Barnea, Vasiliu, Iacob, Paraschiv, Ailincăi, *op. cit.*, p. 72.
[93] Aurelian, *La romanité*, p. 116.
[94] Babeş, *op.cit.*, p. 380, nr. 127.
[95] Aurelian, *op. cit*, p. 9.
[96] Idem, Materiale 8, 1962, p. 584–586.

Nici limita cronologică superioară – sfârşitul secolului al XII-lea sau începutul secolului al XIII-lea – nu se bucură de sprijinul descoperirilor din aşezare. Sfârşitul locuirii poate fi pus în legătură cu momentul, dificil pentru zona Dobrogei, din toamna anului 1122, când „sciţii” traversează Dunărea şi pătrund în Imperiul Bizantin[97]: cu acest prilej îşi încetează existenţa aşezările de la Dinogetia–Garvăn[98] şi – se pare – cea de la Păcuiul lui Soare[99].

Descoperirile arheologice de pe promontoriul sudic (locuinţele incendiate L2, L4 şi L5, din ultimul nivel de locuire, cu umplutură de cărbune, cenuşă şi ceramică de factură grosolană – borcane decorate cu rotiţa şi cu linii în val, amfore cu torţile supraînălţate, ceramică cu sgrafitto fin)[100] şi cele numismatice (patru monede de la Alexios I Comnenul – dintre care două în locuinţele incendiate şi una de la Ioan al II-lea Comnenul), coroborate cu cele cinci monede dintr-un tezaur recuperat parţial (fig. 6/1), despre care se presupune că ar fi fost găsit „la cetate” (numai emisiuni de la Alexios I puse în circulaţie în perioada 1092–1118), aduc argumente întemeiate pentru a crede că aşezarea a fost distrusă printr-un incendiu, în urma căruia locuitorii au abandonat-o definitiv.

Ţinând seama de rezultatele cercetărilor discutate mai sus, credem că ipoteza refacerii zidurilor de apărare romano-bizantine şi a instalării unei garnizoane bizantine la *Beroe*–Piatra Frecăţei nu mai poate fi susţinută.

Pe baza cercetărilor din anul 1970 se aprecia că „materialul arheologic pare a indica caracterul rural în comparaţie cu Dinogetia”[101]. Descoperiri ulterioare – ceramică smălţuită, vase din sticlă, piese de podoabă (surprinzător de multe fragmente de brăţări de sticlă)[102], obiecte cu caracter religios (cruci simple şi duble relicvar), monede – conturează imaginea unei aşezări modeste, în care-şi desfăşoară activitatea o comunitate care nu are trăsături rurale.

Cât priveşte numele medieval al acestei localităţi, în măsura în care acceptăm că ea nu a îndeplinit niciodată funcţii militare, considerăm că apariţia – în viitor – a unui sigiliu care să ni-l facă cunoscut este, mai degrabă, improbabilă. Prin urmare, apreciem ca preferabilă, pentru uzul ştiinţei istorice, denumirea de „*Beroe*–Piatra Frecăţei”, în care numele fortificaţiei romane şi toponimul actual sunt asociate pentru a desemna ansamblul de vestigii medio-bizantine din acest loc.

---

[97] Mănucu-Adameşteanu, *Istoria Dobrogei*, p. 191–193.

[98] *Ibidem*, p. 193.

[99] Mănucu-Adameşteanu, *Din nou despre atacul cumanilor din anul 1095 şi încetarea locuirii de la Păcuiul lui Soare*, în *Simpozion de numismatică dedicat împlinirii a patru secole de la prima unire a românilor sub Mihai voievod Viteazul*, Chişinău, 2001, p. 109–120.

[100] Informaţii inedite despre inventarul locuinţelor; Mănucu-Adameşteanu, *Carnet de şantier*.

[101] Babeş, *op. cit.*, nr. 117.

[102] La Oltina – Capu Dealului nu au fost descoperite decât 20 de fragmente (Informaţii Cristina Paraschiv Talmaţchi), în timp ce la Capidava numărul lor se situează în jurul cifrei 100 (Informaţii Ioan C. Opriş).

Fig. 1. Zona arheologică *Beroe*-Piatra Frecăței (vedere din satelit).

1

2

Fig. 2. *Beroe*-Piatra Frecăţei. 1. Vedere cu promontoriul nordic şi sudic (în plan îndepărtat); 2. Promontoriul sudic cu secţiunea S 1 (în prim plan), după A. Barnea, D. Paraschiv, A. Stănică, în CCA, Bucureşti, 2002, p. 432, pl. 80.

1

2

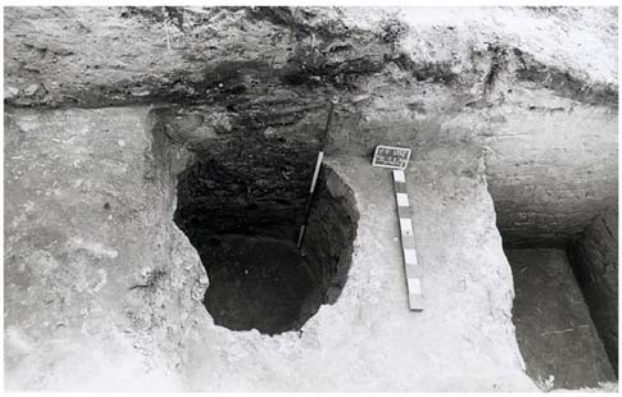
Fig. 3. *Beroe*-Piatra Frecăței. Zidul de incintă romano-bizantin descoperit în anul 1998, în secțiunea S I. 1. Vedere de ansamblu asupra secțiunii S I, cu tronsonul de zid în plan îndepărtat; 2. Detaliu asupra zidului.

1

2

3

Fig. 4. *Beroe*-Piatra Frecăţei. Complexe descoperite în anul 1998:
1. Locuinţa L3; 2. Cuptor din locuinţa L4; 3. Groapa menajeră Gr2.

1

2

Fig. 5. *Beroe*-Piatra Frecăţei. Ceramică din secolele XI-XII. 1. Urcioraş cu smalţ galben-portocaliu (descoperire întâmplătoare); 2. Vas borcan descoperit în locuinţa L4.

Fig. 6. *Beroe*-Piatra Frecăţei. Monede bizantine din secolele X-XII: tezaure (1) şi descoperiri izolate (2-8). 1. *Aspron trachy* de billon, Alexios I Comnenul (1081-1118), CP, emis 3, ICEM, inv. 40353; 2. *Follis*, Ioan Tzimiskes (969-976), Clasa A1, ICEM, inv. 52909; 3. *Follis*, Vasile II-Constantin VIII (976-1028), Clasa A2-A3, var. 3, 5, 24 b, ICEM, inv. 59204; 4. *Follis*, var. 8, ICEM, inv. 53588, 5. *Follis,* var. 40 a-b, ICEM, inv. 53584; 6. *Follis*, var. 41, ICEM, inv. 59205; 7. *Follis,* Mihail IV Paflagonianul (1034-1041), clasa C, ICEM, inv. 54032; 8. *Follis*, Constantin IX Monomahul (1042-1055), clasa D, ICEM, inv. 53585.

Tabelul 1

BEROE – PIATRA FRECĂŢEI
Monede din secolele X–XIII (969–1203)
Tezaure şi descoperiri izolate

ÎMPĂRAŢI	AV	AR – BILL	AE	TOTAL
Tzimiskes (969–976)	0	0	1	1
Vasile II – Constantin VIII (976–1028)	0	0	12	12
Roman III (1028–1034)	0	0	1	1
Mihail IV (1034–1041)	0	0	5	5
Constantin IX (1042–1055)	0	1	5	6
Constantin X (1059–1067)	0	0	3	3
Roman IV (1067–1071)	0	0	1	1
Mihail VII (1071–1078)	0	0	0	0
Nichifor III (1078–1081)	0	0	0	0
Alexios I (1081–1092)	0	0	1	1
Secolele X-XI (?)	0	0	4	4
TOTAL (anii 969–1092)	**0**	**1**	**33**	**34**
Alexios I (1092–1118)	0	9	0	9
Ioan II (1118–1143)	0	1	0	1
Manuel I (1143–1180)	0	0	0	0
Andronic I (1183–1185)	0	0	0	0
Isaac II (1185–1195)	0	0	0	0
Alexios III (1195–1203)	0	0	0	0
TOTAL (anii 1092–1203)	**0**	**10**	**0**	**10**
TOTAL GENERAL (anii 969–1203)	**0**	**11**	**33**	**44**

Tabelul 2

BEROE – PIATRA FRECĂŢEI
Folles anonimi şi semnaţi din secolele X–XI (969–1092)
Tezaure şi descoperiri izolate

ÎMPĂRAŢI	Tip	Piatra Frecăţei	Zona Ostrov Piatra Frecăţei	Total
Tzimiskes (969–976)	A1 (969–976)	1	0	1
Vasile II – Constantin VIII (976–1028)	A2 – A3 (976–1028)	10	2	12
Roman III (1028–1034)	B (1028–1034)	1	0	1
Mihail IV (1034–1041)	C (1034–1041)	5	0	5
Constantin IX (1042–1055)	D (1042–1055)	3	2	5
Constantin X (1059–1067)	E (1059–1062/3)	0	0	0
	F (1062/3–1069)	0	0	0
	Tip 1 (1059–1062/3)	3	0	3
	Tip 2 (1062/3–1069)	0	0	0
Roman IV (1067–1071)	Semnate (1067–1071)	0	0	0
	G (1067–1071)	1	0	1
Mihail VII (1071–1078)	Semnate (1071–1078)	0	0	0
	H (1071–1078)	0	0	0
Nichifor III (1078–1081)	Semnate (1078–1081)	0	0	0
	I (1078–1081)	0	0	0
Alexios I (1081–1118)	J (1081–1087)	0	0	0
	K (1087–10920	1	0	1
Secolele X–XI (?)	neclar	4	0	4
TOTAL		**29**	**4**	**33**

Tabelul 3

BEROE – PIATRA FRECĂŢEI
Stamena şi *tetartera* din secolele XI–XIII (1092–1203)
Tezaure şi descoperiri izolate

ÎMPĂRAŢI	Piatra Frecăţei		Zona Ostrov–Piatra Frecăţei		Total	
	Stamena	*Tetartera*	*Stamena*	*Tetartera*	*Stamena*	*Tetartera*
Alexios I (1092–1118)	9	0	0	0	9	0
Ioan II (1118–1143)	1	0	0	0	1	0
Manuel I (1143–1180)	0	0	0	0	0	0
Andronic I (1183–1185)	0	0	0	0	0	0
Isaac II (1185–1195)	0	0	0	0	0	0
Alexios III (1195–1203)	0	0	0	0	0	0
TOTAL	**10**	**0**	**0**	**0**	**10**	**0**

CONTRIBUTIONS A LA CONNAISSANCE DE L'HABITAT D'EPOQUE BYZANTINE-MOYENNE DE BEROE-PIATRA FRECATEI (X^e^-XIIe SIECLES)

RESUME

A 3 km sud de l'actuelle localité Ostrov, dép. de Tulcea, au sommet d'un promontoire à l'hauteur de 30 m, que les habitants de l'endroit font appeler Piatra Frecăţei, se trouve une ancienne fortification identifiée par Constantin Moisil, en 1911, à la cité de *Biroe/Beroe* des itinéraires antiques.

Aux abords de la cité, Aurelian Petre commençait, en 1958, des fouilles programmées dans une nécropole plane, laquelle avait fourni 1139 tombes jusqu'en 1976, quand la fouille s'est arrêtée. Le cimetière auquel ces tombes appartenaient aurait fonctionné depuis le IIe siècle p. Chr. jusqu'au début du XIIIe siècle. Malheureusement, à l'exception de quelques objets de parure ou à caractère religieux des Xe–XIIe siècles, les tombes attribuées à l'intervalle compris entre le VIIIe et le début du XIIIe siècle sont, encore de nos jours, inédites.

Les premières fouilles à l'intérieur de la cité, effectuées aux années 1970-1973, ont mis en évidence deux niveaux d'habitat datant des Xe–XIe siècles. Faisant confiance aux références concises des chroniques annuelles de fouilles et par analogie avec d'autres forteresses romaines tardives, on a présumé de pouvoir ajouter le nom de *Beroe* à la liste des citadelles dobroudjéennes, refaites et réutilisées à partir du règne de Jean Tsimiskes.

La reprise des fouilles, entre 1998–2002, a abouti à des résultats qui, eux non plus, ont été notifiés seulement sous forme de rapports succints. Ces recherches ont occasionné l'identification d'un tronçon de la muraille de défense romaine tardive, dont une portion était superposée par une habitation qui conservait un riche mobilier du XIe siècle. En dépit de cette occurrence, jusqu'à présent on ne pourrait pas préciser si, aux Xe–XIIe siècles, l'habitation sur les deux promontoires (nord et sud) de Piatra Frecăței se déroulait à l'abri de fortifications édifiées.

En dehors, les traces d'habitation produites par les fouilles de 1998–2002 – en tout, 17 demeures dressées à la surface du sol ou mi-enfouies et munies de foyers en pierres aménagés dans un coin de la pièce, associées à des fosses ménagères – ont été datées des Xe–XIIe siècles, à l'aide du matériel archéologique et numismatique. La plupart des découvertes consiste en céramique, au sein de laquelle la plus abondante est la catégorie usuelle (surtout des pots, dont nombre en caolin et, plus rarement, des bols et des seaux en argile), à côté de laquelle, mais en quantité plutôt modeste, on peut noter la présence des amphores et de la céramique à émail fondu. Les plus nombreux sont les récipients à émail vert-olive (parmi lesquels des fragments de panses d'amphores semblables à des découvertes sur d'autres sites dobroudjéens) ; en outre, il y a des vases ouverts peints et finement sgraffités. Le répertoire de la vaisselle est complété par quelques récipients en verre.

Les occupations des habitants, suggérées par les objets façonnés en métal, pierre, os et céramique – un moulin, des poids pour lester les filets de pêche, des fusaïoles, un fuseau, des poignées en os pour outils et instruments divers – témoignent de la présence d'une population sédentaire. Son empreinte est enrichie par la variété des objets de parure en métal (bagues, boucles d'oreille) et en verre (bracelets, perles). L'absence de toute mention concernant la découverte de pièces d'armement, qui aurait pu indiquer la présence d'une population aux activités militaires, est à souligner.

Dans la partie moyenne de promontoire septentrional on a fouillé nombre de tombes à inhumation, dont la datation, suggérée par le mobilier funéraire - vases céramiques, boucles d'oreille, une bague et un follis anonyme, classe C, de l'empereur Michel IV (1034–1041) – est à ranger aux XIe–XIIe siècles.

Les monnaies couvrent un horizon temporel assez large, compris entre le règne de Jean Tsimiskes (969–976) et celui de l'empereur Jean II Comnène (1118–1143), mais leur quantité – 29 pièces isolées et un trésor dont on a récupéré seulement 5 exemplaires, frappés par Alexis I Comnène (1092–1118) – n'est pas à même de nous offrir un appui fiable ni pour la connaissance de la circulation monétaire, ni pour en établir les rapports avec des événements historiques qui auraient influencé la vie de l'habitat (Tableaux 1–3). On pourrait dire que la monnaie de Jean Tsimiskes ne constitue pas une apparition singulière, car l'existence d'un habitat pendant les dernières décennies du Xe siècle et au début du XIe est confirmée par autres 10 *folles* anonymes, émissions du règne des empereurs Basile II – Constantin VIII (976–1028) (Tableau 2).

L'extinction de l'habitat pourrait être mise en relation au moment, extrêmement dangereux pour la région de la Dobroudja, de l'automne de 1122 quand les « scythes », ayant traversé le Danube, s'avancent à l'intérieur de l'Empire Byzantin, tout en entraînant la fin des habitats de Dinogetia-Garvăn et – apparemment – de Păcuiul lui Soare.

Les découvertes archéologiques du promontoire méridional (demeures incendiées L2, L4, L5, appartenant au dernier niveau d'habitation et comblées de restes de combustion – cendres et charbons – mêlés à des fragments céramiques: pots décorés par impression à la roue et par des lignes onduleuses incisées, amphores aux anses surélevées, vases à sgraffito fin) et les monnaies (quatre pièces d'Alexis I Comnène – dont deux dans les maisons brûlées – plus une autre, de Jean II Comnène) corroborées aux cinq pièces d'un trésor partiellement récupéré (fig. 6/1) dont on pense avoir été trouvé « à la cité » (en tout, seulement des émissions d'Alexis I, frappées entre 1092–1118) apportent autant d'arguments bien fondés pour croire que l'habitat fût complètement détruit par un incendie, par suite duquel les habitants l'ont définitivement abandonné.

En ce qui concerne le nom médiéval de cette localité, tout en acceptant qu'elle n'a jamais accompli des fonctions militaires, l'apparition – en avenir – d'un sceau, dont l'inscription pourrait nous le révéler, nous semble désormais plutôt improbable. Par conséquent, nous sommes d'avis que,

pour l'usage des historiens et de la recherche historique, la dénomination de « *Beroe*-Piatra Frecăţei », où le nom de la forteresse romaine s'associe au toponyme actuel pour désigner l'ensemble des vestiges d'époque byzantine-moyenne de l'endroit, devient préférable.

EXPLICATIONS DES FIGURES

Fig. 1. Zone archéologique de *Beroe*-Piatra Frecăţei (vue satéllitaire, GoogleEarth).

Fig. 2. *Beroe*-Piatra Frecăţei. 1. Vue des promontoires septentrional et méridional (en arrière-plan); 2. Promontoire méridional avec la Section S 1 (plan proche), d'après A. Barnea, D. Paraschiv, A. Stănică, dans CCA, Bucureşti, 2002, p. 432, pl. 80.

Fig. 3. *Beroe*-Piatra Frecăţei. La muraille de défense romanine tardive découverte en 1998, dans la Section S I 1. Vue d'ensemble sur la Section S I, le tronçon d'enceinte en arrière-plan; 2. Détail du mur.

Fig. 4. *Beroe*-Piatra Frecăţei. Unités stratigraphiques découvertes en 1998: 1. Habitation L3; 2. Foyer en pierres de L4; 3. Fosse ménagère Gr2.

Fig. 5. *Beroe*-Piatra Frecăţei. Céramique des XIe-XIIe siècles. 1. Petite cruche à émail jaune-orangé (découverte fortuite); 2. Pot découvert dans l'habitation L4.

Fig. 6. *Beroe*-Piatra Frecăţei. Monnaies byzantines des Xe-XIIe siècles: trésors (1) et pièces isolées (2-8). 1. *Aspron trachy* en billon, Alexis I (1081-1118), CP, émission 3, ICEM, inv. 40353; 2. *Follis*, Ioan Tsimiskes (969-976), classe A1, ICEM, inv. 52909; 3. *Follis*, Basile II-Constantin VIII (976-1028), classe A2-A3, var. 3, 5, 24 b, ICEM, inv. 59204; 4. *Follis*, var. 8, ICEM, inv. 53588, 5. *Follis,* var. 40 a-b, ICEM, inv. 53584; 6. *Follis*, var. 41, ICEM, inv. 59205; 7. *Follis,* Michel IV (1034-1041), classe C, ICEM, inv. 54032; 8. *Follis*, Constantin IX (1042-1055), classe D, ICEM, inv. 53585.

VECHI MUZEE ARHEOLOGICE DE SIT. I. STUDIU DE CAZ[1]: HISTRIA

IRINA ACHIM

Problematica apariţiei primelor **muzee arheologice de sit** din **România** a fost prea puţin abordată de cercetarea academică românească de-a lungul ultimelor decenii. Articolul de faţă îşi propune, pe baza documentelor provenind din diverse arhive, instituţionale sau private, să reconstituie **istoria** creării primului muzeu arheologic al cetăţii **Histria**, înainte de izbucnirea **Primului Război Mondial** şi după ieşirea României din acest conflict militar.

Secolul al XIX-lea este cel responsabil pentru fundamentarea conceptului de ***monument istoric***, investit *a priori* cu valoare patrimonială intrinsecă. Această idee romantică a avut drept reflex firesc crearea cadrului legislativ şi a organismelor specializate în conservarea monumentelor istorice. Demersul de valorizare a trecutului istoric a fost unul general european, fiind rezultatul unei importante mişcări culturale şi intelectuale menite să promoveze ***memoria,*** naţională, ca formă de profilaxie a ***uitării*** trecutului istoric. Această idee a fost foarte plastic exprimată de Alain Schnapp într-o contribuţie recentă:

«Toute société qui ne détruirait pas est condamnée à mourir. Toute société qui détruit trop ne peut plus se souvenir [2]».

În Principatele Române, devenite Regatul României în cursul celei de-a doua jumătăţi a secolului al XIX-lea, nevoia găsirii unui echilibru acceptabil între uitare şi memoria culturală, identitară – necesar a fi păstrată – face ca ***arheologia*** să se transforme dintr-un domeniu al amatorilor şi colecţionarilor cu dare de mână într-o

---

[1] Această contribuţie a fost prezentată cu acelaşi titlu la lucrările sesiunii internaţionale *Pontica 2009* a MINAC, sesiune cu tema *130 Years from the First Mention of the Constanţa Museum of National History and Archaeology*, 6–9 octombrie 2009. Le mulţumesc colegilor mei care au făcut posibilă publicarea acestei constribuţii: dr. I.C. Opriş şi dr. M.V. Angelescu care mi-au pus la dispoziţie sau mi-au făcut cunoscute o serie de documente de arhivă ce au constituit materia fundamentală a acestui articol; dr. Roxana Dobrescu, responsabilul arhivei Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" al Academiei Române (Bucureşti), care mi-a facilitat consultarea unui important fond de documente din Arhiva istorică a institutului; dr. R. Cîrjan, care a realizat o parte din ilustraţia grafică a articolului.

[2] A. Schnapp, *Précurseurs et antiquaires et la question de l'archéologie préventive*, în J.-P. Demoule şi Ch. Landes (éds.), *La fabrique de l'archéologie en France*, Paris, 2009, p. 19–32, în special p. 20: „Orice societate care nu distruge este condamnată să dispară. Orice societate care distruge prea mult nu-şi mai poate aminti nimic".

SCIVA, tomul 61, nr. 1–2, Bucureşti, 2010, p. 117–132

ştiinţă ce se dorea normată de un cadru legislativ adecvat şi modern[3]. Arheologia – văzută ca o istorie a antichităţii[4], altfel spus ca o ştiinţă menită să spună povestea vremurilor apuse – se supune, în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, unei duble contradicţii: pe de o parte, tendinţele centralizatoare exercitate de autorităţile statului în scopul protejării şi promovării patrimoniului naţional şi, pe de altă parte, iniţiativa privată, pe care statul avea obligaţia să o respecte.

Din această perspectivă, Muzeul Naţional de Antichităţi din Bucureşti – înfiinţat de domnitorul Al.I. Cuza, în noiembrie 1864[5], cu trei ani înainte de crearea Muzeului Naţional de Antichităţi din Franţa[6] – ilustrează plenar evoluţia formală prezentată anterior. Din depozitar iniţial al unor importante colecţii, provenind în principal din donaţii private, Muzeul Naţional de Antichităţi din Bucureşti devine – spre sfârşitul secolului al XIX-lea – instituţia fundamentală în promovarea patrimoniului arheologic naţional. Două legi organice promulgate prin decret regal la data de 17 noiembrie 1892 au reglementat ***descoperirea monumentelor şi obiectelor antice***[7], precum şi ***conservarea şi restaurarea monumentelor publice***[8]. Dar – şi mai important – în baza capitolului IV (articolele 11–19) al Regulamentului de aplicare a Legii privind conservarea şi restaurarea monumentelor publice[9] devenea efectivă existenţa ***Comisiunii Monumentelor Publice***, organism cu rol consultativ. Cea dintâi şi mai importantă misiune a acestei Comisiuni era ***întocmirea inventarului general al monumentelor***, evidenţă ce constituia baza oricărei acţiuni viitoare privitoare la monumentele istorice[10]. Condiţiile istorice şi economice au făcut ca abia în anul 1908, cu ocazia lansării *Buletinului Comisiunii Monumentelor Istorice*[11], publicaţie trimestrială, comisia sus-numită să poată înainta ministrului cultelor şi instrucţiunii publice primul raport privind activitatea sa din anul 1907[12].

[3] O discuţie teoretică cu privire la această problematică, în cadrul larg european şi extra-european vezi la A. Schnapp, *Between antiquarians and archaeologists – continuities and ruptures*, Antiquity 291, 2002, 76, p. 134–140.

[4] A. Momigliano, *Ancient history and the antiquarian*, Journal of the Warburg and Courtauld Institutes 13, 1950, p. 285–315.

[5] I. Opriş, *Istoria muzeelor din România*, Bucureşti, 1994, p. 43–44 (lucrare citată mai departe I. Opriş, *Istoria*...).

[6] L. Olivier, *Du Musée des Antiquités Nationales au Musée d'Archéologie Nationale*, în J.-P. Demoule şi Ch. Landes (éds.), *op. cit.*, p. 79–100; www.musee-antiquitesnationales.fr . Muzeul a fost instalat la Saint-Germain-en-Laye (Yvelines), iar inaugurarea a avut loc pe 12 mai 1867 în prezenţa împăratului Napoleon al III-lea.

[7] Monitorul Oficial 187, 24 noiembrie 1892, p. 5490–5491.

[8] Monitorul Oficial 187, 24 noiembrie 1892, p. 5491

[9] Monitorul Oficial 239, 28 ianuarie 1893, p. 6852.

[10] Cu câteva decenii mai devreme (1855) fusese creată Societatea pentru Conservarea Monumentelor Istorice din Alsacia (C. Roth-Modanese, *Les ruines des châteaux-forts d'Alsace. Représentation, conservation et restauration (1800–1914)*, Cahiers alsaciens d'archéologie, d'art et d'histoire 51, 2008, p. 73–86, în special p. 79–80), în timp ce primele liste de inventar de monumente istorice alsaciene fuseseră întocmite cu mult înainte de anul 1850 (*Eadem*, p. 77–79).

[11] Vezi BCMI 1, 1908, 1, p. 5–8.

[12] I. Kalinderu, Gr.G. Tocilescu, Gr. Cerkez, N. Gabrielescu, *Raport general cu privire la lucrările Comisiunii Monumentelor istorice în 1907*, BCMI 1, 1908, 1, p. 30–46**.**

Profesorul Gr. Tocilescu, directorul Muzeului Naţional de Antichităţi, şi-a asumat dificila misiune de întocmire a unui inventar al monumentelor antice romane din Dobrogea, Muntenia şi Oltenia, în realizarea căruia a fost direct implicat – în calitate de topograf – inginerul P. Polonic.

În acest cadru admistrativ şi legislativ, Muzeul Naţional de Antichităţi din Bucureşti[13] a fost, în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, precum şi în primele decenii ale secolului următor, instituţia care a autorizat, organizat şi condus săpături arheologice destul de novatoare pentru epoca la care ne referim, care s-a implicat activ în repertorierea vestigiilor arheologice de pe cuprinsul ţării, care a militat pentru valorificarea patrimoniului arheologic prin publicaţii cu circulaţie internaţională, care s-a preocupat constant de îmbogăţirea colecţiilor proprii prin achiziţii de noi piese, dar şi prin încurajarea apariţiei muzeelor locale şi chiar a muzeelor de sit. În ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, vedem de asemenea apărând Muzeul Acropolei ateniene (1874)[14], Muzeul Naţional al Greciei (1874/1889)[15], dar şi muzee locale, de sit, cum au fost cele de la Olympia[16] (1883–1886) sau Sparta[17]. În 1893 a fost fondat, prin strădania autorităţilor culturale bulgare, un muzeu care să gestioneze colecţiile de antichităţi de pe teritoriul Bulgariei, instalat la Sofia, în clădirea Buiuk-Giami[18].

Astfel, Gr. Tocilescu are meritul de a fi fost promotorul cercetărilor arheologice sistematice în cetatea de la *Tropaeum Traiani*, realizate – după 1891 – şi cu concursul câtorva arhitecţi sau ingineri germani[19]. De numele acestui savant este legată şi închegarea unei colecţii arheologice de sit la Adamclisi, al cărei custode era, în anul 1905, un anume V. Richter. Faptul că acest Richter era custodele muzeului (de sit) de la *Tropaeum Traiani* este atestat de documente din arhiva personală Gr. Tocilescu păstrată la Biblioteca Academiei Române[20]. Astfel, acest muzeu este unul dintre cele mai vechi muzee arheologice de sit din Romania,

[13] Muzeul Naţional de Antichităţi a întruchipat, vreme de câteva decenii, până la înfiinţarea unui muzeu naţional al României, ideea de gestionar la nivel naţional al patrimoniului românesc. Această realitate a fost mult combătută de contemporani, care au militat pentru crearea muzeului neamului românesc şi au criticat aspru, uneori pe nedrept, activitatea Muzeului Naţional de Antichităţi şi a conducerii sale. Al. Tzigara-Samurcaş, *Muzeul nostru naţional* („Viaţa românească", *Iunie 1906)* în *Muzeografie românească*, Bucureşti, 1936, p. 3–20.

[14] K. Fittschen, *Museen in Griechenland im 19. Jahrhundert*, KölnerJahrb 40, 2007, p. 34, 36–37, fig. 7.

[15] *Ibidem*, p. 34, 37–40, fig. 9–12.

[16] *Ibidem,* p. 42–43, fig. 13–14.

[17] *Ibidem*, p. 42, nota 62.

[18] Tzigara-Samurcaş, *Muzeul românesc şi cel bulgăresc* („Viaţa românească", *Decemvrie 1906)* în *Muzeografie românească*, Bucureşti, 1936, p. 21–28, în special p. 22–23.

[19] V. Barbu şi C. Schuster, *Grigore G. Tocilescu şi* „cestiunea Adamclisi". *Pagini din istoria arheologiei româneşti*, Târgovişte, 2005–2006, p. 125–133.

[20] *Biblioteca Academiei Române, Secţia manuscrise*, Mss. 5128, Fond Gr. Tocilescu, *Monumentul dela Adamklisi. I. Memoriu, comunicări, note şi dări de seamă cu privire la săpături (1891–1909)*, f. 54; *Biblioteca Academiei Române, Secţia manuscrise*, Mss. 5129, Fond Gr. Tocilescu, *Monumentul dela Adamklisi. II. Acte, rapoarte de lucrări şi scrisori dela arhitecţi şi custozi, conturi de cheltuieli, note şi dări de seamă etc. Cu privire la săpături, pe anii 1890–1907*, f. 189–190; I. Barnea (coord.), *Tropaeum Traiani I. Cetatea*, Bucureşti, 1979, p. 20–21.

deşi construcţia sa este plasată în anul 1910, fiind atribuită lui G. Murnu, director al Muzeului Naţional de Antichităţi din Bucureşti[21] în acea perioadă.

Pe linia deschisă de Gr. Tocilescu se va înscrie câţiva ani mai târziu şi demersul lui V. Pârvan de creare a unor muzee arheologice de sit la Ulmetum[22] şi mai apoi la Histria. În calitatea sa de director al Muzeului Naţional de Antichităţi din Bucureşti, savantul a depus eforturi importante pentru crearea unor colecţii la Mangalia[23] şi la Silistra, unde urmau să funcţioneze secţii locale ale muzeului central de antichităţi din capitală[24].

În anul 1915, după ce membrii echipei de arheologi au avut de înfruntat vicisitudinile unei campanii de circa patru luni, în care au locuit în trei corturi şi un bordei, V. Pârvan informa Ministerul cultelor şi instrucţiunii publice asupra necesităţii construirii unei case a responsabilului de şantier la Histria, casă în care să fie adăpostite şi diferite obiecte arheologice provenind din săpături[25]. Cu sprijinul financiar al Ministerului Cultelor şi Instrucţiunii, Administraţia Casei bisericii[26], în cursul anului 1916 şi chiar în ajunul ocupării Dobrogei de către trupele bulgaro-germane, V. Pârvan dispune începerea construcţiei la clădirea muzeului de la Histria. În cursul lunii august 1916, direcţiunea Muzeului Naţional de Antichităţi îl delega pe gardianul I. Mihai să se deplaseze la cetatea Histria, comuna Caranasuf din judeţul Constanţa „pentru a lua măsuri spre a pune la adăpost diversele obiecte aflătoare acolo şi de a îngriji de paza cetăţii în tot timpul mobilizării”[27]. Un alt document, o împuternicire dată gardianului şef al Muzeului Naţional de Antichităţi, C. Ionescu,

---

[21] G. Murnu, *Comunicări. II. Cronica săpăturilor arheologice dela cetatea Tropaeum Traiani în 1910*, BCMI 3, 1910, p. 141; G. Murnu, *Monumente de piatră din colecţia de antichităţi a Muzeului dela Adamclisi*, BCMI 6, fasc. 23, 1913, 3, p. 97; I. Opriş, *Monumentele istorice din România (1850–1950)*, Bucureşti, 2001, p. 68–69 (lucrare citată mai departe Opriş, *Monumentele*...).

[22] V. Pârvan, *Raport asupra activităţii Muzeului naţional de antichităţi în cursul anului 1915 înaintat domnului ministru al instrucţiunii şi cultelor de directorul muzeului*, Bucureşti, 1916, p. 6 (lucrare citată mai departe Pârvan, *Raport 1915*...).

[23] La data de 6 octombrie 1916, chiar înainte de ocuparea Dobrogei de către trupele germano-bulgare, gardianul muzeului arheologic local de la Mangalia, Sănduţă I. Ştefan, refugiat la Huşi, îi adresează lui V. Pârvan o scrisoare prin care cerea lămuriri cu privire la leafa sa de gardian ce nu-i mai fusese plătită în ultimele luni, vezi *Arhiva istorică a Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan” al Academiei Român*e, Bucureşti, D22–1916, Dosar MNA 1916, f. 395, copie MNA nr. 195 din 9 octombrie 1916.

[24] În ajunul izbucnirii Primului Război Mondial pe teritoriul Dobrogei existau mai multe muzee arheologice regionale sau de sit. A. Boroneanţ, *Vasile Pârvan şi patrimoniul arheologic dobrogean în timpul Primului Război Mondial. Documente în arhiva Muzeului Naţional de Antichităţi*, SCIVA 58, 2007, 3–4, p. 230.

[25] Pârvan, *Raport special nr. 4. Campania a II-a de săpături la Histria* în *Raport 1915*..., p. 18–29, în special p. 29: „Pustietatea locului cere de altă parte o urgentă construire a unei case a săpăturilor, pentru adăpostirea descoperirilor din ce în ce mai numeroase şi pentru locuinţa conducătorului săpăturilor”.

[26] Un credit de 15.000 lei a fost pus la dispoziţia direcţiunii Muzeului Naţional de Antichităţi pentru lucrările de la Histria, comuna Caranasuf, jud. Constanţa la data de 8 iunie 1916, vezi *Arhiva istorică a Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan” al Academiei Român*e, Bucureşti, D22–1916, Dosar MNA 1916, f. 261, MNA nr. 97 din 10 iunie 1916.

[27] *Arhiva istorică a Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan” al Academiei Român*e, Bucureşti, D22–1916, Dosar MNA 1916, f. 381, Copie MNA nr. 178 din 29 august 1916.

atestă clar faptul că lucrările de construcţie ale muzeului începuseră cândva în vara lui 1916. Dorinţa lui V. Pârvan era deci de a „duce la sfârşit clădirea muzeului dela cetatea Histria, începută înainte de mobilizare[28]". Documentul evocat afirmă că aceste lucrări aveau să fie desăvârşite pe cheltuiala direcţiunii Muzeului Naţional de Antichităţi, fără a preciza dacă banii proveneau din fonduri publice sau din alte surse.

În cursul ocupaţiei bulgaro-germane din Dobrogea, clădirea neterminată a muzeului de la cetatea Histria a fost în întregime distrusă[29], iar o serie de piese arheologice descoperite de V. Pârvan şi colaboratorii săi au dispărut, luate de trupele de ocupaţie.

Cu ocazia vizitei sale din 7 mai 1918 la Histria, arhiepiscopul R. Netzhammer consemna în jurnalul său că „în prezent pe întreaga peninsulă nu se află nici o casă şi nici o colibă"[30]. Într-un paragraf următor, arhiepiscopul catolic de Bucureşti mărturiseşte că s-a plimbat timp de două ore prin cetate în căutarea inscripţiei din anul 138 d.Chr. care redă lista cuprinzând 157 de senatori de la Histria. Arhiepiscopul se întreba retoric: „Pietrele nu mai erau de găsit. Oare fuseseră cumva luate de bulgari ?"[31]

În perioada noiembrie 1916 – 1 septembrie 1918, direcţiunea Muzeului Naţional de Antichităţi a fost deţinută de prof. I. Bogdan, ca director delegat[32]. În toată această perioadă, directorul în exerciţiu, V. Pârvan, se refugiase în Moldova[33]. Cercetările arheologice de la Histria au fost reluate după terminarea războiului, sub auspiciile unei noi legi pentru conservarea monumentelor istorice, promovată de V. Pârvan în 1919[34]. Una dintre cele mai importante realizări ale acestei noi legi a fost tocmai atribuirea unui regim special terenurilor cu vestigii istorice, reglementare care a permis crearea primelor ***rezervaţii arheologice***, dintre care una a fost Histria.

V. Pârvan nu a abandonat ideea construirii unui muzeu arheologic de sit la Histria[35]. În anii imediat următori Primului Război Mondial, savantul a reluat demersurile pe lângă Comisiunea Monumentelor Istorice şi, cu sprijinul financiar al Ministerului Instrucţiunii şi Cultelor, Administraţia Casei Bisericii, a fost întocmit un prim proiect al acestei construcţii. Proiectul primului muzeu arheologic de la Histria a fost realizat de arhitectul Gh. Simotta[36] după indicaţiile lui

---

[28] *Arhiva istorică a Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" al Academiei Române*, Bucureşti, D22–1916, Dosar MNA 1916, f. 383, Copie MNA nr. 181 din 31 august 1916.

[29] Boroneanţ, *op. cit.*, p. 231 şi anexele 1.2 şi 1.6 (p. 246–248).

[30] R. Netzhammer, *Episcop în România. Într-o epocă a conflictelor naţionale şi religioase*, 1, Bucureşti, 2005, p. 783 (lucrare citată mai departe Netzhammer, *Episcop...*).

[31] Netzhammer, *Episcop...*, 1, p. 783.

[32] Vezi *Arhiva istorică a Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" al Academiei Române*, Bucureşti, D 25–1920/1921, Dosar 1920, f. 12, Copie nr. 14 din 11 februarie 1920.

[33] Boroneanţ, *op. cit.*, p. 230, nota 4.

[34] Opriş, *Monumentele...*, p. 73.

[35] I. Andrieşescu, *Vasile Pârvan, membru al Comisiunii Monumentelor Istorice † 26 iunie 1927*, BCMI 22, fasc. 62, 1929, 4, p. 146, într-o contribuţie publicată după moartea savantului, ne informează că: „Visul lui Pârvan era un museu la Histria, cu o încăpătoare sală de expunere şi adăpost pentru sine şi colaboratorii săi, cu o bibliotecă şi sală de lectură. Ani după ani s-ar fi desgropat astfel treptat şi s-ar fi expus tot ce ascunde în pământ vechea colonie a Miletului, care a dat atâtea inscripţii şi materiale de însemnătate istorică generală".

[36] *Arhiva Institutului Naţional al Patrimoniului,* Dosar 2080, Fond Comisia Monumentelor Istorice, Cetatea Histria 1919–1921, f. 19–21 (toate cu menţiunea DMI–Arhiva Monumente Istorice).

V. Pârvan, iar documentaţia a fost înaintată spre aprobare Comisiunii Monumentelor Istorice prin referat datat de autor la data de 2 martie 1920[37]. Devizul estimativ al lucrării a fost calculat de arhitect pe baza ofertei de preţuri înaintate de constructorul Fabio Gentilini din Constanţa şi apreciat la valoarea de 215.983.60 lei[38]. În şedinţa din 11 martie 1920[39], Comisiunea Monumentelor Istorice aproba, sub semnătura lui Virgil Drăghiceanu, construcţia casei gardianului şi a personalului de serviciu, în limitele sumei de 80.000 lei, disponibilă în exerciţiul financiar al anului 1919–1920. Acelaşi document atestă că fusese reţinută oferta antreprenorului ing. D. Teodoru, care urma să ridice construcţiile dorite de V. Pârvan la şantierul Histria[40]. Se prevedea, de asemenea, ca în exerciţiul financiar 1920–1921 să se continue lucrările de construcţie de la Histria, astfel încât cercetările de teren pe cel mai important şantier arheologic din România să poată fi reluate grabnic în cele mai bune condiţii.

Schiţele realizate de arhitectul Gh. Simotta[41] (6 ianuarie 1891 – 31 martie 1979), sub îndrumarea lui V. Pârvan, înfăţişează un muzeu modern, care trebuia să adăpostească pe lângă colecţiile ce nu puteau fi transportate la Bucureşti în depozitele Muzeului Naţional de Antichităţi, un depozit al descoperirilor rare, biroul şefului de lucrări, laboratorul arheologic general, biblioteca, biroul şi camera de dormit rezervate directorului, cămară şi scară de acces în subsol (fig. 1/1–3). Jumătatea anterioară a clădirii proiectate de Gh. Simotta era prevăzută cu subsol. Această parte urma să adăpostească spaţiile admistrative şi de lucru enumerate mai sus. Partea din spate a muzeului urma să fie amenajată ca spaţiu de depozit, sub forma unui local cu trei nave, separate de pilaştri de zidărie de secţiune pătrată. Clădirea măsura 32 m lungime, 10 m lăţime şi 8,60 m înălţime totală. Fundaţiile aveau o adâncime de 1,40 m, nivelul inferior al clădirii urma să fie înalt de circa

[37] *Arhiva Institutului Naţional al Patrimoniului*, Dosar 2080, Fond Comisia Monumentelor Istorice, Cetatea Histria 1919–1921, f. 7 (cu menţiunea DMI–Arhiva Monumente Istorice). La data de 10 martie 1920, referatul lui Gh. Simotta a fost contrasemnat de arhitectul N. Ghika cu rezoluţia de a fi supus aprobării Comisiunii Monumentelor Istorice.

[38] *Arhiva Institutului Naţional al Patrimoniului*, Dosar 2080, Fond Comisia Monumentelor Istorice, Cetatea Histria 1919–1921, f. 11, 17–18 (cu menţiunea DMI–Arhiva Monumente Istorice).

[39] *Arhiva Institutului Naţional al Patrimoniului*, Dosar 2080, Fond Comisia Monumentelor Istorice, Cetatea Histria 1919–1921, filă nenumerotată.

[40] Un memoriu adresat de V. Pârvan prefectului de Constanţa, în cursul lunii aprilie 1920, confirmă informaţiile oferite de documentul din Arhiva Institutului Naţional al Patrimoniului, evocat anterior, vezi *Arhiva istorică a Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan” al Academiei Române*, Bucureşti, D 25–1920/1921, Dosar 1920, f. 138, Copie MNA nr. 76 din 21 aprilie 1920. În textul memoriului se precizează că inginerul D. Teodoru a fost însărcinat cu executarea lucrărilor la Casa Muzeului de la Histria, devastată de bulgari în cursul Primului Război Mondial.

[41] De numele acestui arhitect, reprezentant al curentului neoromânesc în arhitectura interbelică, este legată realizarea altor construcţii civile şi religioase cum ar fi blocul de pe strada Blănari din Bucureşti ridicat după 1935 pe locul fostului han al lui Athanasie Dumitriu, schitul Darvari din Bucureşti (după 1934), Palatul Patriarhiei (1937), Muzeul de artă din Râmnicu Vâlcea, instalat în vila de reşedinţă a familiei Simian (1940, în colaborare cu arhitectul V. Lupu), casa de pe Aleea Alexandru nr. 34 din Bucureşti. P. Constantin, *Dicţionar universal al arhitecţilor*, Bucureşti, 1986, p. 297; I. Patrulius şi R. Ianasi (ed.), *Arhitect Gheorghe Simotta*, Bucureşti, 2003, p. 7, 11–13, 19.

2,60 m, iar nivelul superior de 3,00 m. Sala rezervată depozitului propriu-zis era împărţită în nave de dimensiuni inegale (nava centrală largă de 3,00 m, iar navele laterale de 2,50 m). Fundaţiile urmau să fie realizate din piatră brută legată cu mortar de ciment. Clădirea era prevăzută cu un soclu de piatră, cu profil simplu, în retragere. Zidăriile urmau să fie realizate din piatră provenind din cetate. Interiorul urma să fie bine iluminat natural prin nouă ferestre înalte de circa 1,50 m, simetric dispuse de-a lungul faţadelor laterale. Faţada principală era una în stil antichizant, cu fronton împodobit cu acrotere şi două ferestre, dispuse câte una de o parte şi de alta a uşii monumentale, cu doi batanţi. Acoperişul în două ape urma să fie realizat din olane.

Situaţia financiară dificilă din primii ani ai deceniului trei al secolului al XX-lea a făcut ca proiectul de realizare al primului muzeu arheologic de la Histria să devină secundar în ochii autorităţilor. Necesitatea construirii unei case a săpăturilor care să ofere spaţii de locuit adecvate pentru gardianul cetăţii şi pentru personalul ştiinţific care activa la săpăturile arheologice a primat. Astfel, în primăvara anului 1920 a început, efectiv, lucrul la ***Casa săpăturilor***[42]. Lucrările la Casa săpăturilor au continuat anevoios, cu numeroase conflicte între localnici şi antreprenor, cu frecvente acuzaţii de furt de materiale de construcţie, până în cursul anului 1921, aşa cum o atestă numeroase documente păstrate în arhiva istorică a Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan"[43].

Când va fi început efectiv lucrul la clădirea muzeului nu ştim cu exactitate. Textul unei telegrame adresate la data de 13 mai 1920 de gardianul cetăţii Histria, D. Avram[44], lui V. Pârvan anunţa direcţiunea Muzeului Naţional de Antichităţi că, în fundaţiile muzeului, a fost identificat un canal antic şi cerea instrucţiuni pentru continuarea lucrărilor. La rându-i, directorul Muzeului Naţional de Antichităţi, V. Pârvan, în telegrama sa de răspuns din 24 mai 1920[45], adresată lui H. Metaxa, aflat la Histria îl informa pe acesta din urmă: „Imposibil de clădit muzeul peste ruinele antice. Rog căutaţi alt loc fie mai la sud, fie mai la nord. Dl. desenator aduce instrucţiunile". După primirea acestei telegrame lucrul la construcţia muzeului a fost imediat sistat, aşa cum o dovedeşte textul altei telegrame, adresată de H. Metaxa lui V. Pârvan la data de 30 mai 1920[46]. Conservatorul Muzeului Naţional de Antichităţi, H. Metaxa, confirma însă faptul că lucrările erau în derulare la construcţia Casei săpăturilor. La data de 7 noiembrie 1920, D. Pecurariu[47] îi înainta

[42] *Arhiva istorică a Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" al Academiei Române*, Bucureşti, D 25–1920/1921, Dosar 1920, f. 5, Copie MNA nr. 7 din 25 ianuarie 1920.

[43] *Arhiva istorică a Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" al Academiei Române*, Bucureşti, D 25–1920/1921, Dosar 1920, *passim*. Acest dosar numără 387 de file şi, într-o proporţie covârşitoare, documentele înregistrate se referă la construcţiile de la cetatea Histria, Caranasuf, jud. Constanţa.

[44] *Arhiva istorică a Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" al Academiei Române*, Bucureşti, D 25–1920/1921, Dosar 1920, f. 171, Copie MNA nr. 94 din 14 mai 1920.

[45] *Arhiva istorică a Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" al Academiei Române*, Bucureşti, D 25–1920/1921, Dosar 1920, f. 167, Copie MNA nr. 98 din 24 mai 1920.

[46] *Arhiva istorică a Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" al Academiei Române*, Bucureşti, D 25–1920/1921, Dosar 1920, f. 190, MNA nr. 113 pe 1920.

[47] *Arhiva istorică a Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" al Academiei Române*, Bucureşti, D 25–1920/1921, Dosar 1920, f. 322–323, în special f. 323, MNA nr. 228 din 27 noiembrie

lui V. Pârvan un raport cu privire la evoluția lucrărilor de construcție de la Histria, din cuprinsul căruia aflăm că, la acea dată, se preconiza realizarea fundațiilor viitorului muzeu pentru a evita dezghețul din timpul primăverii anului următor.

O delegație, formată dintr-un reprezentant al Comisiunii Monumentelor Istorice şi unul al Muzeului Național de Antichități din Bucureşti, a făcut recepția clădirii Casei săpăturilor de la Histria la data de 29 martie 1921[48], deşi construcția nu era încă finalizată. Varianta dactilografiată a procesului verbal încheiat cu această ocazie de delegația care s-a deplasat la cetatea Histria conține date concrete cu privire la stadiul lucrărilor de la Casa săpăturilor, precum şi la construcția muzeului arheologic[49]. Astfel, este sigur că în primăvara anului 1921 fuseseră realizate săpăturile pentru fundațiile muzeului, fundații care suprapuneau vestigii antice. Descoperirea ruinelor antice pe amplasamentul ales pentru viitoarea clădire a muzeului a condus la schimbarea amplasamentului inițial cu un altul şi la realizarea unor noi fundații. Din calculele prezentate în procesul verbal şi în devizul estimativ al cheltuielilor, efectuate până în martie 1921 la lucrările de construcție de la Histria, reiese că pe acest nou amplasament urma să fie construită o clădire de lățimea muzeului proiectat de arhitectul Gh. Simotta, dar cu o lungime sensibil mai mică, de doar 18 m.

O schiță a muzeului de la Histria, realizată de D. Pecurariu, a fost identificată în anii din urmă, în arhiva personală a lui Gr. Florescu. Desenul poartă în colțul din drepta jos o adnotare interesantă: „prima schiță a muzeului dela Histria care s-a rădicat, dar s-a dărâmat din cauza terenului slab rău ales de Direcție” (fig. 2/1). Acest document vine să înfățişeze o construcție diferită de cea pe care o regăsim în proiectul arhitectului Gh. Simotta.

Schița „desemnatorului” Pecurariu nu ne permite să reconstituim dimensiunile clădirii, însă putem vedea că era vorba despre o construcție în stil clasic, aşezată pe un podium, orientată nord-sud, bine luminată prin intermediul a şapte ferestre care ritmau fațadele de vest şi de est (fig. 2/2). Fațada sudică era proiectată *in antis*, fiind susținută de patru coloane dorice (fig. 2/3). Patru trepte conduceau la intrarea în muzeu. Cel mai probabil, clădirea era situată pe partea stângă a aleii care conduce astăzi de la Casa Mare spre Poarta Mare a cetății romane târzii, la est de actuala clădire a depozitului nr. 5. O fotografie provenind din arhiva Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan” ne permite să constatăm că, în realitate, fațada *in antis* nu fusese executată, dar se menținuse numărul de ferestre pe laturile lungi ale

1920. Textul raportului precizează printre altele: „...În caz dacă se admite lucrările şi pentru muzeu, ar fi foarte practic să se facă fundamentele acum fiind-că la primăvară s-ar lucra mai greu din cauza că o să dăm de apă la adânc...”.

[48] *Arhiva istorică a Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan” al Academiei Române*, Bucureşti, D 25–1920/1921, Dosar 1921, f. 57, MNA nr. 63 din aprilie 1921. Din procesul verbal încheiat la fața locului, aflăm că delegația se compunea din arhitectul I.D. Traianescu, arhitectul şef al Comisiunii Monumentelor Istorice şi I. Andrieşescu, subdirector al Muzeului Național de Antichități.

[49] *Arhiva istorică a Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan” al Academiei Române*, Bucureşti, D 25–1920/1921, Dosar 1921, f. 59-66, în special f. 64, MNA nr. 63 din aprilie 1921.

clădirii care apăreau în schiţa lui D. Pecurariu[50]. Cum va fi arătat interiorul muzeului nu ştim, dar schiţa lui D. Pecurariu ne permite să reconstituim o sală longitudinală, cu trei nave, despărţite de două rânduri de suporţi (fig. 2/4).

Din paginile jurnalului lui R. Netzhammer, aflăm că la sfârşitul anului 1921 construcţia Casei săpăturilor era deja încheiată[51] şi că, în sfârşit, arheologii beneficiau de condiţii de locuit sensibil mai bune decât în anii anteriori. Numeroase documente cu caracter contabil cuprinse în dosarul D 25, Dosar 1921[52] din Arhiva istorică a Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan", din păcate toate nenumerotate, se referă la lucrările de construcţie de la Muzeul Histria. Însă prea puţine documente din arhiva Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" vorbesc despre evoluţia lucrărilor la clădirea muzeului de la Histria în cursul anului 1922[53]. Ştim cu certitudine că la începutul lunii aprilie 1922 direcţia Muzeului Naţional de Antichităţi din Bucureşti i-a delegat pe desenatorul D. Pecurariu[54] şi pe gardianul şef al muzeului, I. Mihai[55], să se deplaseze la cetatea Histria pentru a supraveghea lucrările de construcţie ale muzeului de acolo şi pentru a angaja meşteri pietrari pentru finalizarea clădirii în chestiune. Odată ajuns la Histria, D. Pecurariu[56] începe grabnic lucrările de zidărie la clădirea muzeului, lucrări ce au fost sistate aproape imediat din cauza vremii nefavorabile şi a sărbătorilor pascale. O altă informaţie referitoare la construcţia muzeului de la Histria nu mai este disponibilă decât către mijlocul lunii iulie 1922[57], când, printr-o telegramă, V. Pârvan îl îndeamnă pe D. Pecurariu, aflat la Histria: „te rog priveghează strict clădirea muzeului să nu se mai facă greşeli ireparabile". Despre ce greşeli era vorba nu putem şti, dar mult evocatul arhiepiscop R. Netzhammer relatează că, într-o discuţie cu V. Pârvan, din

---

[50] *Arhiva istorică a Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" al Academiei Române*, Bucureşti, Mapa 16, *Expoziţia omagială Vasile Pârvan organizată cu prilejul împlinirii a 100 de ani de la naşterea sa (1882–1982) – scrisori, adrese, fotografii*, Dosar II (Fotografii), foto 30.

[51] Informaţia este furnizată de V. Pârvan lui R. Netzhammer la data de 8 noiembrie 1921, cu ocazia vizitei pe care arhiepiscopul i-o face directorului Muzeului Naţional de Antichităţi din Bucureşti. Netzhammer, *Episcop...*, 2, p. 1045–1046.

[52] *Arhiva istorică a Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" al Academiei Române*, Bucureşti, D 25–1920/1921, Dosar 1921, *passim* (dosar cu documente nenumerotate). Informaţiile sunt completate de un alt dosar din aceeaşi arhivă (D 25–1920/1921, Dosar anul 1921. Direcţiunea Muzeului Naţional de Antichităţi. Un caet cu un borderou şi 154 acte justificative în sumă de lei 223.803.90 – fondul pentru construcţiunile dela cetatea Histria, *passim*), care conţine acte justificative ale diverselor lucrări efectuate în cursul anului 1921 la clădirea muzeului.

[53] *Arhiva istorică a Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" al Academiei Române*, Bucureşti, D 26–1922/1923, Dosar 2 cu menţiunea Acte administrative 1922 (conţine 14 chitanţe privind cheltuielile de la casa paznicilor şi a muzeului de la Histria) şi Dosar 1922, f. 39, 40, 52–54, 61, 86, 90, 91, 92.

[54] *Arhiva istorică a Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" al Academiei Române*, Bucureşti, D 26–1922/1923, Dosar 1922, f. 40, Copie nr. 52 din aprilie 1922.

[55] *Arhiva istorică a Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" al Academiei Române*, Bucureşti, D 26–1922/1923, Dosar 1922, f. 41, Copie nr. 53 din 3 aprilie 1922.

[56] Scrisoare adresată de D. Pecurariu lui V. Pârvan la data de 7 aprilie 1922, vezi *Arhiva istorică a Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" al Academiei Române*, Bucureşti, D 26–1922/1923, Dosar 1922, f. 54, Copie MNA nr. 63 din 25 aprilie 1922.

[57] *Arhiva istorică a Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" al Academiei Române*, Bucureşti, D 26–1922/1923, Dosar 1922, f. 91, Copie MNA nr. 102 din 22 iulie 1922.

data de 14 octombrie 1922, directorul Muzeului Naţional de Antichităţi din Bucureşti îi explicase că fusese deja finalizată clădirea muzeului de la Histria[58].

Din mărturiile colaboratorilor lui V. Pârvan, aflăm că în cursul aceleiaşi luni octombrie 1922 clădirea muzeului s-a dărâmat în urma unor ploi torenţiale, înainte ca lucrările la acoperiş să fi fost încheiate[59]. Cu toate acestea, o fotografie panoramică datată 4–7 noiembrie 1922 înfăţişează construcţiile ridicate de V. Pârvan la Histria (fig. 3/1). Din relatările lui I. Andrieşescu reiese că, în cursul anului 1923, Pârvan a dispus demolarea acestei clădiri, ale cărei ruine mai pot fi văzute în puţinele fotografii din ultimii ani ai savantului la Histria (cândva între 1923 şi 1926) (fig. 3/2–3). Este posibil ca textul unei telegrame adresate de H. Metaxa gardianului şef I. Mihai, aflat la Histria la data de 22 iunie 1923, să se refere tocmai la demolarea clădirii muzeului[60].

Analiza comparativă a schiţelor realizate de arhitectul Gh. Simotta şi cea a lui D. Pecurariu ar permite următoarele constatări: construcţia iniţială proiectată în 1920 s-a materializat prin ridicarea succesivă a două clădiri distincte – Casa săpăturilor, astăzi Casa Mare şi muzeul, situat la nord de aceasta, aproximativ pe aceeaşi linie. Pare plauzibilă ideea ca proiectul Casei săpăturilor să fi fost realizat ca operă constructivă de sine stătătoare, înaintea muzeului, urmând îndeaproape planul iniţial al clădirii muzeului, gândit de arhitectul Gh. Simotta. Puţinele fotografii de epocă păstrate în arhiva istorică a Institutului de Arheologie din Bucureşti arată cu claritate că muzeul construit spre finele anului 1922 la Histria se apropie foarte mult de planul, chiar schematic, realizat de desenatorul D. Pecurariu.

În pofida eforturilor susţinute şi a resurselor financiare deloc neglijabile investite de Comisiunea Monumentelor Istorice[61], visul lui V. Pârvan de a construi un muzeu al sitului la Histria nu s-a materializat niciodată. Singura clădire, construită în vremea directoratului savantului la Muzeul Naţional de Antichităţi, care a supravieţuit la Histria este Casa săpăturilor, aflată astăzi pe lista monumentelor istorice.

---

[58] Netzhammer, *Episcop...*, 2, p. 1160, notează că, la întâlnirea sa cu V. Pârvan din 14 octombrie 1922, directorul Muzeului Naţional de Antichităţi îl informa despre finalizarea lucrărilor la clădirea primului muzeu arheologic de la Histria.

[59] I. Andrieşescu, *Vasile Pârvan (1882–1927) avec un portrait*, Dacia 3–4, 1927–1932, p. 1–7; *idem*, *Vasile Pârvan, membru al Comisiunii Monumentelor Istorice † 26 iunie 1927*, BCMI 22, fasc. 62, 1929, 4, p. 147.

[60] *Arhiva istorică a Institutului de Arheologie, „Vasile Pârvan" al Academiei Române*, Bucureşti, D 26–1922/1923, Dosar 1923/1, f. 66, Copie nr. 55 din 22 iunie 1923: „Din ordinul Dlui Director, nu desfaceţi nimic, nici acoperişul, până nu vine Dl. Arhitect, luni 26 iunie".

[61] *Rapoartele Serviciului tehnic al Comisiunii Monumentelor Istorice*, BCMI 19, fasc. 48, 1926, 2, p. XII (*Raport pe anul 1920*: „19. La Istria în Dobrogea s-au făcut lucrări pentru ridicarea casei destinate personalului, pentru Museu şi dependinţele necesare sistematizărei săpăturilor viitoare. Lucrarea s-a făcut sub conducerea d-lui V. Pârvan, directorul Muzeului de Antichităţi şi a costat lei 300.000"); p. XIV (*Raport pe anul 1922*: „26. Săpături în Dobrogea şi Histria. Fond 350.000 lei. S-au făcut diferite cercetări şi săpături şi s-a continuat clădirea muzeului din Istria. Lucrarea s-a executat sub direcţiunea d-lui profesor V. Pârvan.")

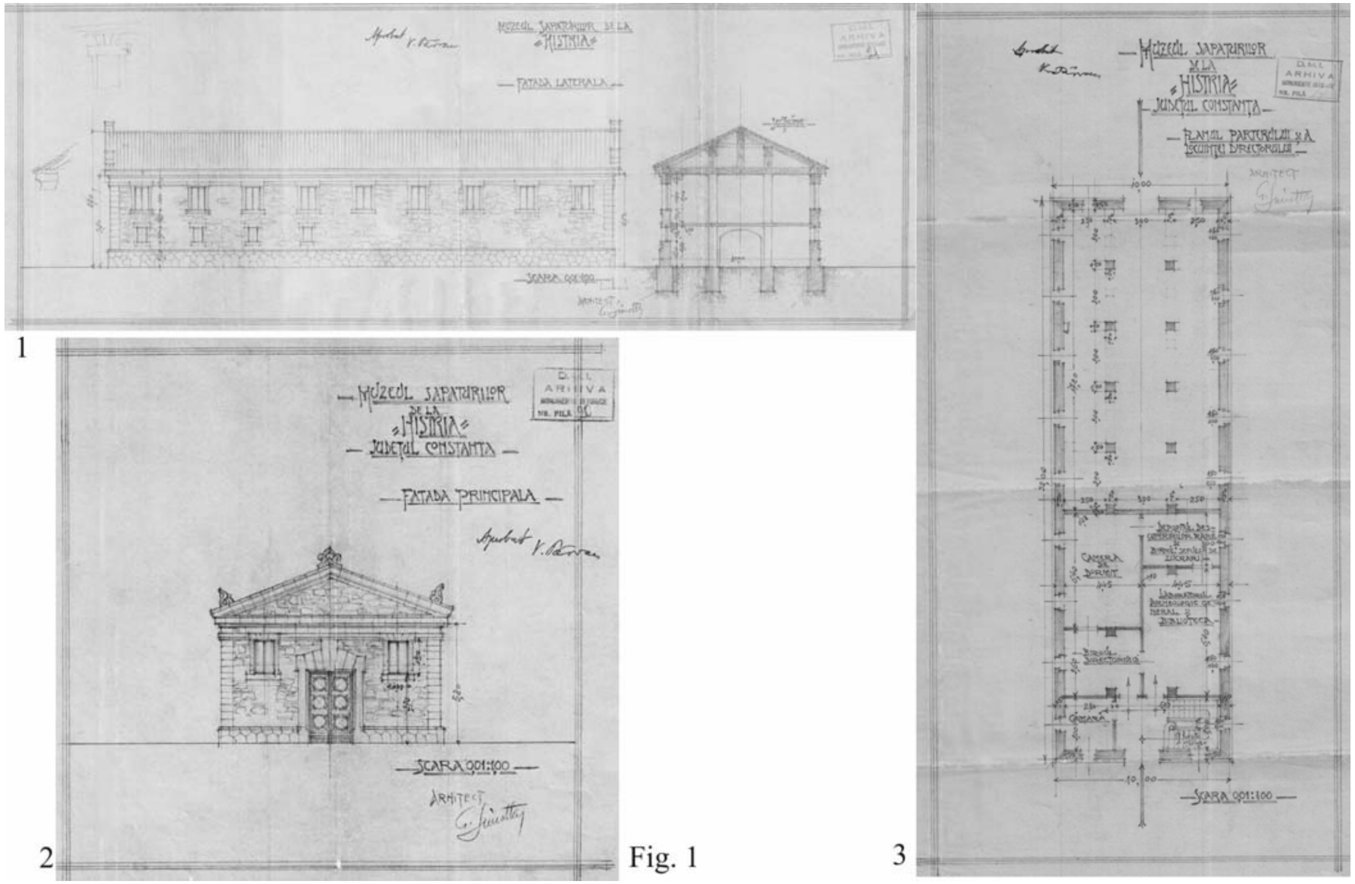

Fig. 1

Fig. 1. Fig. 1/1. Muzeul arheologic de la Histria. Fațada laterală și secțiune transversală realizate de arhitectul Gh. Simotta. Scara 1:100. Arhiva Institutului Național al Patrimoniului, Dosar 2080, Fond Comisia Monumentelor Istorice, Cetatea Histria 1919–1921, f. 21 (cu mențiunea DMI–Arhiva Monumente Istorice); Fig. 1/2. Muzeul arheologic de la Histria. Fațada principală realizată de arhitectul Gh. Simotta. Scara 1:100. Arhiva Institutului Național al Patrimoniului, Dosar 2080, Fond Comisia Monumentelor Istorice, Cetatea Histria 1919–1921, f. 20 (cu mențiunea DMI–Arhiva Monumente Istorice); Fig. 1/3. Muzeul arheologic de la Histria. Planul parterului și al locuinței directorului realizate de arhitectul Gh. Simotta. Scara 1:100. Arhiva Institutului Național al Patrimoniului, Dosar 2080, Fond Comisia Monumentelor Istorice, Cetatea Histria 1919–1921, f. 19 (cu mențiunea DMI–Arhiva Monumente Istorice).

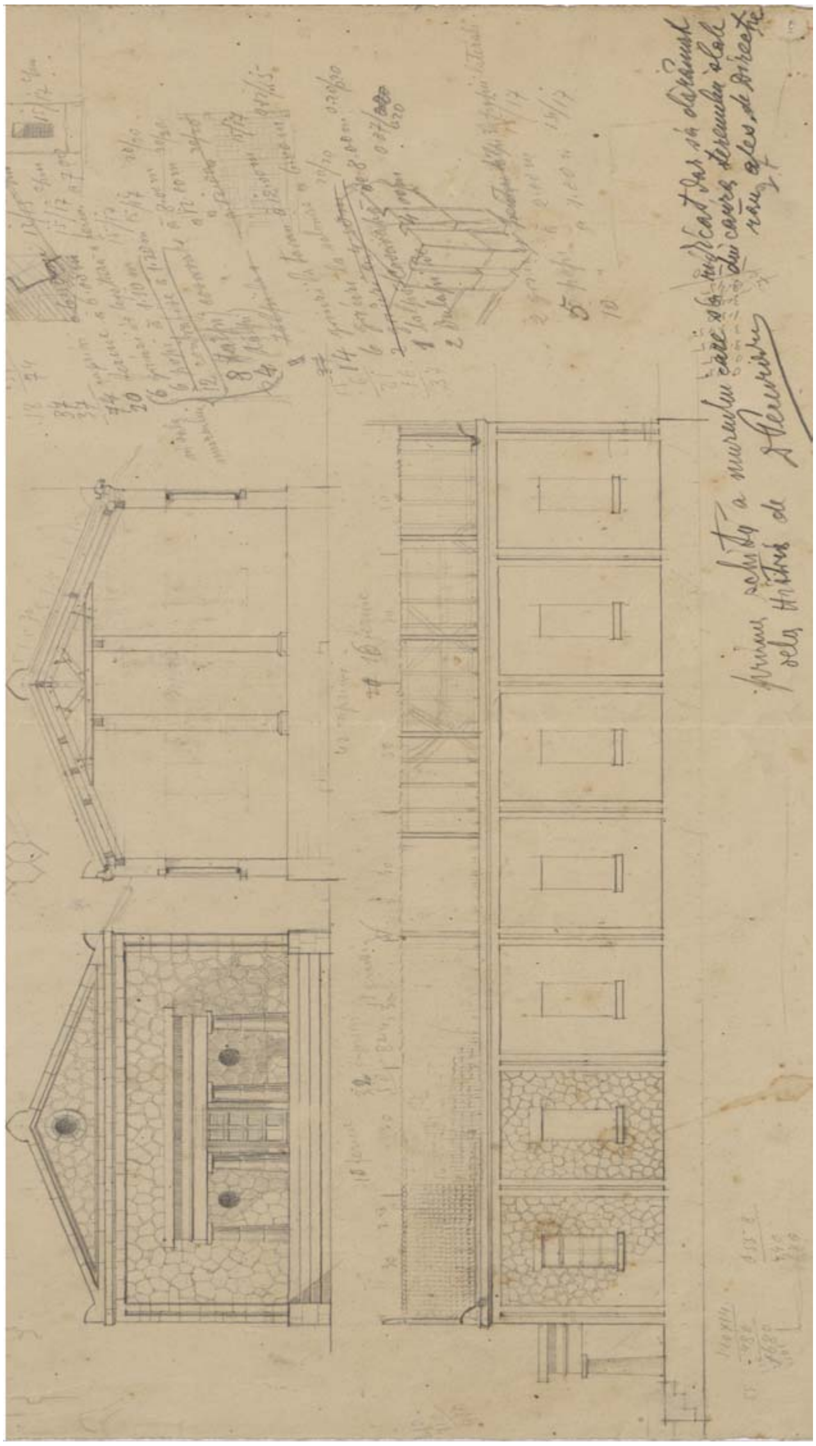

Fig. 2/1. Muzeul arheologic Histria. Crochiu realizat de D. Pecurariu. Desen fără scară. Arhiva personală Gr. Florescu (foto I.C. Opriş).

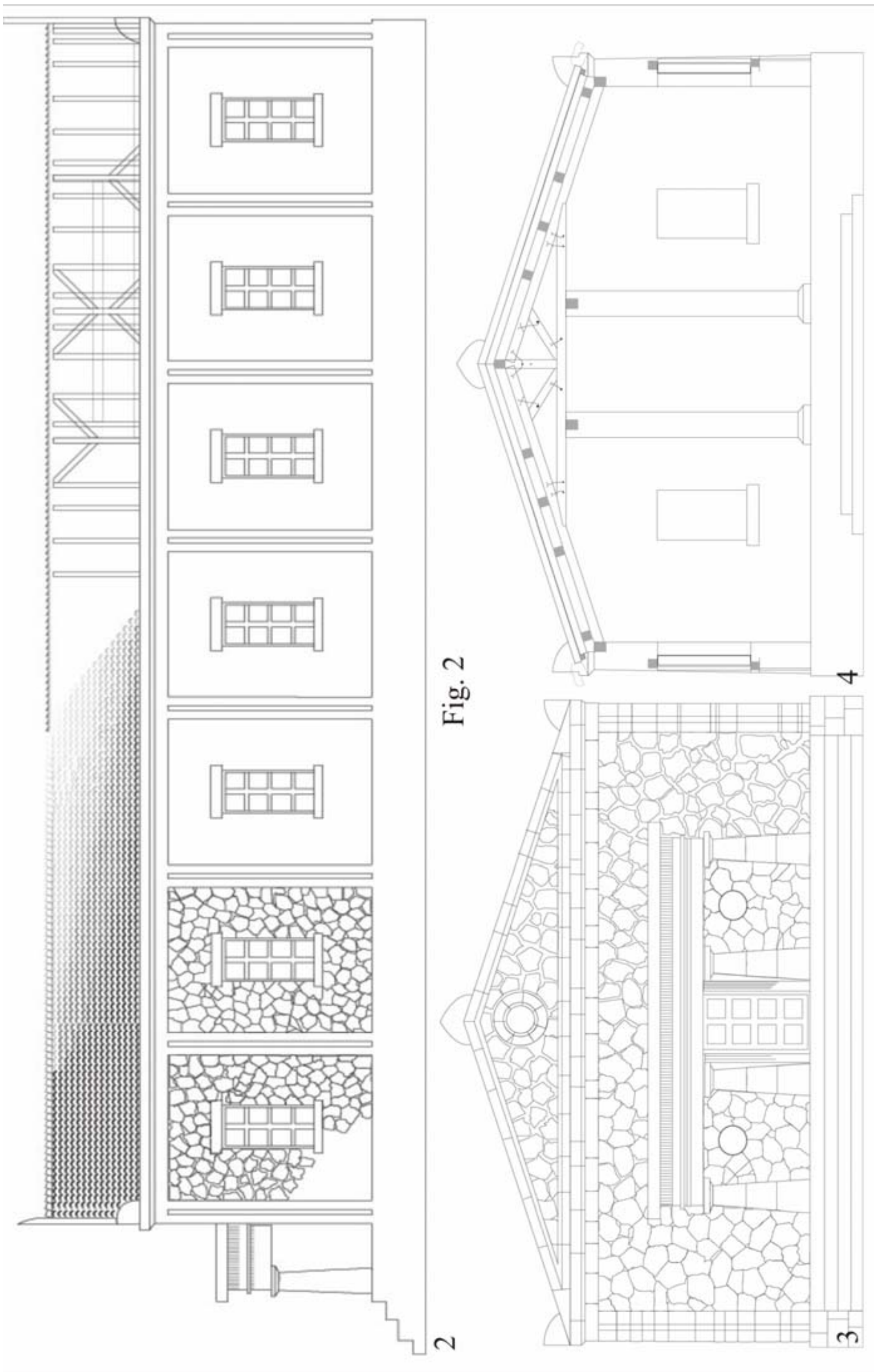

Fig. 2

Fig. 2/2. Muzeul arheologic Histria. Fațada laterală redesenată după crochiul lui D. Pecurariu. Desen fără scară. (R. Cîrjan, 2009); Fig. 2/3. Muzeul arheologic Histria. Fațada principală redesenată după crochiul lui D. Pecurariu. Desen fără scară. (R. Cîrjan, 2009); Fig. 2/4. Muzeul arheologic Histria. Secțiune transversală redesenată după crochiul lui D. Pecurariu. Desen fără scară. (R. Cîrjan, 2009).

Fig. 3

Fig. 3/1. Construcțiile ridicate de V. Pârvan la Histria. Foto datată 4–7 noiembrie 1922. Arhiva Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" al Academiei Române, București, Mapa 16, Dosar II, foto 31; Fig. 3/2. Căsătoria lui Gr. Florescu la Histria. Fotografie nedatată, în fundal clădirea muzeului. Arhiva Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" al Academiei Române, București, Mapa 16, Dosar II, foto 46; Fig. 3/3. V. Pârvan în automobilul său la Histria. Fotografie nedatată, în fundal clădirea muzeului. Arhiva Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" al Academiei Române, București, Mapa 16, Dosar II, foto 54.

ANCIENS MUSÉES ARCHÉOLOGIQUES DE SITE. I. ÉTUDE DE CAS : HISTRIA

RÉSUMÉ

La problématique de la création de premiers musées archéologiques de site en Roumanie a été souvent occultée par la recherche académique du XXe siècle. Cette contribution a pour but, en s'appuyant sur des documents d'archive provenant de fonds divers, privés ou bien publiques, de reconstituer le cadre administratif et l'histoire de la naissance du premier musée archéologique (de site) à Histria, durant et après la Grande Guerre.

Le XIXe siècle a contribué d'une manière décisive à la cristallisation de la notion de *monument historique*, concept a priori investi d'une valeur intrinsèque. Cette notion romantique de monument historique a conduit à la création du cadre législatif et des institutions spécialisées dans le domaine du patrimoine historique. Dans les Principautés Roumains, devenus ultérieurement le Royaume Roumanie, durant la seconde moitié du XIXe siècle, le besoin de trouver un équilibre acceptable entre l'oublie et la mémoire culturelle, identitaire, a transformé l'archéologie d'un domaine des antiquaires dans une science qui demandait un cadre législatif approprié et moderne.

Vers la fin du XIXe siècle, le Musée National d'Antiquités assumait un rôle fondamental dans la gestion et la promotion du patrimoine archéologique national. En s'appuyant sur un cadre législatif approprié et moderne qui visait *la découverte des monuments et des objets antiques*, aussi bien que *la conservation et la restauration des monuments publiques*, le Musée National d'Antiquités s'est chargé de la réalisation d'un inventaire général des monuments. Le professeur Gr.G. Tocilescu, directeur en chef du Musée National d'Antiquités de Bucarest et l'ingénieur topographe P. Polonic ont réalisé ainsi les premiers démarches pour inventorié les ruines antiques d'époque romaine en Dobroudja, Valachie et en Olténie.

Le professeur Gr.G. Tocilescu a constamment milité pour la recherche systématique des ruines antiques de la cité romaine de Tropaeum Traiani, où le savant a le mérite d'avoir créé le premier musée archéologique de site de Roumanie, durant la première décennie du XXe siècle.

Sur le chemin ouvert par Gr.G. Tocilescu s'inscrit quelques ans plus tard la démarche du futur directeur du Musée National d'Antiquités, V. Pârvan. Le savant est résponsable de la création de premiers musées archéologiques de site à Ulmetum, Histria, Mangalia, Silistra etc.

Les travaux de construction du premier musée archéologique de site à Histria ont commencés en l'été 1916, à la veille de l'entrée de la Roumanie dans la Grande Guerre. Malheureusement, les travaux ont été rapidement abandonnés en automne 1916, avec le désir exprimé d'être continués après la guerre. Après la paix, V. Pârvan a repris ses démarches auprès du Ministère de l'Instruction et des Cultes pour accomplir la construction du musée archéologique de site d'Histria. Les travaux de construction se sont poursuivis avec de nombreuses difficultés entre 1920 et 1922. Le projet initial réalisé par l'architecte Gh. Simotta s'est avéré impossible à mettre en œuvre. On assiste par la suite, pour des raisons de nature économique, à la réalisation successive de deux constructions distinctes, la Maison des fouilles et le musée proprement-dit. Ce dernier a été construit quasi-simultanément à la Maison des fouilles, sur un terrain assez faible. Avant même que la construction soit accomplie et suite à des pluies torrentielles qui eurent lieux en automne 1922 le bâtiment du musée a été gravement endommagé. V. Pârvan a décidé sa démolition courant 1923. Ainsi, malgré les importantes ressources financières et au grand effort personnel du savant son rêve de construire un musée archéologique de site à Histria est resté inachevé.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1/1. Le musée archéologique d'Histria. La façade latérale et coupe transversale réalisées par l'architecte Gh. Simotta. Échelle 1:100. Archive de l'Institut National du Patrimoine, Dossier

2080, Fonds Commission des Monuments Historiques, Cité d'Histria 1919–1921, f. 21 (avec mention DMI–Archive des Monuments Historiques).

Fig. 1/2. Le musée archéologique d'Histria. La façade principale réalisée par l'architecte Gh. Simotta. Échelle 1:100. Archive de l'Institut National du Patrimoine, Dossier 2080, Fonds Commission des Monuments Historiques, Cité d'Histria 1919–1921, f. 20 (avec mention DMI–Archive des Monuments Historiques).

Fig. 1/3. Le musée archéologique d'Histria. Le plan du rez-de-chausée et de l'appartement du directeur réalisés par l'architecte Gh. Simotta. Échelle 1:100. Archive de l'Institut National du Patrimoine, Dossier 2080, Fonds Commission des Monuments Historiques, Cité d'Histria 1919–1921, f. 19 (avec mention DMI–Archive des Monuments Historiques).

Fig. 2/1. Le musée archéologique d'Histria. Croquis réalisé par D. Pecurariu. Dessin sans échelle. L'archive personnelle de Gr. Florescu (courtoisie d'I.C. Opriş).

Fig. 2/2. Le musée archéologique d'Histria. La façade latérale réalisée d'après le croquis de D. Pecurariu. Dessin sans échelle. (R. Cîrjan, 2009).

Fig. 2/3. Le musée archéologique d'Histria. La façade principale réalisée d'après le croquis de D. Pecurariu. Dessin sans échelle. (R. Cîrjan, 2009).

Fig. 2/4. Le musée archéologique d'Histria. Coupe transversale réalisée d'après le croquis de D. Pecurariu. Dessin sans échelle. (R. Cîrjan, 2009).

Fig. 3/1. Constructions erigées par V. Pârvan à Histria. Photo datée de 4–7 novembre 1922. Archive de l'Institut d'Archéologie „Vasile Pârvan" de l'Académie Roumaine, Bucarest, Tome 16, Dossier II, photo 31.

Fig. 3/2. Le mariage de Gr. Florescu à Histria. Photo sans date, en arrière plan le musée. Archive de l'Institut d'Archéologie „Vasile Pârvan" de l'Académie Roumaine, Bucarest, Tome 16, Dossier II, photo 46.

Fig. 3/3. V. Pârvan dans son automobile à Histria. Photo sans date, en arrière plan le musée. Archive de l'Institut d'Archéologie „Vasile Pârvan" de l'Académie Roumaine, Bucarest, Tome 16, Dossier II, photo 54.

UN PUMNAL DIN EPOCA BRONZULUI DESCOPERIT LA PODURI (JUD. BACĂU)

ROXANA MUNTEANU, GHEORGHE DUMITROAIA

Articolul prezintă un **pumnal** provenind dintr-un context stratigrafic neclar de la Poduri-*Dealul Ghindaru*. După descrierea piesei – care este scurtă, cu lama triunghiulară şi o placă de prindere rotunjită, înaltă, cu trei nituri – sunt enumerate câteva alte piese cu o formă asemănătoare sau lucrate dintr-un **aliaj argint-cupru**. Datarea propusă pentru piesa de la Poduri se încadrează în limitele **bronzului timpuriu/mijlociu**. Dat fiind faptul că piesele citate ca analogii provin în cea mai mare parte din contexte rituale sau funerare, autorii consideră drept o ipoteză valabilă ca şi piesa de la Poduri să provină dintr-un context similar.

Piesa care face subiectul rândurilor de mai jos (fig. 1) a fost descoperită în anul 2002, în situl cu niveluri eneolitice şi din epoca bronzului de la Poduri-*Dealul Ghindaru* (jud. Bacău)[1].

O primă menţiune a sa apare la scurt timp după descoperire, sub forma unei fişe de catalog[2], în care sunt avansate, sub semnul întrebării, ipoteze privind datarea şi materialul din care este turnat obiectul. Stabilirea, printr-o analiză efectuată în 2008, a compoziţiei aliajului[3], face însă necesară reluarea subiectului.

Contextul descoperirii

Cercetările sistematice din situl de pe terasa Tazlăului Sărat (fig. 2) s-au efectuat începând cu 1979, iniţial prin trasarea unor secţiuni cu lăţimea de 1–3 m, iar din 1984 prin deschiderea unei suprafeţe mari – Caseta A, de 24 x 36 m. În perioada 1997–1999, cercetările au fost întrerupte, timp în care în suprafaţa de

---

[1] D. Monah, Gh. Dumitroaia, F. Monah, C. Preoteasa, R. Munteanu, D. Nicola, *Poduri-Dealul Ghindaru. O Troie în Subcarpaţii Moldovei*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis XIII, Piatra-Neamţ, 2003 (cu bibliografia anterioară); Gh. Dumitroaia, R. Munteanu, C. Preoteasa, D. Garvăn, *Poduri-Dealul Ghindaru. Cercetările arheologice din Caseta C, 2005-2009*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis XXII, Piatra-Neamţ, 2009.

[2] Monah *et alii*, *op. cit.*, p. 242–243, nr. cat. 377.

[3] Analiză cu spectrometrul portabil X-MET 3000TX, efectuată de dr. Bogdan Constantinescu şi Cătălina Păuna de la Institutul Naţional de Cercetare şi Dezvoltare pentru Fizică şi Inginerie Nucleară „Horia Hulubei”, Bucureşti-Măgurele, realizată prin amabilitatea dr. Anca Popescu, căreia îi mulţumim.

Compoziţia metalului: lamă: Ag 65,7%; Cu 31,9%; Au 0,5%; Fe 0,4%; As 0,008%; Pb 0,02%. Nit 1: Ag 55,3%; Cu 41,5%; Au 0,5 %; Fe 0,5%; As 0,16%; Pb 0,04%. Nit 2: Ag 65,4%; Cu 31,9%; Au 0,6 %; Fe 0,6%; As 0,36%; Pb 0,04%. Nit 3: Ag 71,1%; Cu 26,5%; Au 0,7 %; Fe 0,5%; As 0,15%; Pb 0,02%.

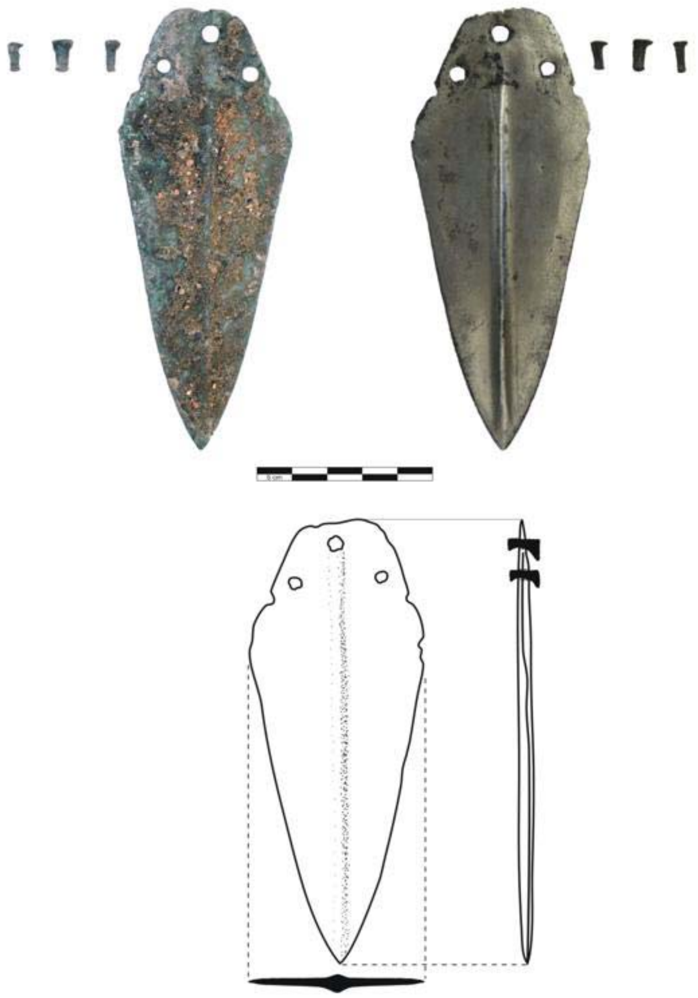

Fig. 1. Pumnalul de la Poduri – *Dealul Ghindaru*.

lucru şi în zona imediat învecinată acesteia spre est, căutătorii de comori au săpat trei gropi de dimensiuni mari. După reluarea cercetărilor sistematice în anul 2000, suprafeţele investigate au fost extinse, astfel ca deranjamentele produse în anii anteriori să fie incluse în limitele zonei cercetate. A doua groapă de braconaj, care tăia depunerile antropice până în nivelul Cucuteni A2, a fost golită în anul 2002. Aceasta conţinea în umplutură ceramică eneolitică fragmentară, un fragment de toartă Jigodin, cu decor şnurat (fig. 3/1) şi piesa de metal prezentată. Merită menţionat că la distanţă destul de mică de locul descoperirii piesei au fost identificate în anii 2000–2002 mai multe fragmente ceramice aparţinând epocii bronzului – torţi tubulare cu marginile îngroşate, ceramică decorată în maniera

specifică bronzului timpuriu (fig. 3/2–7, 9) sau fragmente de vase Costişa, ornamentate cu triunghiuri cu câmpul haşurat (fig. 3/8). Tot din apropiere, de deasupra unei locuinţe Cucuteni B, provine şi un fragment dintr-un obiect nedeterminat, modelat din tablă de cupru[4].

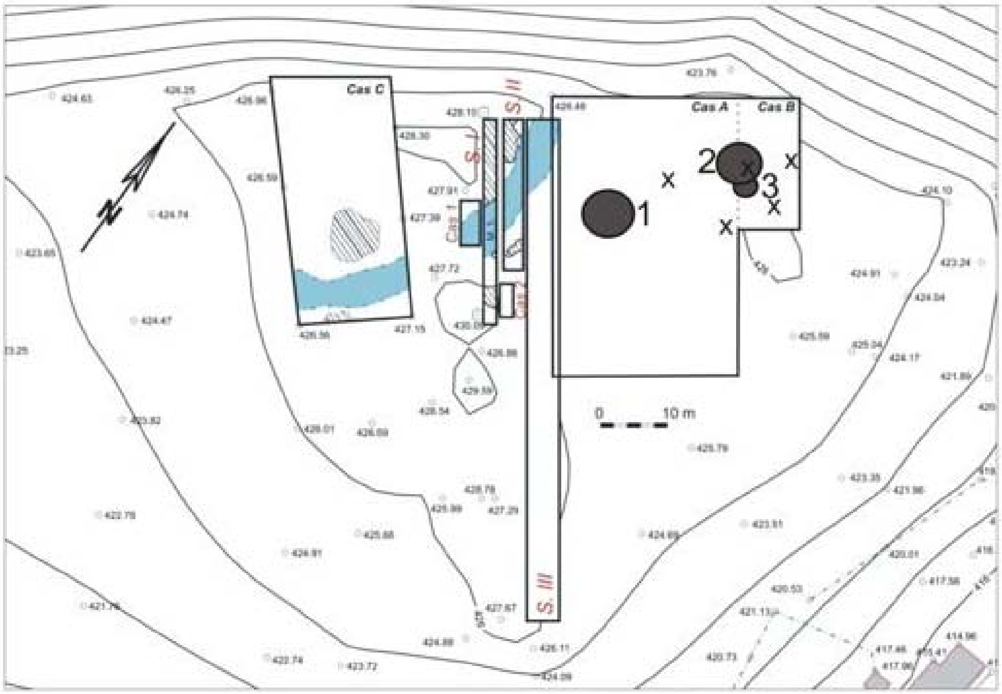

Fig. 2. Planul săpăturilor sistematice de la Poduri – *Dealul Ghindaru*:
1–3: gropi de braconaj; x: locul de descoperire al materialelor ilustrate la fig. 3.

În ceea ce priveşte stratigrafia sitului şi vestigiile aparţinând epocii bronzului[5], amintim că încă în anii 1979–1980 şi 2005–2007 au fost cercetate aici segmente dintr-o structură de mari dimensiuni, constând dintr-un şanţ cu traseu actualmente semicircular (presupunându-se că partea de nord a structurii circulare iniţiale a fost distrusă, în urma erodării terasei). Deasupra umpluturii şanţului, suprapunând perfect traseul acestuia, se afla o structură formată din bolovani de

[4] Piesa are în compoziţie cca 3% Ag. Analizele au fost efectuate de către Gh. Niculescu, E. Oberländer-Târnoveanu, M. Florea şi A. Ţârlea, în cadrul programului ROMARCHAEOMET, în iulie 2009. S-au făcut două măsurători pe piesa necurăţată, iar rezultatele sunt următoarele: Cu 95.35%; Ag 3.17%; Pb 1.38%; Fe 0.09%; Ni – urme; As – urme; Bi – urme (prima măsurătoare); Cu 95.20%; Ag 3.06%; Pb 1.54%; Fe 0.11%; Ni 0.08%; As – urme; Bi – urme (cea de-a doua).

[5] R. Munteanu, Gh. Dumitroaia, *Bronze Age Discoveries at Poduri, Bacău County*, în G. Bodi (ed.), *In medias res praehistoriae. Miscellanea in honorem annos LXV peragentis Professoris Dan Monah oblata*, Iaşi, 2009, p. 337–349.

râu, printre pietre fiind descoperit în 1979 un mormânt de incinerație, cu resturile cinerare depuse într-un vas cu decor specific culturii Costişa[6]. Şanțul şi structura de pietre de deasupra se datează, pe baza ceramicii, în limitele culturilor Jigodin, Costişa şi Monteoru (Ic3), fără ca, deocamdată, să putem stabili o atribuire culturală mai nuanțată pentru activitățile umane care au avut ca rezultat crearea structurilor menționate mai sus.

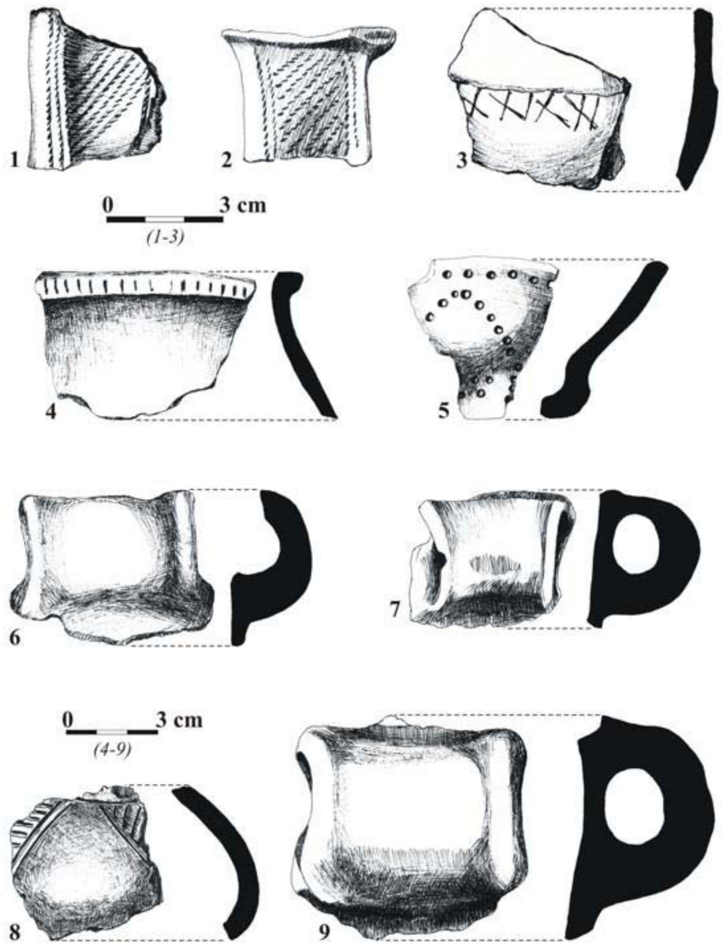

Fig. 3. Fragmente ceramice descoperite în groapa de braconaj nr. 2 (1) şi în apropierea acesteia (2–9).

În afara acestor amenajări a mai fost atribuit epocii bronzului (culturii Costişa) un complex constituit din mai multe vase, identificat la cca 30 m distanță

[6] D. Monah, S. Antonescu, A. Bujor, Materiale 14, 1980, p. 87; Gh. Dumitroaia, în V. Cavruc, Gh. Dumitroaia (ed.), *Cultura Costişa în contextul epocii bronzului din România*, Piatra-Neamț, 2001, p. 42.

spre est de structura de pietre şi aproximativ aceeaşi distanţă sud faţă de locul descoperirii pumnalului şi considerat a reprezenta resturile unei construcţii uşoare (o colibă), precum şi mai multe fragmente de vase, descoperite la adâncimi mici în toate suprafeţele investigate[7].

Descrierea piesei

Pumnalul are lama triunghiulară cu o uşoară arcuire a tăişurilor spre vârf. Are o nervură mediană pronunţată, uşor lăţită spre extremităţi, umărul rotunjit, reprezentând punctul maximei lăţimi şi placa de prindere rotunjită, înaltă, cu o mică gâtuire simetrică în punctul de racord cu umărul. Marginea plăcii de prindere prezintă o foarte uşoară asimetrie, care se poate datora şi stării de conservare. Tăişul, dublu, este mai subţire decât corpul piesei şi prezintă doar o mică ştirbitură pe una din laturi, spre baza lamei. Dimensiuni: lungimea totală = 11,6 cm; lungimea lamei = 9,5 cm; lăţimea = 4,5 cm; greutatea = 44,5 g. Piesa a fost turnată într-un tipar bivalv, dintr-un aliaj conţinând în principal argint şi cupru, fiind îngrijit lucrată.

În momentul descoperirii, de cele trei găuri de fixare a mânerului erau încă ataşate niturile, care au secţiune transversală rectangulară şi lungimea maximă de 0,7 cm. Obiectul era acoperit de o patină de culoare verde, de care erau sudate, pe una din feţe, pietricele ce formau pe alocuri un strat aproape compact. După curăţarea acestei patine s-a constatat că piesa are culoarea metalului alb, cu mici porţiuni înnegrite. Pe una din feţe, în special, aceste pete negricioase delimitează marginea semicirculară a mânerului care a completat odinioară această armă[8].

Turnată dintr-un aliaj în care argintul este prevalent, această armă se încadrează în categoria pieselor de prestigiu sau se circumscrie sferei cultului.

La nivelul documentării actuale, lama de pumnal de la Poduri constituie un unicat – atât prin formă, cât şi prin metalul din care este lucrată – pentru preistoria spaţiului de la est de Carpaţi. De asemenea, considerăm că aceasta nu este de producţie locală.

Dată fiind poziţia sa stratigrafică incertă şi stratigrafia staţiunii de la Poduri, pentru corecta încadrare a piesei am căutat cele mai apropiate analogii, care să indice perioada de timp în care se încadrează şi mediul de provenienţă.

În acest sens, am luat în considerare şi posibilitatea ca pumnalul să aparţină unuia dintre nivelurile eneolitice de pe *tell*. Cele mai timpurii obiecte din această categorie[9] nu coboară în timp mai devreme de etapa Cucuteni A sau A–B (pentru tipul Bodrogkeresztúr, de exemplu)[10] sau B (pentru tipul

[7] Munteanu, Dumitroaia, *op. cit.*, p. 338–339.

[8] Urma mânerului, probabil din lemn, era vizibilă şi înainte de curăţarea piesei, patina verde având o nuanţă mai deschisă în porţiunea respectivă.

[9] I. Mareş, *Metalurgia aramei în neo-eneoliticul României*, Suceava, 2002, p. 117–119.

[10] I. Vajsov, PZ 68, 1993, 1, p. 103–145.

Cucuteni[11]). Pumnalele eneolitice sunt de obicei de formă romboidală sau elipsoidală, mai rar triunghiulare. Grupa tipologică cea mai apropiată de forma piesei de la Poduri este cea Cucuteni, cu deosebirea că nervura mediană a lamelor de acest tip este vag vizibilă, iar secţiunea transversală este romboidală, placa de prindere fiind cu sau fără nituri pentru mâner[12].

În literatura referitoare la epoca bronzului nu am întâlnit până acum o piesă identică[13]. Prezentăm în continuare câteva situaţii în care apar arme apropiate ca formă – având lama scurtă, triunghiulară, nervură mediană şi/sau nituri de fixare a mânerului.

Din inventarul mormântului de la Apa Sărată, aparţinând orizontului morminte-lor în cistă, din Bronzul Timpuriu II (după sistemul cronologic al lui P. Roman[14]), provine şi o lamă de pumnal triunghiulară, cu nervură mediană pronunţată, care păstrează doar două dintre orificiile niturilor[15]. Aceluiaşi orizont cultural îi aparţin şi complexele funerare de la Malul cu Flori[16] şi Homorâciu[17], în inventarul cărora s-a aflat, de asemenea, câte un pumnal. Dacă pentru piesa de la Malul cu Flori există o simplă menţiune, care o apropie de cea de la Apa Sărată, în privinţa lamei de pumnal de la Homorâciu remarcăm că aceasta aparţine unui tip uşor diferit, la care nervura mediană se lărgeşte spre mâner, în forma literei V.

Pumnale cu lama triunghiulară, cu nervură mediană şi cu mânerul fixat cu nituri apar mai frecvent în medii culturale din Europa Centrală pe parcursul epocii bronzului[18]. B. Hänsel, cartând descoperirile de pumnale cu forme apropiate din bazinul Dunării mijlocii, le urmăreşte până în perioada târzie a epocii bronzului (SD I, potrivit sistemului său cronologic)[19]. Ceva mai recent, I. Bogdanović le consideră ca reprezentând o etapă de evoluţie specifică perioadelor Bronz A1 şi A2 Reinecke, în încercarea de a obţine arma ideală pentru străpuns[20].

---

[11] Mareş, *op. cit.*, p. 117. O lamă de pumnal recent descoperită într-o locuinţă Cucuteni B de la Poduri se încadrează în acelaşi tip, având lama romboidală, scurtă, fără nituri de prindere – Dumitroaia, Munteanu, Preoteasa, Garvăn, *op. cit.*, p. 99, nr. cat. 181.

[12] *Ibidem*; I. Matuschik, *Kupferfunde und Metallurgie-Belege, zugleich ein Beitrag zur Geschichte der Kupferzeitlichen Dolche Mittel-, Ost- und Sudosteuropas*, în M. Mainberger, *Das Moordorf von Reute. Archaologische Unterschungen in der jungneolitischen Siedlung Reute-Schorrenried*, Staufen, 1998, p. 221–229.

[13] Care să aibă aceeaşi formă – în special în ceea ce priveşte placa de prindere, cu acea mică şănţuire la bază – şi care să fie turnată dintr-un aliaj în care argintul şi cuprul să se găsească în aceleaşi proporţii ca şi în cazul piesei de la Poduri.

[14] P. Roman, SCIVA 37, 1986, 1, p. 31–33.

[15] C. Schuster, *Perioada timpurie a epocii bronzului în bazinele Argeşului şi Ialomiţei Superioare*, BiblThr XX, Bucureşti, 1997, p. 142.

[16] *Ibidem*, p. 224.

[17] A. Frînculeasa, Valachia 18, 2005, p. 72–76.

[18] Vezi, spre exemplu, J. Vladár, *Die Dolche in der Slovakei*, PBF VI, 3, München, 1974.

[19] B. Hänsel, *Beiträge zur Chronologie der Mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken*, I, Bonn, 1968, p. 47.

[20] I. D. Bogdanović, *The Early to Middle Bronze Age Transition from the Aspect of Metal Objects Manufacture*, în N. Tasić (ed.), *The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millenium B.C.*, Belgrad-Vršac, 1996, p. 112.

Pumnale cu lama triunghiulară sunt redate şi în cazul unor reprezentări de arme, cum sunt cele de la Nucu (jud. Buzău) sau de la Dunaújváros (Ungaria). Pe pereţii grotei *Fundul Peşterii* de la Nucu sunt redate mai multe pumnale cu lama triunghiulară, posibil asemănătoare cu piesa de la Poduri; peştera amintită se află în areal Monteoru, iar reprezentările citate trebuie puse, cel mai probabil, în legătură cu această cultură[21]. La Dunaújváros-Koszider, pe un fragment de vas, care provine, după toate probabilităţile, dintr-un mormânt de incineraţie aparţinând culturii Vatya apare o reprezentare a unui pumnal cu nervură mediană şi cu trei nituri care fixează mânerul[22]. Trebuie specificat că atât în reprezentările de la Nucu, cât şi cea de pe vasul de la Dunaújváros sunt redate piese întregi, la care placa de prindere este acoperită de mâner, astfel că nu se poate spune dacă acestea sunt identice cu arma de la Poduri sau nu.

În ceea ce priveşte aliajul din care au fost turnate atât lama pumnalului, cât şi niturile[23], acesta nu apare menţionat cu aceleaşi elemente şi în aceleaşi proporţii pentru nici o altă armă din eneolitic sau epoca bronzului de pe teritoriul actual al României[24]. Din punct de vedere geografic, cele mai apropiate artefacte turnate dintr-un aliaj de argint şi cupru rămân toporul de la Mala Gruda[25], pumnalul şi un vârf de lance din tezaurul de la Borodino[26].

În afara acestora, sunt semnalate câteva piese de argint[27], printre care un idol *en violon* dintr-un nivel eneolitic de la Truşeşti[28], inele de buclă datate în eneoliticul final/bronzul timpuriu, descoperite în morminte tumulare din zona de stepă, de la Dunărea inferioară şi mijlocie[29], două obiecte de podoabă din locul de cult de la Oarţa de Sus[30] şi o piesă dintr-un mormânt Monteoru târziu[31].

---

[21] V. Sârbu, *Un proiect de cercetare în derulare – „Probleme cheie ale istoriei vechi pe valea Buzăului": rezultate şi perspective*, comunicare prezentată la Sesiunea Ştiinţifică Anuală a Muzeului Naţional al Carpaţilor Răsăriteni, Sfântu Gheorghe, 27–28 noiembrie 2009.

[22] T. Kovács, FolArch 24, 1973, p. 10–11.

[23] B. Constantinescu, F. Constantin, C. Păuna, A.D. Popescu, D. Stan, *Consideraţii privind provenienţa pumnalului de la Poduri plecând de la datele sale compoziţionale*, în acest volum.

[24] O excepţie de care ţinem seama o constituie topoarele de argint din depozitul de la Perşinari, pentru care analiza elementală indică un aliaj conţinând în principal argint şi aur (http://www.arheomet.ro/ro/materiale/rapoarte/raport-faza5.html) şi care sunt mai târzii decât pumnalul de la Poduri – A. Vulpe, *Tezaurul de la Perşinari. O nouă prezentare*, CCDJ 15, 1997, p. 265–301.

[25] M. Primas, *Velika Gruda I. Hügelgraber des frühen 3. Jahrtausends v. Chr. in Adriagebiet – Velika Gruda, Mala Gruda und ihr Kontext*, UPA 32, 1996, p. 105–109.

[26] La care argintul constituie metalul principal, iar cuprul este între 1 şi 10% – E. Kaiser, *Der Hort von Borodino. Kritische Anmerkungen zu einem berühmtem bronzezeitlichen Schathfund aus dem nordwestlischen Schwaezmeergebiet*, UPA 44, 1997, p. 15–18.

[27] Pentru care nu se specifică compoziţia.

[28] „Din metal alb, eventual din cupru argintat sau argint" – M. Petrescu-Dîmboviţa, *Plastica*, în M. Petrescu-Dîmboviţa, M. Florescu, A.C. Florescu, *Truşeşti. Monografie arheologică*, Iaşi, 1999, p. 521.

[29] B. Jovanović, Journal of Indo-European Studies 21, 1993, 3–4, p. 207–209. I. Motzoi-Chicideanu, Gh. Olteanu, SCIVA 51, 2000, 1–2, p. 55–57.

[30] C. Kacsó, Dacia, N.S. 31, 1987, p. 69.

[31] Vulpe, *op. cit.*, p. 274.

În spaţii mai îndepărtate apar citate pumnale de argint, provenind tot din contexte funerare – Nalčik (Kuban), un mormânt Maikop, datat în a doua jumătate a mileniului al IV-lea a.Chr.; Kumasa (Creta), mormânt din perioada Minoicului timpuriu II – sau descoperiri izolate: Galania Kharakia (Creta) din Minoicul timpuriu III – Minoicul mijlociu I[32].

În Anatolia, în mormântul regal de la Arslantepe au fost descoperite 28 de obiecte – brăţări, inele, diademe şi un pumnal – lucrate dintr-un aliaj conţinând în principal cupru şi argint[33], care, datorită compoziţiei, au fost interpretate ca reprezentând bunuri turnate special pentru a fi depuse într-un context funerar. Autorii studiului despre piesele de la Arslantepe enumără şi alte descoperiri din aliaj de argint şi cupru, din Caucaz până în Egipt, turnate dintr-un aliaj conţinând aceste metale în proporţii diferite şi datând din mileniul al IV-lea până spre 1300 BC[34].

Exemplele prezente în literatură referitoare la obiecte de argint sau din aliaje de cupru-argint se concentrează, aşadar, spre a doua jumătate a mileniului al III-lea a.Chr.[35], fără a fi excluse din contexte mai târzii.

Se constată că de cele mai multe ori piesele lucrate din argint sau din aliaje argint-cupru provin din contexte funerare, mai rar din depozite. Fără a face o statistică, aceeaşi observaţie se poate face şi referitor la pumnalele cu lama scurtă, triunghiulară, din cupru, cupru cu arsen sau bronz.

În ceea ce priveşte piesa prezentată aici, descoperirea sa în poziţie secundară a însemnat pierderea unui pachet de informaţii despre modul şi motivul depunerii. Totuşi, nu lipsit de importanţă ni se pare faptul că la momentul în care pumnalul ajunge în pământ, pe terasa Tazlăului Sărat funcţiona, cel mai probabil, un loc de cult pentru care, cel puţin pentru intervalul de timp corespunzător culturii Costişa, îi sunt demonstrate şi valenţele de spaţiu funerar. Prin prisma acestui fapt şi ţinând cont de compoziţia metalului, considerăm pumnalul de la Poduri o armă cu valoare simbolică.

A BRONZE AGE DAGGER FROM PODURI (BACĂU COUNTY)

ABSTRACT

The article presents a **dagger** recovered in an uncertain stratigraphic context from Poduri-“Dealul Ghindaru”, a site from Eastern Romania with Chalcolithic and **Bronze Age** levels. After the

[32] S. Hansen, *Waffen aus Gold und Silber während des 3. und frühen 2. Jahrtausends v. Chr. in Europa und Vorderasien*, în H. Born, S. Hansen, *Helme und Waffen der Bronzezeit*, Sammlung Axel Guttmann 9, Mainz, 2001, p. 37.

[33] A. Hauptmann, A. Palmieri, *Metal Production in the Eastern Mediterranean at the Transsition of the 4th/3rd Millenium: Case Studies from Arslantepe*, în Ü. Yalçin (ed.), *Anatolian Metal I*, Der Anschnitt 13, 2000, p. 76–79.

[34] *Ibidem*, p. 77.

[35] M. Primas, *Gold and silver during the 3rd Mill. Cal. B.C.*, în G. Morteani, J.P. Northover (eds.), *Prehistoric Gold in Europe. Mines, Metallurgy and Manufacture*, Dordrecht, 1995, p. 80–88.

description of the artefact – short, triangular shape, with a rounded plate with three rivets – there are presented few other pieces of similar shape or cast from an alloy containing mainly silver and copper.

The artefact dates from the Early or Middle Bronze Age.

The authors suggest that, due to the fact that other **silver-copper pieces** and triangular daggers were discovered in funeral or ritual context, it is possible that the dagger found at Poduri might originate from a similar destroyed context.

LIST OF ILLUSTRATIONS

Fig. 1. The dagger from Poduri – *Dealul Ghindaru*.

Fig. 2. The plan of the systematic researches from Poduri – *Dealul Ghindaru*: 1–3: poaching pits; x: the place where the ceramic materials from fig. 3 were discovered.

Fig. 3. Shards from the poaching pit no 2 (1) and from the near vicinity (2–9).

CONSIDERAŢII PRIVIND PROVENIENŢA PUMNALULUI DE LA PODURI PLECÂND DE LA DATELE SALE COMPOZIŢIONALE

BOGDAN CONSTANTINESCU, FLORIN CONSTANTIN, CĂTĂLINA PĂUNA,
ANCA DIANA POPESCU, DANIELA STAN

În articolul de faţă, pornind de la datele compoziţionale ale **pumnalului** de la **Poduri** (jud. Bacău) obţinute aplicând **metoda fluorescenţei de raze X** (XRF) şi comparând cu alte obiecte cu compoziţie similară publicate până acum, formulăm câteva opinii privind eventualul caracter nativ (natural) sau intenţionat al **aliajului argint-cupru** şi posibila sa **provenienţa** din punct de vedere geografic.

Pentru determinarea compoziţiei obiectelor arheologice este necesar ca metoda de analiză folosită să fie total nondestructivă (obiecte unice, foarte valoroase) şi sensibilă, permiţând identificarea elementelor prezente în probă în cantităţi foarte mici, aşa-numitele elemente urmă, aflate în proporţii de sub 1%; elementele urmă sunt foarte importante în determinarea provenienţei aliajelor-metalelor (sursele geologice – mine, cariere, depozite aluvionare –, precum şi modul de prelucrare metalurgic şi ulterior tehnologic), putând oferi indicii despre locul (posibil chiar atelierul) şi momentul („vârsta") producerii obiectelor.

Una dintre metodele care îndeplineşte aceste criterii, fiind şi relativ ieftină şi deci accesibilă, este fluorescenţa de raze X, care are însă şi dezavantajul că analizează doar un strat relativ limitat (50–60 microni) de la suprafaţa obiectului. În cazul de faţă, am folosit cele două spectrometre XRF aflate în dotarea Departamentului de Fizică Nucleară Aplicată al Institutului de Fizică şi Inginerie Nucleară „Horia Hulubei": spectrometrul portabil X-MET 3000TX şi spectrometrul staţionar SPECTRO MIDEX[1].

Spectrometrul X-MET 3000TX utilizează ca sursă de excitaţie un tub de raze X cu anod de Rh. Detectorul de raze X este o diodă PIN de siliciu, răcită Peltier, situată în spatele unei ferestre de kapton. Mărimea zonei analizate din obiect este de 6 mm x 5 mm.

Anodul tubului de raze X pentru spectrometrul staţionar SPECRO MIDEX este din Mo. Detectorul este o cameră cu drift de siliciu, răcită Peltier, fereastra detectorului fiind de Be. Mărimea standard a zonei analizate este de 0.7 mm în

[1] B. Constantinescu, C. Păuna, A. Vasilescu, F. Constantin, D. Stan, Gh. Popescu, A. Neacşu, *Some applications of X-ray based elemental analysis methods for studies on Romanian gold minerals*, Romanian Reports in Physics 62/1 (sub tipar).

SCIVA, tomul 61, nr. 1–2, Bucureşti, 2010, p. 143–148

diametru; putând fi variată, funcție de cerințe, la 0.2, 0.6, 1 sau 2 mm cu ajutorul unui program de calcul încorporat. Deşi are o sensibilitate crescută față de spectrometrul portabil, spectrometrul fix are limitarea că impune o anumită dimensiune maximă (190 x 260 mm) a probei şi de asemenea necesită ca suprafața de analizat să fie cât mai plană.

S-au măsurat cu spectrometrul portabil atât lama pumnalului de la Poduri (jud. Bacău)[2], cât şi cele trei nituri pentru a vedea dacă a fost întrebuințat acelaşi tip de aliaj (Fig. 1/2). Cu spectrometrul staționar, care necesită ca zona măsurată să fie plană, nu s-a putut măsura decât lama (Fig. 1/1, 3). Fierul este o problemă specială, din cauză că el intră în componența tuturor impurităților posibile pentru un obiect arheologic (urme sol, urme praf din atmosfera etc), ceea ce ne obligă să-l ignorăm, neputându-l atribui cu siguranță compoziției obiectului propriu-zis.

Problema de bază este dacă aliajul argint-cupru este natural (nativ, preexistent în natură) sau antropic (produsul alierii de tip metalurgic a argintului cu cuprul). Argintul a fost întotdeauna, ca metal nobil, folosit pentru obiectele de prestigiu – însemne ale puterii, podoabe, ulterior monede de valoare ridicată. Cuprul, fiind mai rezistent mecanic, a fost folosit preponderent – singur sau aliat cu staniul ca bronz – pentru arme şi unelte. Deoarece argintul are o duritate redusă (este „moale”), i se adaugă un procentaj redus de cupru (până la 5%) pentru a fi mai rezistent mecanic. O proporție de 30% cupru într-un aliaj cu argintul nu are vreo explicație logică, în plus alterând şi culoarea specifică („argintie”) a argintului, acestea fiind argumente pentru un aliaj natural, preluat aşa cum a fost găsit în contextul său geologic („zăcământ”). Nici diferențele de compoziție dintre nituri şi lamă – vezi tabelele – nu ne permit să afirmăm că s-ar fi încercat obținerea unui aliaj cu proprietăți mecanice mai bune pentru nituri (folosirea unei cantități mai mari de cupru decât la lamă pentru a spori duritatea niturilor), concluzia fiind că s-a utilizat aliajul avut la îndemână. Faptul că niturile au o compoziție diferită poate fi interpretat în sensul că s-au folosit bucăți de aliaje naturale Cu-Ag, fie sub formă directă de bucăți native de metal, fie obținute prin topirea unor sulfuri polimetalice cupro-argintoase, conținând şi unele cantități de arsen, aur şi plumb. Ipoteza este susținută de existența unor minereuri care au compoziții chimice corespunzătoare, de exemplu mineralul stromeierit – CuAgS. Acesta este de obicei asociat cu alte minerale mult mai răspândite, precum cele de tip „fahlore” $(Cu,Ag,Fe,Zn)_{12}As_4S_{13}$-$(Cu,Fe,Ag,Zn)_{12}Sb_4S_{13})$, calcopirita ($CuFeS_2$) şi calcozina ($Cu_2S$)[3]. Astfel de combinații geologice se găsesc în special în America de Sud, unde, de exemplu, populația Chimú le folosea în anul 1000 p.Chr. pentru a produce obiecte din aliaje naturale argint-cupru obținute din topirea acestor sulfuri polimetalice[4]; geologic nu se poate exclude posibilitatea ca astfel de zăcăminte să fi

[2] R. Munteanu, Gh. Dumitroaia, *Un pumnal din epoca bronzului descoperit la Poduri (jud. Bacău)*, în acest volum.

[3] P. Ramdohr, *The ore minerals and their intergrowths*, Oxford, 1980, p. 477–480.

[4] H. Lechtman, *Traditions and Styles in Central Andean Metalworking*, în R. Madin (ed.), *The Beginning of the Use of Metals and Alloys*, Cambridge-Massachusetts, 1988, p. 353–355.

existat în cantități însemnate şi în zona Caucazului, fiind ulterior epuizate prin exploatare intensă ca în cazul electrum-ului din zona râului Pactolus sau a argintului aurifer. Singura problemă pentru ipoteza aliajului natural ar fi prezența aurului în compoziția pumnalului, care ar sugera că argintul folosit ar fi fost obținut ca produs secundar în urma rafinării aurului, dar la fel de bine putea proveni de la un mineral complex de tip sulfură polimetalică precum penzhinitul – $(Ag, Cu)_4Au(S, Se)_4$.

Menționăm că pe teritoriul României nu există dovezi ale exploatării argintului până în secolul al XII-lea, când regii maghiari au adus mineri germani în Transilvania (la Roşia Montană, romanii obțineau argintul ca produs secundar din rafinarea aurului). În cazul în care materialul utilizat la confecționarea pumnalul de la Poduri este un aliaj intenționat (metalurgic), iar piesa ar fi un produs local, ar însemna că argintul întrebuințat este din „import", poate din sudul Balcanilor sau Anatolia estică. Tot în varianta aliajului intenționat, cuprul folosit ar trebui să prezinte mult arsen, deci s-ar fi putut obține prin prelucrarea metalurgică a mineralelor de tip sulfuri cupro-arsenice, de exemplu tennantite – $Cu_{12}As_4S_{13}$ –, existente abundent în zona Caucazului.

Compoziții elementale asemănătoare cu cea a pumnalului de la Poduri se regăsesc la 28 de piese, între care un pumnal, ce provin din „mormântul regal" de la Arslantepe în Anatolia de Est, datate în epoca timpurie a bronzului, cca 3000 a.Chr[5]. Piesele de la Arslantepe sunt turnate dintr-un aliaj conținând cupru şi un procent variabil de argint între 23%–65%, în medie 50%[6]. Ca şi noi, autorii studiului nu exclud varianta unui aliaj natural, nici posibilitatea unui aliaj antropic. Totuşi, înclină mai mult spre varianta unui aliaj intenționat, cupru cu argint, extras din minereurile de plumb de tip galenă argentiferă, printr-un procedeu în două etape – topire şi apoi cupelație[7]. Argumentul adus este prezența în cantități semnificative a plumbului. Deoarece în compoziția pumnalului de la Poduri nu s-a detectat plumb decât în cantități foarte mici (~0.08%), ipoteza nu se susține în cazul nostru. De asemenea, Hauptmann şi Palmieri menționează că acest tip de aliaj prezintă câteva caracteristici fizico-chimice interesante: dacă este încălzit, ar trebui să atingă starea lichidă la aproximativ 800^0C, ceea ce permite o prelucrare (topire şi turnare) mai uşoară decât în cazul altor metale (argint, bronz cu arsen), un argument deci în favoarea unui aliaj antropic.

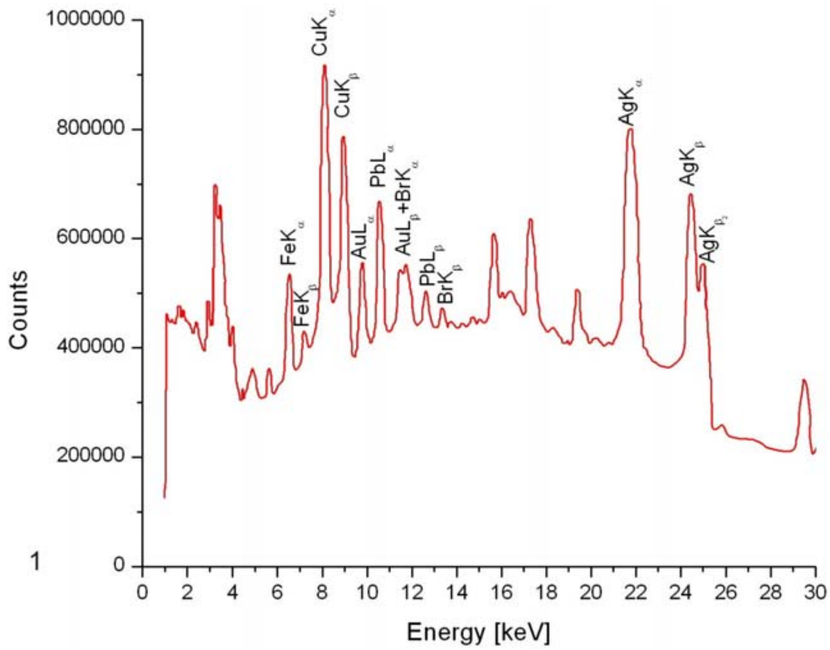
---

[5] M. Frangipane, G.M. Di Nocera, A. Hauptmann, P. Morbidelli, A. Palmieri, L. Sadori, M. Schultz, T. Schmidt-Schultz, *New Symbols of a New Power in a „Royal" Tomb from 3000 BC Arslantepe, Malatya (Turkey)*, Paléorient 27, 2001, 2, p. 105–139.

[6] A. Hauptmann, A. Palmieri, *Metal Production in the Eastern Mediterranean at the Transsition of the 4th/3rd Millenium: Case Studies from Arslantepe*, în Ü. Yalçin (ed.), *Anatolian Metal I*, Der Anschnitt 13, 2000, p. 77.

[7] *Ibidem*, p. 78 urm. Aceleaşi idei, însoțite de prezentarea detaliată a rezultatelor analizelor, în A. Hauptmann, S. Schmitt-Strecker, F. Begemann, A. Palmieri, *Chemical Composition and Lead Isotopy of Metal Objects from the "Royal" Tomb and Other Related Finds at Arslantepe, Eastern Anatolia*, Paléorient 28, 2002, 2, p. 43–69.

1

2

zona	Ag(%)	Cu(%)	Au(%)	Fe(%)	As(%)	Pb(%)
Lamă	65.7	31.9	0.5	0.4	0.08	0.02
nit 1	55.3	41.5	0.5	0.5	0.16	0.04
nit 2	65.4	31.9	0.6	0.6	0.36	0.04
nit 3	71.1	26.5	0.7	0.5	0.15	0.02

3

zona	Ag(%)	Cu(%)	Au(%)	Fe(%)	As(%)	Pb(%)
lama	63.24	35.77	0.4	0.2	urme	urme

4

Nr . inv.	Ag(%)	Cu(%)	Pb(%)	As(%)	Sb(%)	Zn(%)	Au(%)
AG 1114	32.23	67.13	0.42	0.15	urme	urme	-
AG 1115	35.71	64.02	0.11	-	urme	urme	-
AG 1116	55.85	43.11	0.17	0.74	urme	urme	-
AG 1117	52.56	46.83	0.17	0.13	urme	urme	0.153

Fig. 1: 1. Spectrul XRF pentru pumnalul de argint de la Poduri; 2. Rezultatele experimentale obținute pentru pumnalul de la Poduri – X-MET 3000TX; 3. Rezultatele experimentale obținute pentru pumnalul de la Poduri – Spectro Midex; 4. Rezultatele experimentale obținute pentru topoarele de tip Kozarac.

Importante sunt şi rezultatele analizelor efectuate asupra a patru topoare din colecția Guttmann atribuite tipului Kozarac[8], tip răspândit mai ales pe cursul afluenților din partea dreaptă a râului Sava şi datat în prima jumătate a mileniului al III-lea a.Chr.[9] (Fig. 1/4). După cum se poate observa, compoziția piesei AG 1117 este foarte apropiată de cea a pumnalului de la Poduri[10]. Pernicka şi Adam exclud posibilitatea ca originea minereului din care au fost confecționate topoarele să fie în spațiul egean, dar au în vedere probabilitatea ca acesta să provină din zona Munților Taurus, fără să poată indica însă, deocamdată, zăcământul[11].

O bună parte a obiectelor confecționate dintr-un aliaj în care cuprul şi argintul reprezintă elementele majore, cum sunt cele de la Uruk[12], Arslantepe şi topoarele de tip Kozarac, se datează la sfârşitul mileniului al IV-lea şi începutul mileniului al III-lea a.Chr. Aşadar, putem afirma că, din punct de vedere compozițional, probabilitatea ca pumnalul să aparțină acestei perioade este ridicată. De altfel, majoritatea obiectelor de argint din epoca bronzului găsite în spațiul carpato-dunărean se datează tot în prima jumătate a mileniului al III-lea a.Chr. şi ne referim aici la inelele de buclă spiralice sau cu corp semilunar[13], prezente în special în mormintele tumulare de tip Jamnaja, dar şi în cimitirul plan de la Zimnicea (jud. Teleorman)[14]. Ținând seama de faptul că aliajul cupru-argint a fost folosit în zona sud-caucaziană şi în epoca mijlocie a bronzului[15], precum şi de numărul redus de piese de argint din spațiul nord-pontic, Caucaz, Anatolia şi Europa sud-estică,

[8] S. Hansen, *Waffen aus Gold und Silber während des 3. und frühen 2. Jahrtausends v.Chr. in Europa und Vorderasien*, în H. Born, S. Hansen, *Helme und Waffen Alteuropas*, Sammlung Axel Guttmann 9, Mainz, 2001, p. 11–59.

[9] Un topor de argint de tip Kozarac a fost găsit în mormântul principal al tumulului „Mala Gruda”, situat lângă Kotor, în Muntenegru. Datele radiocarbon indică intervalul 2800–2700 BC ca fiind cel mai probabil pentru datarea mormântului, cf. M. Primas, *Velika Gruda I. Hügelgräber des frühen 3. Jahrtausends v.Chr. im Adriagebiet – Velika Gruda, Mala Gruda und ihr Kontext*, UPA 32, 1996, p. 39–52. Despre topoarele de tip Kozarac, v. A. Vulpe, *Die Äxte und Beile in Rumänien I*, PBF IX, 2, München, 1970, p. 39–41; Z. Žeravica, *Äxte und Beile aus Dalmatien und anderen Teilen Kroatiens, Montenegro, Bosnien und Herzegowina*, PBF IX/18, Stuttgart, 1993, p. 22–27.

[10] Born, Hansen, *op. cit.*, p. 269.

[11] E. Pernicka, J. Adam, *Bleiisotopenverhältnisse in Kupfer- und Silberobjekten*, în Born, Hansen, *op. cit.*, p. 273.

[12] Hauptmann, Palmieri, *op. cit.*, p. 77.

[13] Câteva dintre aceste inele de buclă au fost analizate prin metoda fluorescenței de raze X la Institutul de Fizică şi Inginerie Nucleară „Horia Hulubei”, rezultatul fiind o concentrație de peste 90% Ag.

[14] A.D. Alexandrescu, Dacia, N.S. 18, 1974, p. 89–91; I. Motzoi-Chicideanu, Gh. Olteanu, SCIVA 51, 2000, 1–2, p. 28–32.

[15] Sunt două inele de buclă din situl de la Arich (Transcaucazia, Armenia) şi şase de la Modinache (Satchere, Georgia), ambele situri datate în bronzul mijlociu (începutul mileniului al II-lea a.Chr.), care sunt lucrate din aliaj Cu–Ag, cf. Hauptmann, Schmitt-Strecker, Begemann, Palmieri, *op. cit.*, p. 57. Pentru cronologia epocii bronzului în zona caucaziană vezi, G.L. Kavtaradze, *The importance of metallurgical data for the formation of a Central Transcaucasian chronology*, în A. Hauptmann, E. Pernicka, T. Rehren, Ü. Yalçin (ed.), *The Beginnings of Metallurgy*, Der Anschnitt 9, 1999, p. 67–101.

analizate sub aspect compozițional[16], nu excludem nici posibilitatea ca pumnalul să fi fost confecționat într-o etapă mai târzie (în perioada mijlocie a epocii bronzului). În ceea ce priveşte proveniența geografică, aliajul este în mod categoric un produs de „import", cel mai probabil adus din Munții Taurus sau sudul Caucazului.

COMPOSITION AND SOME CONSIDERATIONS ON METAL PROVENANCE FOR THE DAGGER FROM PODURI

ABSTRACT

The dating of the silver dagger from Poduri (Bacău County)[17] is difficult, due to its uncertain stratigraphic context and to the absence of similar objects described in the archaeological literature. Compositional (elemental) analysis of the dagger was performed at the NIPNE-HH archaeometry laboratory using two XRF (X-Ray Fluorescence) spectrometers and a comparison with similar published silver-copper Bronze Age objects was made in order to obtain new arguments for its provenance determination. The possibility of a geologically rare native (natural) silver-copper alloy is also discussed. The most probable answer for dagger's provenance is Ag-Cu alloy from Anatolia or Caucasia, Early Bronze Age workshop, but a later (Middle Bronze Age) dating can't be totally excluded.

LIST OF ILLUSTRATION

Fig. 1. 1. XRF spectra obtained from the analysis of the dagger's blade of Poduri using Spectro Midex; 2. Experimental results for silver dagger of Poduri using X-MET 3000TX spectrometer; 3. Experimental results for silver dagger of Poduri using Spectro Midex; 4. Experimental results for the shaft-hole axes of Kozarac type.

[16] Hansen, *op. cit.*, p. 23–59.
[17] Munteanu, Dumitroaia, *op. cit*. (supra, n. 2).

UN PUMNAL DE LA VERBICIOARA (JUD. DOLJ)

RADU BĂJENARU

Domnului Tudor Soroceanu la 65 de ani

Autorul discută o lamă de **pumnal de bronz** descoperită în cursul săpăturilor din anul 1949 de la **Verbicioara** (jud. Dolj), piesă rămasă inedită până astăzi. Este vorba despre o lamă simplă, cu secțiune biconvexă şi o gaură de nit pentru prindere. Analiza compozițională a indicat un procent de circa 9% staniu, ceea ce înseamnă că piesa trebuie pusă în legătură cu etapele evoluate ale **culturii Verbicioara** din situl respectiv.

În depozitele Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" din Bucureşti se păstrează un pumnal de metal găsit în cursul campaniei de cercetări arheologice din anul 1949 în situl de la Verbicioara (săpături conduse de către Dumitru Berciu). Este vorba de o lamă simplă de pumnal, foliformă cu vârful ascuțit, capătul de prindere fiind rotunjit. Secțiunea este lenticulară. Piesa este bine păstrată, având o patină verde-deschis uniformă; doar zona de fixare a mânerului este parțial îndoită şi cu marginile măcinate pe alocuri. Lama are lungimea de 12 cm, lățimea maximă de 3 cm şi greutatea de 16,35 g. În zona de prindere a mânerului, la 1,3 cm de capăt, pe mijlocul lamei, se află o gaură pentru nit cu diametrul de cca 4 mm. Perforarea lamei s-a făcut mecanic, la rece, ulterior procesului de turnare, dovadă fiind faptul că pe una dintre fețe, circular în jurul găurii pentru nit, poate fi sesizată o zonă concavă, rezultat al presiunii la care a fost supusă lama în momentul perforării. Este imposibil de precizat la câtă vreme după turnare a fost făcută gaura pentru nit. Se poate observa doar că patina este prezentă şi pe muchiile găurii, dar şi faptul că circular pe marginea găurii, în partea opusă celei dinspre care s-a efectuat perforarea, sunt desprinse mici bucăți de patină, posibil ca rezultat al procesului mecanic de perforare. De asemenea, pe ambele fețe ale lamei se observă o crăpătură foarte subțire ce străbate aproximativ oblic porțiunea dintre gaură şi una dintre margini.

Singurul indiciu cu privire la contextul în care a fost găsită piesa este marcajul: „Verbicioara 1949, Sondaj E". În raportul de săpătură pentru anul respectiv[1] nu apare niciun fel de informație despre lama de pumnal[2]. Din planul general al săpăturilor, publicat câțiva ani mai târziu, deducem că *Sondajul E*

[1] D. Berciu *et alii*, SCIV 1, 1950, 1, p. 103 şi urm.

[2] De asemenea, jurnalul de săpătură din anul 1949 de la Verbicioara nu se află în arhiva institutului.

SCIVA, tomul 61, nr. 1–2, Bucureşti, 2010, p. 149–152

reprezintă cel mai probabil *caseta e* a şanţului I/1949, situată chiar pe botul promontoriului A de la Verbicioara[3]. Din profilul şanţului III/1949[4], situat la cca 20 m est de şanţul I, rezultă că depunerea în zona respectivă se compune din mai multe niveluri cu ceramică de tip Sălcuţa suprapuse de un strat atribuit culturii Verbicioara.

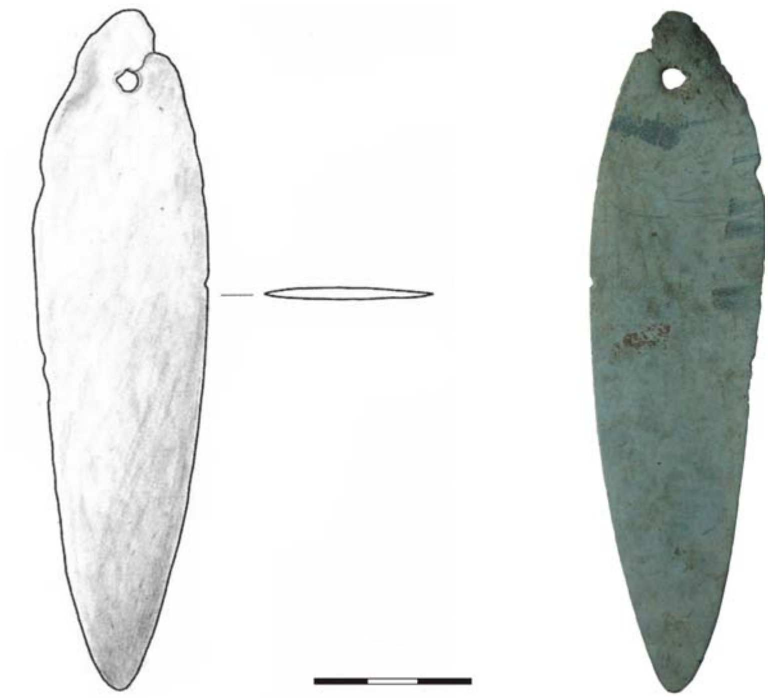

Fig. 1. Pumnalul de bronz de la Verbicioara (Dolj).

Plecând de la forma simplă a lamei de pumnal, cu secţiune lenticulară, aproape plată, şi de asemenea ţinând cont că gaura pentru nit a fost făcută ulterior momentului turnării, am fost tentat să încadrez piesa în seria pumnalelor timpurii, caracteristice perioadei eneolitice (tipul Bodrogkeresztur[5]), având cea mai apropiată analogie în piesa de la Ostrovul Corbului[6]. Această atribuire ar fi fost în concordanţă şi cu descoperirile din cadrul sitului de la Verbicioara, lama de pumnal putând proveni dintr-unul din nivelurile Sălcuţa documentate aici.

Recent însă, piesa a fost supusă unei analize elementale prin metoda fluorescenţei de raze X în cadrul proiectului *Romarchaeomet*[7], la Institutul Naţional

[3] D. Berciu, S. Morintz, I. Maximilian, Materiale 3, 1957, p. 179 şi urm, fig. 1.
[4] Berciu *et alii*, *op. cit.* (v. supra nota 1), p. 105.
[5] I. Vajsov, PZ 68, 1993, 1, p. 128.
[6] D. Berciu, Materiale 1, 1953, p. 629, pl. 41/14.
[7] Proiect finanţat de către CNCSIS prin Programul Parteneriate în Domeniile Prioritare (nr. 91–029/2 din 14.09.2007).

de Cercetare-Dezvoltare pentru Fizică şi Inginerie Nucleară „Horia Hulubei”, Bucureşti-Măgurele. Măsurătorile au fost efectuate de dr. Bogdan Constantinescu, dr. Florin Constantin şi Cătălina Păuna, rezultatele indicând un procent cuprins între 8.9-9.9% Sn în compoziţia metalului din care a fost turnată piesa, ceea ce practic exclude apartenenţa ei la epoca eneolitică[8]. Un asemenea procent de cositor este caracteristic pieselor databile în etapele evoluate ale epocii bronzului (bronz mijlociu/târziu). Astfel, este foarte probabil ca lama de pumnal în discuţie să fi fost găsită în stratul Verbicioara din aşezarea eponimă. O datare ceva mai strânsă poate fi propusă plecând de la analogiile piesei şi de la analiza contextelor în care au fost găsite pumnalele din epoca bronzului, indiferent de tipul căruia aparţin.

Singura piesă din epocă ce prezintă anumite similitudini tipologice este o lamă de pumnal găsită în aşezarea de la Mogoşeşti (jud. Giurgiu)[9]. Cele două piese se aseamănă prin dimensiuni, secţiune şi prezenţa unei găuri pentru nit; în schimb, cea de la Mogoşeşti are o formă uşor neregulată, din care partea activă a lamei reprezintă cca jumătate din lungimea totală a piesei. De asemenea, contextul este mult mai clar, pumnalul de la Mogoşeşti provenind dintr-o construcţie cu material arheologic databil în bronzul mijlociu (Tei II-III).

Din eneolitic, când apar primele pumnale de metal, şi până în hallstattul timpuriu, se poate observa o anumită diferenţiere în cadrul acestui tip de armă, atât din punct de vedere tipologic, cât şi în ceea ce priveşte contextele în care au fost găsite. Dintre cele circa 20 de pumnale din România databile în perioada eneolitică[10], unul singur provine dintr-un depozit, restul fiind găsite în aşezări (sau putând fi puse în relaţie cu anumite aşezări). Situaţia se schimbă uşor în bronzul timpuriu, 70% dintre pumnale provenind din aşezări, 15% din morminte, acelaşi procent fiind valabil şi pentru descoperirile izolate (*Einzelfunde)*. Pentru bronzul mijlociu, aproape 50% dintre lamele de pumnal au fost găsite în aşezări, peste 30% în depozite şi descoperiri izolate, în timp ce aproape 20% pot fi puse în legătură cu descoperirile funerare. În fine, în ceea ce priveşte bronzul târziu şi hallstattul timpuriu, din cele cca 190 de piese care îmi sunt cunoscute din România, doar 10% provin din aşezări şi morminte, celelalte apărând în depozite şi descoperiri izolate. Dacă avem în vedere tendinţa sugerată de aceste date, probabilitatea ca piesa noastră, care a fost găsită într-o aşezare, să se dateze în bronzul mijlociu este mai mare, ceea ce de altfel corespunde şi cu analogia tipologică menţionată.

[8] Analiza a fost efectuată cu spectrometrul staţionar Spectro Midex pe o zonă de cca 1 cm^2 curăţată de patină; valorile indicate sunt: 87.9% Cu, 8.9% Sn, 1.6% As, 0.3% Pb, 0.3% Ni, 0.4% Sb, 0.02% Fe. Analiza a fost repetată cu spectrometrul portabil X-MET 3000TX. Pe zona curăţată valorile sunt: 89% Cu, 9.9% Sn, 0.2% As, 0.2% Pb, 0.3% Fe, 0.3% Ni, urme Sb; pe patină valorile indicate sunt: 63% Cu, 31.6% Sn, 0.9% As, 0.8% Pb, 0.5% Fe, 0.4% Ni, 1.6% Sb.

[9] C. Schuster, T. Popa, *Mogoşeşti. Studiu monografic*, Giurgiu, 2000, p. 76, fig. 22/4.

[10] Cifrele prezentate mai jos au o valoare orientativă; am avut în vedere cca 290 de piese din România, majoritatea publicate, ce pot fi considerate lame de pumnal. De asemenea, încadrarea peselor pe epoci presupune o anumită marjă de eroare, exemplarele descoperite întâmplător fiind datate aproape exclusiv pe criterii tipologice.

Observaţia este valabilă doar în măsura în care avem de-a face într-adevăr cu o lamă de pumnal. În general, suntem tentaţi să atribuim acestei categorii de arme orice lamă cu două tăişuri ce nu depăşeşte lungimea de 40 cm[11]. Dacă ţinem însă cont că bronzul mijlociu şi târziu se caracterizează prin pumnale mult mai evoluate din punct de vedere tipologic, este posibil ca lama în discuţie să nu fi avut semnificaţia pe care i-o atribuim noi astăzi. De asemenea, mai atrag atenţia asupra faptului că nu întotdeauna criteriul tipologic este suficient pentru încadrarea cronologică corectă a unei piese de metal.

A DAGGER FROM VERBICIOARA (DOLJ COUNTY)

ABSTRACT

This paper presents a bronze **dagger**, previously unpublished. It was found at Verbicioara (Dolj County), during the 1949 excavation season. The blade is simple, with biconvex section, and has a rivet hole. Compositional analysis revealed a tin concentration of ca. 9%, which indicates that the dagger dates from the later stages of *Verbicioara Culture.*

LIST OF ILLUSTRATION

[11] G. Gallay, *Die kupfer- und altbronzezeitlichen Dolche und Stabdolche in Frankreich*, PBF VI/5, München, 1981, p. 4.

TOPORUL DE BRONZ DE LA HORGA (JUD. VASLUI)

ANCA DIANA POPESCU, CIPRIAN-CĂTĂLIN LAZANU

Autorii discută aspectul, compoziția şi încadrarea cronologică a unui **topor** cu gaură de înmănuşare transversală, manşon **decorat** şi secțiune hexagonală, descoperit la **Horga**, jud. Vaslui, şi publicat acum 30 de ani în mod necorespunzător. Toporul a fost lucrat din **bronz**, concentrația de cositor fiind de cca 9.5%. Cele mai bune analogii se găsesc printre topoarele încadrate în tipurile Balşa şi Pădureni. Toporul de la Horga aparține **perioadei mijlocii a epocii bronzului**.

Între piesele de metal aflate în colecția Muzeului Județean „Ştefan cel Mare" din Vaslui se remarcă un topor cu gaură de înmănuşare transversală şi manşon decorat (nr. inv. 5), descoperit întâmplător la cca 1,5 Km V–NV de satul Horga, com. Epureni, jud. Vaslui (Fig. 1; 2/1). Un desen precar[1] şi o fotografie[2] au fost publicate cu ani în urmă, fără să fie însă însoțite şi de o discuție asupra caracteristicilor toporului sau încadrării sale cronologice. Credem că o nouă ilustrare a piesei şi o examinare mai detaliată a ei ar putea conduce la câteva încheieri de interes sub aspectul circulației obiectelor de metal în perioada mijlocie a epocii bronzului la est de Carpați.

Toporul are o formă zveltă, manşonul bine pronunțat, cu muchiile decupate semicircular. Lama se arcuieşte la îmbinarea cu manşonul şi se lățeşte spre tăiş; acesta este curbat şi uşor asimetric datorită rotunjirii mai accentuate în porțiunea dinspre muchia superioară. Secțiunea lamei sub manşon este hexagonală, laturile hexagonului fiind aproape egale. Piesa, turnată într-un tipar bivalv, a fost bine finisată; cusăturile sunt vizibile, dar au fost şlefuite cu grijă. În interiorul găurii de înmănuşare, în direcția lamei, se află o adâncitură. Pereții tubului de înmănuşare sunt subțiri, iar una dintre laturile tubului este crăpată. Tăişul nu prezintă urme de folosire, fiind în fapt destul de bont. Manşonul este decorat cu linii adânc incizate şi puncte, ornamentația obținută din îmbinarea lor nefiind întâlnită şi pe alte piese de metal ale epocii bronzului. Un grup de linii incizate şi puncte se află şi în zona mediană a muchiei superioare a lamei. Lungimea piesei este de 12,4 cm, diametrul găurii de înmănuşare de 2,6 cm, tăişul măsoară 4 cm, iar în greutate piesa are 328,5 g. Toporul este acoperit uniform cu o patină de culoare verde închis. Patina a

[1] G. Coman, *Statornicie, continuitate. Repertoriul arheologic al județului Vaslui*, Bucureşti, 1980, p. 132, 326, fig. 116/8.

[2] I. Miclea, R. Florescu, *Strămoşii Românilor. Vestigii milenare de cultură şi artă. Preistoria Daciei*, Bucureşti, 1980, p. 113, nr. 405.

SCIVA, tomul 61, nr. 1–2, Bucureşti, 2010, p. 153–160

fost înlăturată pe o porțiune de cca 1 cm^2, situată către tăiș, pentru ca metalul sa fie examinat din punct de vedere compozițional. O primă analiză, prin metoda fluorescenței de raze X, a fost efectuată cu spectrometrul portabil X-MET 3000TX, rezultând următoarea compoziție: 89.4% Cu, 9.6% Sn, 0.4% Fe, urme As, urme vagi Ni. Analiza a fost repetată, prin aceeași metodă, folosindu-se spectrometrul staționar Spectro Midex, compoziția obținută fiind 89.6% Cu, 9.5% Sn, 0.4% As, 0.06% Ni, 0.03% Fe[3]. Metalul din care a fost turnat toporul este de bună calitate, culoarea sa galben-aurie datorându-se procentului semnificativ de cositor din compoziție.

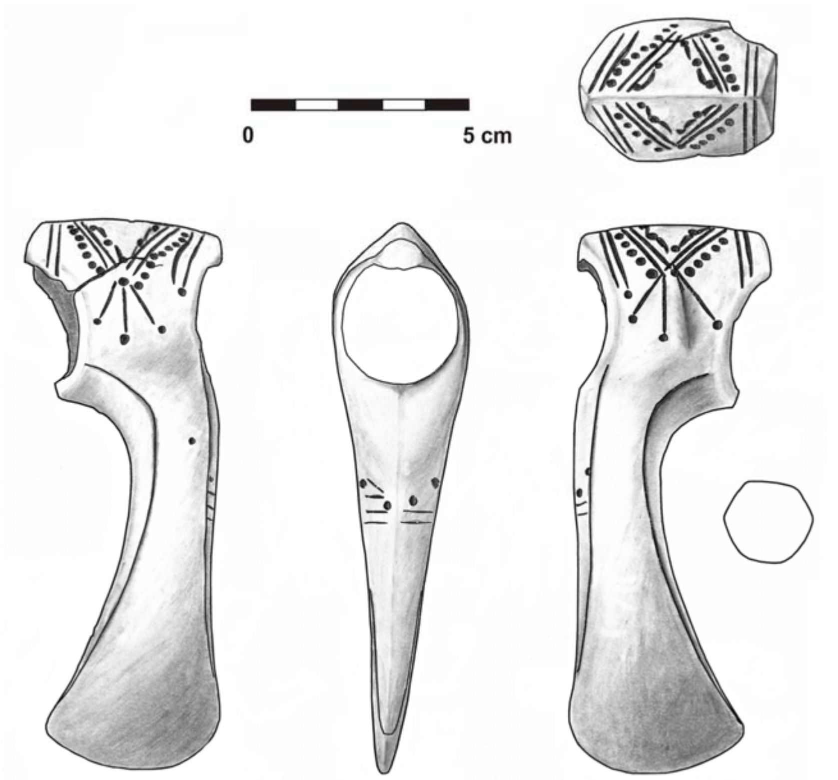

Fig. 1. Toporul de bronz de la Horga, jud. Vaslui.

Așa cum am amintit, toporul de la Horga reprezintă o descoperire izolată, în zonă aflându-se doar „resturi de locuire caracteristice culturii Noua”, resturi ce au

[3] Măsurătorile au fost efectuate în cadrul proiectului *Romarchaeomet* de către dr. Bogdan Constantinescu, dr. Florin Constantin și Cătălina Păuna de la Institutul Național de Cercetare-Dezvoltare pentru Fizică și Inginerie Nucleară „Horia Hulubei”, București-Măgurele; proiectul este finanțat de CNCSIS prin Programul Parteneriate în Domeniile Prioritare (nr. 91–029/2 din 14.09.2007).

fost identificate numai prin cercetări de suprafaţă[4]. Lipsit de un context arheologic care să ofere informaţii asupra încadrării sale cronologice, toporul de la Horga poate fi datat doar pe criterii tipologice.

În ce priveşte forma tubului de înmănuşare, toporul de la Horga îşi găseşte similitudini printre topoarele încadrate de Alexandru Vulpe în tipul Hajdúsámson, cum ar fi, de exemplu, cele de la Sângeorgiul de Mezeş sau Şimleul Silvaniei, ambele în jud. Sălaj[5]. Forma elegantă a lamei şi aspectul ei în secţiune, la care se adaugă tăişul curbat şi bine rotunjit la unul dintre capete, apropie însă toporul de la Horga de o parte a pieselor încadrate de acelaşi cercetător în tipul Balşa şi de câteva dintre topoarele atribuite tipului Pădureni; ne referim la topoarele de la „Sebeş" (jud. Alba)[6], Guşteriţa (oraş Sibiu, jud. Sibiu)[7], la forma de turnare pentru topoare descoperită la Cetea (jud. Alba)[8] şi la una din cele trei valve ce alcătuiesc depozitul de la Rusul de Jos (jud. Bistriţa-Năsăud)[9]. Lor li se adaugă topoarele publicate după apariţia lucrării monografice a lui Vulpe de la Meseşenii de Sus (jud. Sălaj)[10] şi Ruja (jud. Sibiu)[11], ambele considerate de tip Pădureni. Topoare cu un contur asemănător, deşi au lama mai lată şi un aspect mai puţin zvelt comparativ cu toporul de la Horga, ar mai fi două descoperite în judeţul Harghita: la Tomeşti, repartizat tipului Pădureni[12], şi Avrămeşti, încadrat iniţial de Vulpe în tipul Pătulele, rediscutat ulterior de Nona Palincaş şi atribuit tipului Pădureni[13]. Câteva trăsături comune cu Horga prezintă şi toporul de la Albeşti (jud. Mureş)[14], cum ar fi dimensiunile relativ apropiate, lama zveltă, având forma unui hexagon regulat în secţiune, tăişul rotunjit. Toporul de la Albeşti se diferenţiază însă prin muchia superioară a lamei, mai puţin arcuită prin comparaţie cu Horga, inclusiv în zona de îmbinare cu manşonul. Trebuie însă avut în vedere şi faptul că tubul de înmănuşare al toporului de la Albeşti se păstrează doar parţial, fiind rupt din vechime.

Cele mai multe dintre exemplarele enumerate drept analogii sunt descoperiri izolate şi, în consecinţă, nu pot fi datate direct, pe baza contextului arheologic din care provin. Câteva dintre ele oferă totuşi unele indicii în privinţa poziţionării lor

---

[4] Coman, *op. cit.*, p. 132, 135, nota 49.

[5] A. Vulpe, *Die Äxte und Beile in Rumänien* I, PBF IX/2, München, 1970 (lucrare citată în continuare, *Äxte und Beile*), p. 49–51, pl. 13/201, 203.

[6] *Ibidem*, p. 51, pl. 14/215.

[7] *Ibidem*, p. 45, pl. 10/148.

[8] M. Roska, Apulum 3, 1946–1948 (1949), p. 70–78, fig. 1; Vulpe, *op. cit.*, p. 52, pl. 15/232–233.

[9] Vulpe, *Äxte und Beile*, p. 52, pl. 14/230.

[10] I. Bejinariu, *Opinions on the Wietenberg type finds from the Sălaj County*, în C. Kacsó (ed.), *Bronzezeitliche Kulturerscheinungen im Karpatischen Raum. Die Beziehungen zu den Benachbarten Gebieten,* Ehrensymposium für Alexandru Vulpe zum 70. Geburtstag, Baia Mare, 2003, p. 38, pl. 20/3a-b.

[11] G. Rustoiu, Buletinul Cercurilor Ştiinţifice Studenţeşti 2, 1996, p. 81, pl. I/1.

[12] Vulpe, *Äxte und Beile*, p. 45, pl. 56/C5.

[13] *Ibidem*, p. 38, pl. 7/105; N. Palincaş, Buletinul Muzeului „Teohari Antonescu", 5–6, 1999–2000, p. 263, 265, nota 7.

[14] Gh. Baltag, N. Boroffka, SCIVA 47, 1996, 4, p. 386–389, fig. 9/1. Îi mulţumim încă o dată dlui dr. Nikolaus Boroffka pentru amabilitatea cu care ne-a pus la dispoziţie toate informaţiile legate de această piesă, inclusiv reprezentarea ei grafică la scara 1/1.

cronologice şi a încadrării culturale. Tiparul de la Cetea provine dintr-o aşezare în care a fost descoperită ceramică Wietenberg, fără să avem însă date care să îl lege de o anumită fază a respectivei culturi[15]. Depozitul de la Rusul de Jos este alcătuit din trei tipare în care ar fi putut fi turnate topoare de tip Balşa, după Vulpe. Forma toporului gravată pe una dintre valve seamănă bine, după cum am menţionat, cu a toporului de la Horga. Topoarele de pe celelalte două valve sunt similare cu toporul gravat pe una dintre valvele de la Pecica (jud. Arad), găsită în stratul XIII al aşezării, aparţinând perioadei mijlocii a epocii bronzului[16]. Toporul de la Albeşti, cu care cel de la Horga are câteva caracteristici comune, provine dintr-o groapă cu ceramică dintr-o fază târzie a culturii Wietenberg (Wietenberg C, conform periodizării propuse de Nikolaus Boroffka)[17]. Este de admis, în consecinţă, o datare a topoarelor asemănătoare celui de la Horga în perioada mijlocie a epocii bronzului, probabil la nivelul fazei dezvoltate a culturii Wietenberg, fără a exclude o folosire a lor ceva mai îndelungată, anterioară însă culturii Noua[18]. Toporul de la Horga este, după toate aparenţele, o piesă originară din spaţiul intracarpatic. În momentul de faţă avem la dispoziţie puţine informaţii despre perioada mijlocie a epocii bronzului în jumătatea estică a Moldovei. În literatură a fost semnalată posibila existenţă a unor aşezări ale culturii Monteoru în arealul delimitat de râurile Bârlad şi Prut[19]. Semnalările respective se bazează însă, în majoritate, doar pe cercetări de suprafaţă ce au avut drept rezultat identificarea unor fragmente ceramice, mai rar vase întregi, similare celor din cultura Monteoru. O circulaţie însă a acestui tip de topor la nivelul etapelor Ic2-IIb ale culturii Monteoru reprezintă ipoteza cu cele mai întemeiate argumente.

Aducem în discuţie, cu acest prilej, fragmentul de topor descoperit în depunerea Monteoru Ic2-Ic1 de la Costişa, jud. Neamţ[20] (Fig. 2/2). Are secţiune hexagonală, iar tăişul este convex şi uşor asimetric; lungimea piesei păstrate este de 3,3 cm, tăişul are 4 cm, cu o greutate de 54 g. Analiza elementală efectuată cu spectrometrul portabil X-MET 3000TX a relevat următoarea compoziţie: 87.6% Cu, 11.8% Sn, 0.3% Fe, urme As, urme Au, urme vagi Ag. În zona curăţată pentru analiză, piesa avea culoarea galbenă-aurie. Ţinând seama, în primul rând, de contextul arheologic în care a fost descoperit fragmentul de topor de la Costişa, Mihai Zamoşteanu a optat pentru atribuirea lui seriei Borleşti a tipului Monteoru[21].

[15] Roska, *op. cit.*, p. 70; D. Berciu, I. Berciu, Apulum 2, 1943–1945 (1946), p. 23–24, 32–39; Vulpe, *Äxte und Beile*, p. 52, nr. 232–233.

[16] Vulpe, *Äxte und Beile*, p. 52, nr. 229, 231 (Rusul de Jos), 225 (Pecica), toporul gravat pe valva de la Pecica fiind considerat de Vulpe tot de tip Balşa.

[17] Baltag, Boroffka, *op. cit.*, p. 386–389; 391 şi urm.

[18] Vezi argumentele aduse de Vulpe pentru încadrarea cronologică a topoarelor de tip Pădureni, Hajdúsámson şi Balşa, cf. Vulpe, *Äxte und Beile*, p. 42–53, dar şi punctul de vedere exprimat de Baltag, Boroffka, *op. cit.*, p. 388 şi urm., în special nota 44.

[19] Coman, *op. cit.*, p. 177, 189, 199, 233, 250; I. Mitrea, MemAntiq 1, 1968, p. 316.

[20] M. Zamoşteanu, ArhMold 2–3, 1964, p. 458, fig. 3; A. Vulpe, *Äxte und Beile*, p. 65, nr. cat. 281, pl. 18/281.

[21] Zamoşteanu, *op. cit.*, p. 458. Vulpe nu atribuie această piesă unui tip anume tocmai datorită dimensiunilor sale reduse, cf. Vulpe, *Äxte und Beile*, p. 65.

Fig. 2. 1. Toporul de la Horga, foto; 2. Fragmentul de topor de la Costişa, jud. Neamț, desen şi foto.

Deşi fragmentul este prea mic pentru a fi încadrat tipologic, totuşi este de remarcat că atât dimensiunile şi conturul tăişului, cât şi traiectoria muchiilor lamei constituie indicii pentru a presupune că forma inițială a toporului de la Costişa ar fi fost una zveltă, destul de apropiată de cea a toporului de la Horga. Prin această zveltețe şi arcuire a tăişului, toporul fragmentar de la Costişa se diferențiază vizibil de topoarele Monteoru (inclusiv varianta Lopătari). Apartenența lui la un tip de origine transilvăneană nu ar fi o ipoteză de exclus, mai ales dacă avem în vedere prezența în

depunerile din epoca bronzului de la Costişa şi a altor piese ce au ca proveniență spațiul intracarpatic: fragmente ceramice şi o piesă de os cu decor Wietenberg[22].

Deşi ornamentul aflat pe manşonul toporului de la Horga, în întregul său, nu se întâlneşte pe niciun alt obiect al epocii bronzului, din metal sau alt material, totuşi motivele decorative luate separat îşi găsesc câteva paralele. Cea mai bună analogie pentru combinația de linii flancate de puncte şi linii terminate cu un cerc la capăt se află pe un fragment de ceaşcă descoperit în situl de la Poduri (jud. Bacău), fragment ce se încadrează, pe baza ornamentației şi a micului buton prezent pe toartă, în stilul ceramic Monteoru Ic3[23]. În fapt, liniile incizate flancate de puncte reprezintă un motiv decorativ frecvent pe ceştile Monteoru Ic3. Acest motiv se regăseşte, în proporție mică, şi pe ceramica Wietenberg[24]. Tangenta la cerc este un ornament obişnuit pe ceramica Wietenberg[25], însă poate fi văzut şi pe două piese din os descoperite în două situri ale culturii Monteoru, la Cârlomăneşti[26] şi Sărata Monteoru[27] (ambele în jud. Buzău). Pe marginile manşonului toporului de la Horga sunt câte două linii paralele, realizate prin incizie, care amintesc de unele topoare descoperite în spațiul intracarpatic, considerate de tip Pădureni, ce au astfel de linii pe muchiile manşonului, cu deosebirea că sunt reliefate, ca nişte nervuri[28]. De altfel, câteva dintre topoarele Pădureni sunt decorate pe manşon, motivul care se repetă fiind cârligul cu capătul puternic spiralat, realizat în relief. Un ornament în relief, sub formă de „X”, ce ar putea fi interpretat şi ca o variantă abstractizată a decorului toporului de la Horga se întâlneşte pe manşonul toporului de la Răcăciuni (jud. Bacău), considerat de tip Pădureni[29].

Decorul incizat este frecvent pe topoarele cu gaură de înmănuşare transversală încadrate de Vulpe în tipul Apa-Nehoiu, motivele fiind destul de variate sub aspect compozițional[30]. Aceste topoare au, de altfel, şi alte trăsături comune cu toporul de la Horga, cum ar fi încovoierea lamei la îmbinarea cu manşonul şi eleganța piesei în ansamblul ei; se diferențiază însă prin corpul mult mai zvelt decât cel al toporului de la Horga, prin ceafa lor prelungă şi arcuită.

[22] A.-D. Popescu, Carpica 37, 2008, p. 194–201.

[23] Gh. Dumitroaia, R. Munteanu, C. Preoteasa, D. Garvăn, *Poduri-Dealul Ghindaru. Cercetările arheologice din caseta C, 2005–2009*, Piatra-Neamț, 2009, p. 18, fig. 3/d; p. 68, nr. cat. 10.

[24] Vezi, de exemplu, la N.G.O. Boroffka, *Die Wietenberg-Kultur*, UPA 19, 1994, 2, pl. 32/7, 58/1, 101/2, 122/8, 142/6.

[25] Boroffka, *op. cit*, 1, p. 209.

[26] O psalie discoidală, cf. A. Oancea, TD 1, 1976, p. 62, 64, fig. 3/2; H.-G. Hüttel, *Bronzezeitliche Trensen in Mittel- und Osteuropa. Grundzüge ihrer Entwicklung*, PBF XVI/2, München, 1981, p. 49, pl. 3/20, 173–178; N. Boroffka, Eurasia Antiqua 4, 1998 (1999), p. 90, 98, fig. 8/5.

[27] Probabil tot o psalie, piesa fiind însă fragmentară, cf. E. Zaharia, Dacia N.S. 37, 1993, p. 37, fig. 16/1, 17/9.

[28] Vulpe, *Äxte und Beile*, pl. 9/119–120, 123, 126, 128, 138–140. Topoarele care ar fi fost turnate în valvele din depozitul de la Cehăluț, atribuite de Vulpe tipului Hajdúsámson, ar fi avut, de asemenea, una sau două nervuri pe marginile tubului de înmănuşare, cf. Vulpe, *Äxte und Beile*, pl. 13/209–210.

[29] *Ibidem*, p. 45, pl. 9/134.

[30] *Ibidem*, p. 53–56, pl. 15/238–240, 246.

Topoarele Apa-Nehoiu sunt răspândite în bazinul Tisei şi al Dunării Mijlocii, beneficiind de o datare precisă, susţinută de descoperirea unor astfel de piese în complexe cu ceramică aparţinând etapei mijlocii a culturii Otomani (cultura Füzesabony, în literatura maghiară)[31]. Trei topoare de acest tip au ajuns şi la est de Carpaţi, între ele numărându-se şi piesa bogat decorată de la Bălaia-Mărăşti (jud. Bacău)[32].

Este de remarcat prezenţa în Moldova, în epoca mijlocie a bronzului, a unui număr relativ însemnat de „arme" din bronz originare din spaţiul intracarpatic sau de la Dunărea Mijlocie, cum sunt, alături de cele menţionate, toporul de la Lunca-Filipeni (jud. Bacău)[33], topoarele cu disc de la Borleşti şi Izvoarele (jud. Neamţ)[34], Cajvana (jud. Suceava)[35] sau pumnalul ornamentat de la Ţibucani (jud. Neamţ)[36]. Lor li se adaugă şi piese de port cu aceeaşi origine vestică, cum ar fi colanele cu capete rulate, pandantivele cordiforme, diverse tipuri de ace[37]. O pondere însemnată din ansamblul topoarelor existente în Moldova aparţine topoarelor de tip Monteoru, care sunt, cu multă probabilitate, piese lucrate local[38]. Situaţia din prima jumătate a mileniului al II-lea a.Chr. este diferită însă de cea din perioada anterioară (cca 2700–2000 BC), când numeroase sunt topoarele din cupru şi cupru-arseniat de provenienţă răsăriteană (aşa-numitul tip Kolontaevka)[39], puţine fiind topoarele vestice (de exemplu, toporul de tip Kozarac de la Găiceana[40], jud. Bacău) sau din arealul sudic (toporul de tip Pătulele de la Scărişoara[41], jud. Bacău).

Manşonul toporului de la Horga este parţial deteriorat din vechime. Pe una dintre feţe, piesa a fost lovită cu un obiect a cărui suprafaţă de impact era

---

[31] Ceafa unui topor de tip Apa-Nehoiu a fost descoperită în nivelul III al aşezării de la Otomani (jud. Bihor), iar o piesă întreagă a fost găsită în M. 115 al cimitirului de la Tiszafüred-Majoroshalom (NE Ungariei), împreună cu ceramică Otomani/Füzesabony. Vezi Vulpe, *Äxte und Beile*, p. 55, T. Kovács, *Auf Mitteleuropa weisende Beziehungen einiger Waffenfunde aus dem östlichen Karpatenbecken*, în B. Hänsel (ed.), *Handel, Tausch und Verkehr im Bronze- und Früheisenzeitlichen Südosteuropa*, PAS 11, 1995, p. 173–185, fig. 4/1.

[32] M. Florescu, V. Căpitanu, Carpica 1, 1968, p. 55 şi urm, 58, fig. 3/2; 4; Vulpe, *op. cit.*, p. 55, nr. cat. 243–244 („Moldova") şi 246 (Mărăşti), pl. 15/243–244, 246.

[33] Florescu, Căpitanu, *op. cit.*, p. 56 şi urm., fig. 3/1; Vulpe, *op. cit.*, p. 57, nr. cat. 247, pl. 16/247.

[34] Vulpe, Dacia N.S. 7, 1963, p. 511–516; idem, *Äxte und Beile*, p. 73 şi urm., nr. cat. 323–324, pl. 23/323–324.

[35] M. Ignat, TD 2, 1981, p. 137–139, fig. 3.

[36] Vulpe, M. Zamoşteanu, TD 3, 1982, p. 118–120.

[37] O discuţie detaliată la I. Motzoi-Chicideanu, *Fremdgüter im Monteoru-Kulturraum*, în Hänsel (ed.), *op. cit.*, p. 219–242, cu bibliografia.

[38] Vulpe, *Äxte und Beile*, p. 46–48; V. Căpitanu, Carpica 8, 1976, p. 31–36, fig. 1/2; 2/2; Şt. Cucoş, SCIVA 29, 1978, 4, p. 579–582; D. Monah, E. Zaharia, Carpica 11, 1979, p. 159–164; R. Munteanu, ArhMold 28, 2005, p. 205–207.

[39] Vulpe, *Äxte und Beile*, p. 42, 61, pl. 8/112, 115; 17/269; S.N. Korenevskij, SovArch 4, 1976, p. 19–23, fig. 6–7; S. Antonescu, StComVrancea 3, 1980, p. 53–55; F. Burtănescu, TD 23, 2002, 1–2, p. 188–190; A.-D. Popescu, Dacia N.S. 50, 2006, p. 438 şi urm.

[40] M. Florescu, V. Căpitanu, ArhMold 2–3, 1964, p. 445–450, fig. 1; Vulpe, *Äxte und Beile*, p. 42, pl. 8/114; Burtănescu, *op. cit.*, p. 180–182; Popescu, *op. cit.*, p. 440.

[41] C. Buzdugan, SCIVA 25, 1974, 3, p. 431–433.

asemănătoare tăişului unui topor sau dălţi, acesta provocând o uşoară adâncire, care împiedică desluşirea în totalitate a decorului în acea zonă; cealaltă latură a tubului de înmănuşare este crăpată pe jumătate, pe direcţie oblică. Tăişul nu prezintă semne de folosire, astfel că o eventuală supoziţie privitoare la deteriorarea toporului în timpul utilizării nu se justifică. Distrugerea intenţionată a pieselor de metal este o practică frecventă în epoca bronzului, cauzele unui asemenea comportament fiind văzute adeseori în relaţie cu desfăşurarea unor activităţi rituale[42].

THE BRONZE SHAFT-HOLE AXE FROM HORGA (VASLUI COUNTY)

ABSTRACT

This paper presents a shaft-hole axe with slender body, hexagonal cross-section and decorated shaft tube, discovered by chance at approx. 1.5 km W-NW of the Horga village, Vaslui County.

The shaft-hole axe was made of bronze, the measured tin content of ca. 9.5%. The closest analogies can be found among the pieces placed in the Balşa and Pădureni types. The shaft-hole axe of Horga dates from the Middle Bronze Age and it comes from the intra-Carpathian area.

LIST OF FIGURES

---

[42] O discuţie asupra fragmentării în arheologie la J. Chapman, *Fragmentation in archaeology. People, places and broken objects in the prehistory of south-eastern Europe*, Londra-New York, 2000; J. Brück, Cambridge Archaeological Journal 16/3, 2006, p. 297–315. Din bogata literatură în care se face referire la rostul prezenţei pieselor de metal fragmentare în depozite, cităm doar câteva lucrări: R. Bradley, *The Passage of Arms: an Archaeological Analysis of Prehistoric Hoards and Votive Deposits*, Cambridge, 1990; C. Sommerfeld, *Gerätegeld Sichel. Studien zur monetären Struktur bronzezeitlicher Horte im nördlichen Mitteleuropa*, Vorgeschichtliche Forschungen 19, Berlin-New York, 1994, în special p. 21 urm.; L.D. Nebelsick, *Auf Biegen und Brechten. Ekstatische Elemente bronzezeitlicher Materialopfer – Ein Deutungsversuch*, în A. & B. Hänsel (ed.), *Gaben an die Götter. Schätze der Bronzezeit Europas*, Berlin, 1997, p. 35–41; idem, *Rent asunder: ritual violence in Late Bronze Age hoards*, în C.F.E. Pare (ed.), *Metals Make The World Go Round. The Supply and Circulation of Metals in Bronze Age Europe*, Oxford, 2000, p. 160–175; A. Hänsel, *Un depozit de bronzuri din ţinutul Sucevei*, în T. Soroceanu (ed.), *Bronzefunde aus Rumänien*, II/*Descoperiri de bronzuri din România*, II, Bistriţa-Cluj Napoca, 2005, p. 285–299.

TÖNERNE DISTANZPLATTEN – EIN BEITRAG ZUR TRACHT DER WIETENBERGKULTUR

OLIVER DIETRICH

For the **Wietenberg Culture**, until now, nearly nothing was known about dressing habits, as the few bronze and bone adornments surviving come mainly from settlement sites. Little attention was paid to spacer beads made of clay, of which three are known, including a new find from the settlement of **Rotbav**. Their function as spacer beads in a complicated **necklace** arrangement can be deduced from an anthropomorphic statuette found at Satulung-Finteuşul Mic, which has to be contemporaneous with the Wietenberg Culture judging from the depicted bronze ornaments, which are to be found in the same combinations in hungarian bronze hoards and, partly, as single finds in the Wietenberg area. Further the article discusses a possible relation between the **clay spacer beads** and those made of amber. Similar necklace arrangements with amber spacer beads are known from southern Germany, but not from Greece, an area often employed as source of origin for inventions (like „mycenaean" swords and spiral decoration) in the Wietenberg area.

Aufgrund ihrer charakteristischen Bestattungssitte - Brandgräber in Urnen, seltener Hockerbestattungen, jedoch beide regelhaft mit wenigen oder keinen Beigaben - ist die Tracht der Wietenbergkultur der archäologischen Erkenntnis auf den ersten Blick weitgehend entzogen. G. Schumacher-Matthäus unternahm den Versuch, aus den wenigen, mit einiger Wahrscheinlichkeit mit der (früheren) Wietenbergkultur zu verbindenden Horten heraus zu Erkenntnissen zu gelangen, konnte jedoch lediglich das Spektrum an vorhandenem Trachtzubehör aufzeigen[1]. Aufgrund des Charakters der herangezogenen Funde beschränkten sich ihre Überlegungen zudem auf aus Edelmetall gefertigte Objekte. Es ist jedoch kaum anzunehmen, dass goldene Schmuckscheiben, Locken- und Armringe der Alltagstracht zuzurechnen sind. N. Boroffka listete einige Objekte aus Siedlungs- oder Einzelfunden auf, die im weitesten Sinne eine Rolle in der Tracht der Wietenbergkultur gespielt haben dürften[2]. Auch hier verhinderte der Fundcharakter jedoch zunächst weitergehende Schlüsse.

Hinweise zur Tracht der Wietenbergkultur können jedoch einige bislang weniger beachtete Funde bieten. Aus älteren Ausgrabungen kennen wir zwei annähernd rechteckige, tönerne Objekte mit von den Schmalseiten ausgehenden

[1] G. Schumacher-Matthäus, *Studien zu bronzezeitlichen Schmucktrachten im Karpatenbecken. Ein Beitrag zur Deutung der Hortfunde im Karpatenbecken*, Mainz, 1985, S. 38f.

[2] N. G. O. Boroffka, *Die Wietenberg-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa*, UPA 19, 1994, S. 225, 231–233.

SCIVA, tomul 61, nr. 1–2, Bucureşti, 2010, p. 161–170

Durchlochungen[3], ein Drittes stellt einen Neufund des Jahres 2008 aus den wietenbergzeitlichen Schichten der Siedlung von Rotbav, Kr. Braşov, dar:

1. Rotbav, Gem. Feldioara, Kr. Braşov, „La Pârâuţ" (Taf. 1/1)
In etwa rechteckige Tonplatte mit abgerundeten Ecken, einseitig zur Schmalseite hin ein wohl größeres Stück weggebrochen. Von ehemals mindestens fünf an den Schmalseiten ansetzenden Lochungen sind vier komplett erhalten, die so angelegt sind, dass sie jeweils mit leichter Neigung zur Mitte des Stückes verlaufen. Oberfläche dunkelbraun-grau. Länge 4,8 cm, größte Breite 2,25 cm, größte Dicke 1,3 cm.
2. Feldioara, Kr. Braşov[4] (Taf. 1/2)
Fragment einer ehemals langrechteckigen Tonplatte, das erhaltene schmale Ende konkav, das Stück ist von den Schmalseiten her gerade durchlocht.
3. Viştea, Kr. Cluj, „Pod"[5] (Taf. 1/3)
Komplette langrechteckige Tonplatte mit konkaven Enden. Von den Schmalseiten her solcherart viermal durchlocht, dass jeweils zwei Lochungen parallel liegen und leicht schräg auf die anderen zulaufen.

Im Kartenbild (Taf. 1/4) liegen zwei Funde sehr nahe beieinander in Südostsiebenbürgen, das Stück von Viştea jedoch recht weit fernab. Diese Fundverteilung lässt uns erahnen, dass die hier interessierenden Objekte möglicherweise im Gesamtverbreitungsraum der Wietenbergkultur vorkamen, jedoch nur selten überliefert oder im Fundmaterial bemerkt worden sind. Alle Funde stammen aus Siedlungen, und umfassendere Siedlungsgrabungen, wie sie bislang kaum durchgeführt wurden, würden das Fundbild wohl verdichten.

Boroffka spricht die zwei älteren Funde sicher zu Recht als Distanzplatten von Kettengehängen an[6], dieselbe Interpretation dürfte für das Stück aus Rotbav zutreffen. Durch ihren Charakter als Siedlungsfunde verraten uns die Objekte jedoch zunächst kaum etwas über ihre konkrete Nutzung und Trageweise.

Wichtig erscheint uns in diesem Zusammenhang ein Fund aus dem Nordwesten Rumäniens. Es handelt sich um das Fragment einer Statuette, die in Satulung-Finteuşul Mic, Kreis Maramureş angeblich bei Ausgrabungen gemeinsam mit ritzverzierter Keramik zu Tage kam, die allerdings –ebenso wie nähere Angaben zu Ausgrabung und Fundstelle- nicht mehr vorliegt[7].

Beschreibung: Fragment einer anthropomorphen Statuette, erhalten ist der Oberkörper ohne Kopf. Der stilisierte Körperumriss ohne ausmodellierte Arme zeigt einen reichen Dekor, der offensichtlich Trachtelemente darstellt. Auf der Vorderseite erkennen wir ein aus sechs Schnüren bestehendes Kettengehänge, an dem längliche Anhänger angebracht sind. Es könnte sich um durchlochte Tierzähne handeln. Unterhalb der letzten Schnur ist ein kreisförmiger Eindruck erkennbar, darunter ist ein umgekehrt herzförmiger Anhänger dargestellt. In einigem Abstand

[3] *Ibidem*, S. 175.
[4] *Ibidem*, Kat.-Nr. 185, Taf. 79/3.
[5] *Ibidem*, Kat.-Nr. 516, Taf. 144/7.
[6] *Ibidem*, S. 175, Typ TT7.
[7] C. Kacsó, SCIV 23, 1972, 1, S. 33–36, fig. 5–6; idem, *Mărturii arheologice*, Baia Mare, 2004, 202f., Taf. XLIV/1.

liegen zwei Kompositionen aus jeweils drei kreisförmigen Eindrücken, die durch Linien verbunden sind (Gehänge mit Zierscheiben?). Beiden Rändern der Statue im oberen Bereich auf Vorder- und Rückseite folgende Verzierungen aus senkrechten Linien mit Querlinien und jeweils drei Punkten darunter (ein größerer gerahmt von zwei kleineren) könnten die Bordüre eines Kleidungsstückes bezeichnen, möglicherweise handelt es sich bei den Punkten um Zierscheiben. Auf der Rückseite der Statue setzt sich lediglich die oberste der von vorne kommenden Schnüre fort und läuft mit ihren zwei Enden in einem komplizierten Gehänge aus. Die zwei Schnüre werden im oberen Teil offenbar von Distanzplatten auseinander gehalten, von der letzten hängen drei Schnüre herab, die mit ankerförmigen Anhängern versehen sind. Am Ende zweier der Schnüre sind kammförmige Anhänger erkennbar, bei der dritten ist aufgrund der Fragmentierung die Form des Abschlusses unklar. Auch auf der Rückseite wird das Gehänge von zwei Kompositionen aus jeweils drei kreisförmigen Eindrücken, die durch Linien verbunden sind, begleitet. Ferner erkennen wir Oberhalb des Gehänges, im Nackenbereich der Statuette fünf in etwa parallele Linien mit runden Abschlüssen, die wohl geschmücktes (?) Haar andeuten. Größte Höhe 6,2 cm, größte Breite 5,6 cm[8]. Taf. 2/1.

N. Kalicz rechnete den Fund kommentarlos zur Nyírség-Kultur[9]. Diese Zuordnung berücksichtigt jedoch nicht die offenbar metallenen Schmuckstücke der Statuette. Erkennbar sind umgekehrt herzförmige Anhänger auf der Brustseite, sowie kammartige und ankerförmige Anhänger auf der Rückenseite des Stückes. Die kreisförmigen Eindrücke könnten Schmuckscheiben oder Buckel darstellen, doch ist diese Identifizierung nicht eindeutig. Eine Kombination aller drei klar erkennbaren Typen sowie von Schmuckscheiben und Buckeln findet sich z.B. in dem Schmuckdepot von Tolnanémedi, Kom. Tolna, das A. Mozsolics in B III datiert (Taf. 2/2–3)[10]. Im Vergleich mit der Statuette erhärtet sich der Eindruck, dass wir es hier mit einer persönlichen Schmuckausstattung zu tun haben. Auch im Depot von Esztergom, Kom. Komárom liegen ankerförmige und herzförmige Anhänger kombiniert mit Schmuckscheiben und Buckeln vor, der Fund datiert in B III[11]; in Kölesd (Nagyhangos), Kom. Tolna (Stufe B IIIb) finden wir herzförmige, ankerförmige und kammförmige Anhänger ebenso wie Scheiben und Buckel[12]. In Bölcske, Kom. Tolna (B IIIb) liegen zwei ankerförmige Anhänger gemeinsam mit einem umgekehrt herzförmigen Anhänger mit kammartiger Mittelrippe,

[8] Maßangaben nach C. Kacsó, *Mărturii arheologice*, Baia Mare, 2004, S. 202.

[9] N. Kalicz, *Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. Abriss der Geschichte des 19. – 16. Jahrhunderts v. u. Z.*, Budapest, 1968, S. 70, Nr. 131.

[10] A. Mozsolics, *Bronzefunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Kosziderpadlás*, Budapest, 1967, S. 170f., Taf. 24–25. Zu den Funden vom Typ Tolnanémedi ausführlich E. Ruttkay, Ann. Naturhist. Mus. Wien 85, 1983, S. 1-17, die auch erstmals die Verbindung zu den Figurinen zog.

[11] *Ibidem*, S. 138, Taf. 28.

[12] *Ibidem*, S. 151f., Taf. 31–33.

Schmuckscheiben, Bernsteinperlen und durchlochten Tierzähnen in einem Depot[13]. Letztere verweisen auf die Brustseite der Statuette von Satulung, das gesamte Depot wirkt wie die Niederlegung eines umfangreichen Kettengehänges. In den Funden von Lengyeltoti, Kom. Somogy[14] (Stufe B IIIb) sowie Szomód, Kom. Komarom[15] (Stufe BIII) und dem schon genannten Fund von Kölesd treten zu den Schmuckobjekten Waffen. Ob dies darauf hindeutet, dass wir es mit einer männlichen Schmucktracht zu tun haben, hängt wesentlich davon ab, ob man die Depotfunde als Niederlegungen einzelner Personen verstehen möchte. Ohne diese Betrachtungen oder die Aufzählung von Fundzusammenhängen hier fortführen zu wollen, sei festgehalten, dass die Schmuckkombination der Statuette von Satulung sich in Depotfunden der Stufe B III, d. h. Reinecke A2 / B wiederfinden lässt, eine Datierung des Stücks in die Nyírség-Kultur, also noch vor Bz A1 nach Reinecke, ist damit unwahrscheinlich[16]. Vielmehr bewegen wir uns ganz offensichtlich in einem Zeitrahmen, der mit der Wietenbergkultur parallel ist, vermutlich im Bereich der frühen Suciu de Sus-Kultur. Im Verbreitungsgebiet der Wietenbergkultur fehlen bronzene Schmuckdeponierungen[17] zwar ebenso wie anthropomorphe Statuetten mit Trachtschmuck, doch finden wir Einzelelemente einer Kettentracht in den Siedlungsfunden wieder. So begegnet eine Gussform für umgedreht herzförmige Anhänger in der Siedlung von Nicoleni, Kr. Harghita[18], es sind randlich gelochte Knochenapplikationen aus Derşida, Kr. Sălaj und Dumbrăviţa, Kr. Bistriţa-Năsăud bekannt[19], ovale Knochenanhänger aus Grab 5 von Derşida[20], ebenso durchlochte Tierzähne aus Cluj „Strada Maxim Gorki", Derşida[21] und Rotbav. Ankeranhänger aus Ton, freilich mit von den metallenen abweichender Formgebung, kennen wir aus Cetea, Kr. Alba und Sighişoara, Kr. Mureş[22], Objekte, die man als Tonperlen ansprechen könnte, stammen aus Rotbav. Insgesamt lassen sich also einige Elemente der vorgestellten Kettentracht wiederfinden. Alle bislang bekannten tönernen Distanzplatten sind in etwa gleichbreit und gehören daher wohl recht sicher zu Kettengehängen und nicht zu

[13] *Ibidem*, S. 131, Taf. 34.

[14] *Ibidem*, S. 147f., Taf. 26.

[15] *Ibidem*, S. 167f., Taf. 23.

[16] Vergl. auch die Ausführungen zur Datierung von anker- und kammförmigen Anhängern bei Mozsolics, *op. cit.*, S. 90f.

[17] Eine Ausnahme könnte der von C. Kacsó, Ephem. Napocensis III, 1993, 69-76 vorgelegte Fund von Sebeş mit 23 ankerförmigen Anhängern und zwei gelochten Scheiben darstellen. Allerdings sind wir von seiner kulturellen Zuordnung nicht so eindeutig überzeugt wie C. I. Popa, in: C.I. Popa, G. T. Rustoiu (Hrsg.), *Omagiu Profesorului Ioan Andriţoiu cu prilejul împlinirii de 65 de ani*, Alba Iulia 2005, S. 153-155.

[18] Z. Székely, Materiale 8, 1962, Abb. 10/4.

[19] Boroffka, *op. cit.*, S. 225.

[20] N. Chidioşan, *Contribuţii la istoria tracilor din nord-vestul României. Aşezarea Wietenberg de la Derşida*, Oradea, 1980, Taf. 10a-b.

[21] Boroffka, *op. cit.*, S. 225.

[22] *Ibidem*, S. 174f.

halskragenartigen Ensembles, wie man sie für die britischen, der äußeren Form sehr ähnlichen, Schieber aus Bernstein oder Jet rekonstruiert hat[23]. Man wird somit zusammenfassend dem Schmuck der Statuette von Satulung-Finteuşul Mic ähnliche Kettengehängekompositionen für die Wietenbergkultur annehmen dürfen, ohne dass wir deren Form konkret fassen können.

Der Hinweis auf die zumindest im Umriss ähnlichen Bernsteinschieber der britischen Inseln, des südlichen Mitteleuropas und Griechenlands (Taf. 3/1) muss angesichts der häufig für das frühbronzezeitliche Karpatenbecken, insbesondere auch die Wietenbergkultur, postulierten Kontakte in südliche Richtung, zum mykenischen Griechenland, zu der Frage führen, ob wir es bei den hier besprochenen Objekten mit Zeugnissen solcher Berührungen zu tun haben. Die äußere Form und die grundsätzliche Funktion der Tonschieber stimmt mit den Bernsteinschiebern überein, die komplexen Bohrungen der letzteren sucht man allerdings vergebens. Könnte es sich also um Nachahmungen handeln, die auf einer Inspiration eher durch Anschauung der Originale, weniger durch deren Besitz und genaue Untersuchung entstanden sind? Hierzu würde passen, dass im Karpatenbecken Bernsteinschieber bislang völlig im Fundmaterial fehlen, obwohl ansonsten durchaus Bernsteinfunde bekannt sind[24], allerdings nicht aus der Wietenbergkultur[25]. Fehlender Zugang zum Rohmaterial könnte also ein Grund für Nachahmungen in Ton sein. Nimmt man nun einmal hypothetisch an, dass die Tonschieber der Wietenbergkultur tatsächlich Objekte aus Bernstein nachahmen, so müsste man die Frage stellen, woher die Anregungen stammten.

Wichtige Argumente für Beziehungen der Wietenbergkultur zum mykenischen Kulturraum sind vor allem die in Siebenbürgen im Verbreitungsgebiet der Kultur gefundenen mykenischen Rapiere und die Spiralzier auf der Wietenberg-Keramik[26]. Es ist mittlerweile klar, dass es sich bei den Schwertern nicht um

---

[23] R. Hachmann, *Die frühe Bronzezeit im westlichen Ostseegebiet und ihre mittel- und südosteuropäischen Beziehungen. Chronologische Studien*, Hamburg, 1957, S. 177; idem, BayerVbl 22, 1957, S. 3–10.

[24] Für Rumänien N. Boroffka, ArchKorr 31, 2001, S. 395–409.; für Ungarn E. Sprincz, C. W. Beck, Journal of Field Archaeology, 8/4, 1981, S. 469–485.

[25] Boroffka, *Die Wietenberg-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa*, UPA 19, 1994.

[26] Zu den Schwertern zusammenfassend T. Bader, *Die Schwerter in Rumänien*, PBF IV, 8, München, 1991; zu spiralverzierter Keramik u.a. P. Reinecke, WPZ 29, 1942, S. 102f.; K. Horedt, Dacia, N. S. 4, 1960, S. 134; D. Popescu, SCIV 12, 1961, 2, S. 380; K. Horedt, C. Seraphim, *Die prähistorische Ansiedlung auf dem Wietenberg bei Sighişoara-Schässburg*, Bonn, 1971, S. 9; J. Vladár, A. Bartoněk, SlovArch 25, 1977, 2, S. 387; J. Bouzek, *The Aegean, Anatolia and Europe: Cultural Interrelations in the second Millenium B.C.*, Göteborg, Prag, 1985, 67f.; zu ägäisch-karpatenländischen Beziehungen allgemein zusammenfassend J. Vladár, SlovArch 21, 1973, 2, S. 253–357; Bouzek, *op. cit.*; T. Bader, *Bemerkungen über die ägäischen Einflüsse auf die alt- und mittelbronzezeitliche Entwicklung im Donau-Karpatenraum*, in: *Orientalisch-Ägäische Einflüsse in der europäischen Bronzezeit. Ergebnisse eines Kolloquiums*, Bonn, 1990, S. 181-208.; A. Vulpe, *Epoca metalelor*, in: M. Petrescu-Dîmboviţa, A. Vulpe (Hrsg.), *Istoria românilor I*, Bukarest, 2001,

Originale, sondern um lokale Nachahmungen handelt, die formal mehr oder weniger deutlich von den Vorbildern abweichen[27]. In dieser Hinsicht könnte man durchaus eine Analogie zwischen imitierten Schwertern und in anderem Material nachgeahmten Bernsteinschiebern sehen. Problematisch an dieser Interpretation ist jedoch, dass die siebenbürgischen „mykenischen“ Rapiere als Einzelfunde nicht sicher datiert und der Wietenbergkultur zugeordnet werden können, wenn auch einiges für eine solche Datierung spricht[28]. Weiterhin sind die Bernsteinschieber im griechischen Raum Importe und kommen recht selten und auf Oberschichtgräber beschränkt vor[29]. Die Trageweise der griechischen Bernsteinschieber ist umstritten. Aus Kuppelgrab A von Kakovatos, Elis liegen Schieber vor, die, möglicherweise sekundär, mittig durchbohrt und somit in einfache Perlen verwandelt wurden, während die Anzahl und Art der Schieber (vier Zwischen-, zwei Abschlussstücke) aus Schachtgrab O von Mykene, Argolis auf einen Halskragen, der geringen Zahl wegen aber auch auf ein Armband hinweisen könnten[30]. Zuletzt sprach sich J. Maran gegen die Halskragenthese aus, stellte jedoch fest, dass die momentane Befund- und Dokumentationslage eigentlich zu einer Trachtrekonstruktion nicht ausreiche[31]. Zusammenfassend sind von Bernsteinschiebern gegliederte Kettengehänge in Griechenland momentan also nicht belegt.

Anders gestaltet sich die Situation in Süddeutschland. Für diesen Raum hat R. Hachmann auf Grundlage des erstmals von J. Wenzl detailliert beschriebenen Frauengrabes aus Hügel E von Asenkofen eine Funktion der Bernsteinschieber im Rahmen von Kettengehängen überzeugend darlegen und rekonstruieren können[32]. Das Konzept eines durch Schieber gegliederten langen Kettengehänges mit herabhängenden Fransen (Taf. 3/2) ist dem der Statue von Satulung ähnlich, wenn auch die einzelnen Schmuckelemente, hier Bernsteinperlen, dort bronzene Anhänger, voneinander abweichen. Auch wenn Hachmann der Meinung war, dass die seitlichen, gesonderten Perlengehänge möglicherweise falsch rekonstruiert, die Perlen eher in die Gesamtkomposition eingefügt zu sehen seien, ergibt gerade dieses Detail einen Sinn, wenn man sich an die dreieckigen,

---

S. 270–271; kritisch A. Harding, *The Mycenaens and Europe*, London, 1984. Die Theorie eines minoischen Ursprungs für Teile der Ornamentik der Wietenbergkultur vertritt A. Vulpe, *The Aegean – Anatolian and South-Eastern Europe in the light of a revision of the Bronze Age Chronology*, in: C. Kacsó, *Der nordkarpatische Raum in der Bronzezeit*. Symposium in Baia Mare 7.-10. Oktober 1998, Baia Mare 2001, 9–21.

[27] B. Hänsel, PZ 48, 1973, S. 200–206.

[28] L. Dietrich, *Eliten der frühen und mittleren Bronzezeit im südöstlichen Karpatenbecken* (in Vorbereitung).

[29] J. Maran, *Wessex und Mykene. Zur Deutung des Bernsteins in der Schachtgräberzeit Südgriechenlands*, in: B. Hänsel, E. Studeníková (Hrsg.), *Zwischen Karpaten und Ägäis. Neolithikum und Bronzezeit. Gedenkschrift für Viera Němejcová-Pavúková*, Rahden/Westf., 2004, S. 48–50.

[30] R. Hachmann, BayerVbl 22, 1957, S. 10f.

[31] Maran, *op. cit.*, S. 52–54.

[32] Hachmann, *op. cit.*, S. 14–19; J. Wenzl, Beiträge zur Anthropologie und Urgeschichte Bayerns 16, 1907, S. 93–97, Taf. XXXIII.

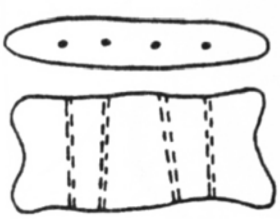

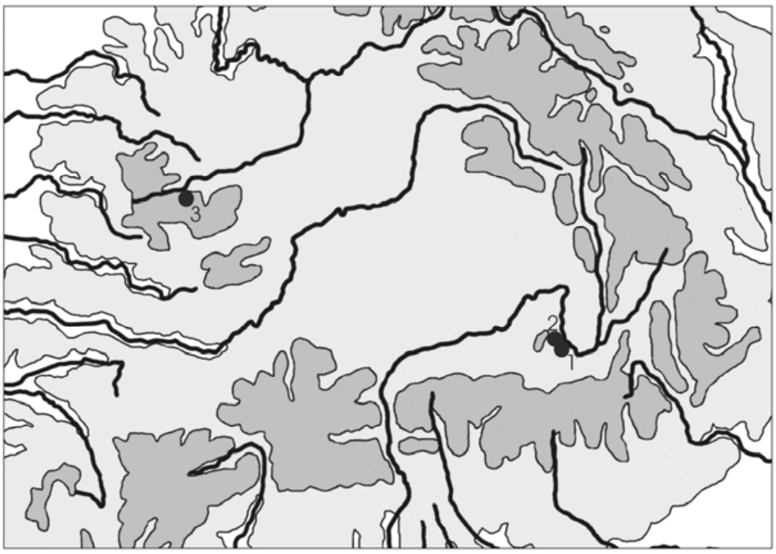
1

2

3

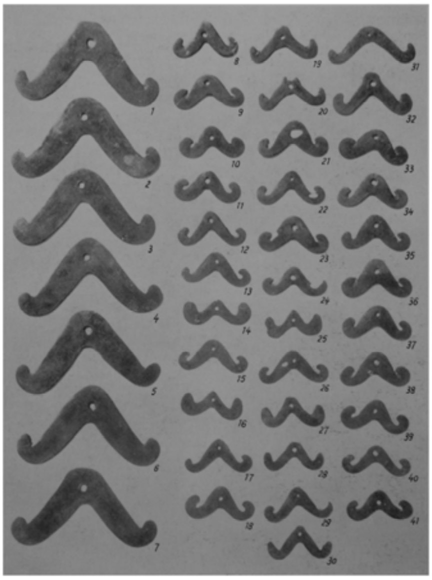

4

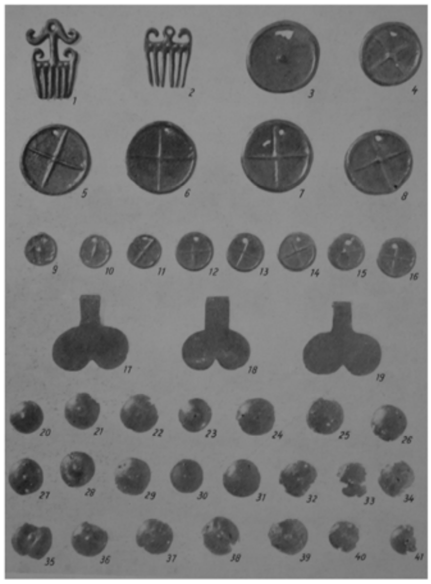
Taf. 1. Tönerne Distanzplatten der Wietenbergkultur:
1. Rotbav; 2. Feldioara (nach N. Boroffka, *op. cit.*, Taf. 79/3); 3. Viştea (nach *ibidem*, 144/7); 4. Kartierung der Fundstellen.

1

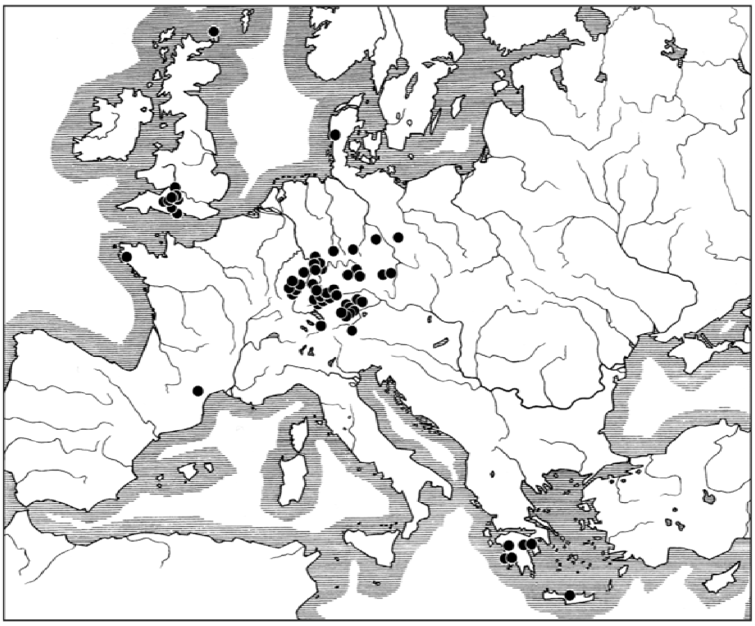

2

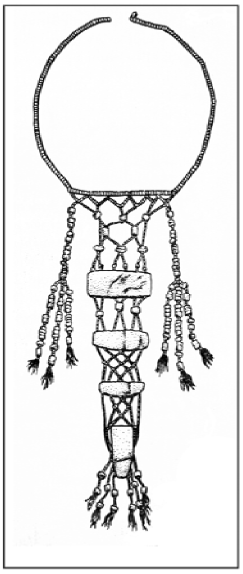

3

Taf. 2. 1. Die Statuette von Satulung-Finteuşul Mic;
2. Depotfund von Tolnanémedi (1 nach C. Kacsó, Mărturii arheologice, Baia Mare, 2004, Taf. XLIX/1; 2 nach A. Mozsolics, Bronzefunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Kosziderpadlás, Budapest, 1967, Taf. 24-25).

1

2

Taf. 3. 1. Verbreitung von Bernsteinschiebern (nach P. Schauer, JahrbRGZM 31, 1984, Abb. 21; 2. Rekonstruktion des Gehänges von Asenkofen (nach R. Hachmann, BayerVbl 22, 1957, Abb. 5).

offenbar durch Schnüre verbundenen Kompositionen erinnert, die sich beiderseits neben dem Gehänge der Statuette von Satulung finden. Der süddeutsche Raum käme also anders als der griechische als Ideengeber für Kettengehänge mit in Ermangelung von Bernstein tönernen Distanzplatten in Frage. Ob solche Vorbilder jedoch überhaupt nötig waren, oder die tönernen Distanzplatten eine Eigenentwicklung des Karpatenbeckens darstellen, ist kaum zu entscheiden. Gewisse Kontakte zwischen beiden Räumen zur Zeit der Wietenbergkultur lassen sich z.B. über die Verbreitung von Nackenscheibenäxten der Horizonte Apa und Kozsider in gewissem Maße belegen[33].

Zusammenfassend darf festgehalten werden, dass in der Tracht der Wietenbergkultur durch Distanzplatten gegliederte Kettengehänge eine wichtige Rolle spielten. Eine genaue Rekonstruktion ist beim jetzigen Kenntnisstand jedoch nicht möglich, eine direkte Übertragung der aus der Statuette von Satulung oder den ungarischen Schmuckdeponierungen zu gewinnenden Erkenntnisse erscheint angesichts vermutlich bedeutender regionaler Trachtunterschiede nicht möglich. Offen bleiben muss auch die Vorbildfunktion westlicher Schmucktrachten bei der Herausbildung dieser Kettengehänge. Auszuschließen ist hingegen in diesem Fall eine so häufig für die Wietenbergkultur angenommene Beeinflussung aus dem mykenischen Kulturraum.

[33] W. David, *Studien zur Ornamentik und Datierung der bronzezeitlichen Depotfundgruppe Hajdúsámson-Apa-Ighiel-Zajta*, Alba Iulia, 2002, S. 198, Karte 3.

EIN SCHMUCKENSEMBLE DER NOUA-KULTUR AUS DER BRONZEZEITLICHEN SIEDLUNG VON ROTBAV (SÜDOSTSIEBENBÜRGEN)

LAURA DIETRICH

În aşezarea culturii Noua din **Rotbav**, jud. Braşov, au fost descoperite în campania de săpături din 2009 două obiecte de podoabă, un **ac** de os şi un alt obiect, interpretat ca **suport de ac**, ambele decorate în mod asemănător. Acest set face parte din inventarul bogat al unei locuinţe, care probabil a fost distrusă într-un incendiu. Contextul descoperirii, asemănarea de decor a celor două obiecte, precum şi îmbinarea lor perfectă arată că este vorba despre un **set de obiecte de podoabă**. Forma acului şi urmele de folosire sunt indicii asupra faptului că acul a fost purtat; în studiul de faţă s-a încercat şi o reconstituire a modului de purtare.

Decorul, prezent în rest pe obiecte de prestigiu din **cultura Noua**, precum şi contextul descoperirii de la Rotbav indică un rol deosebit al acestui set de obiecte, poate în legătură cu o personalitate dominantă; totuşi, studiile referitoare la societatea Noua sunt abia la început. Surprinzător, analogiile de formă a acului indică legături între cultura Noua şi cultura Prelausitz, însă natura acestora la nivelul actual de cunoştinţe nu este încă clară.

Fundkontext

Während der Ausgrabungskampagne des Jahres 2009 in der bronzezeitlichen Siedlung von Rotbav[1], Kr. Braşov, wurde ein Oberflächenhaus der Noua-Kultur ausgegraben. Der Umriss des verbrannten Lehmfußbodens konnte recht gut beobachtet werden, Pfostenlöcher wurden nicht bemerkt. Nach den auf der gesamten Fläche verteilt gefundenen, verbrannten Wandbewurffragmenten mit Astabdrücken zu urteilen, handelte es sich um ein Haus in Flechtwerkkonstruktion, das offensichtlich durch einen Brand zerstört wurde. Auf dem Lehmfußboden und unter den Wandbewurffragmenten befanden sich zahlreiche Gefäße der Noua-Kultur sowie mehrere knöcherne und steinerne Gegenstände. Unter den letzteren sollen hier nur ein gekerbtes Schulterblatt, mehrere knöcherne Pfrieme, eine Pfeilspitze aus Flint mit einziehender Basis und eine knöcherne Pfeife(?) aufgezählt werden. Ebenso aus dem Haus stammt eine Tasse aus Ton, deren Form unüblich in der Noua-Kultur ist. Sie ist s-profiliert, niedrig, fast schalenartig und

[1] In Rotbav befindet sich eine fundreiche Siedlung der Noua-Kultur, die eine solche der Wietenberg-Kultur überlagert. Ausgrabungen fanden hier zwischen 1970–1973 unter der Leitung von A. Vulpe und M. Marcu statt sowie zwischen 2005–2009 unter der Leitung von A. Vulpe, L. Dietrich und O. Dietrich. Zusammenfassende Vorberichte finden sich in CCA 2006, 2007, 2008, 2009.

SCIVA, tomul 61, nr. 1–2, Bucureşti, 2010, p. 171–178

besitzt einen stark überrandständigen Henkel. Ihre Oberfläche ist schwarz poliert. Durch diese Form und die glänzende Oberfläche erinnert die Tasse an Metallgefäße, ohne das hierauf an dieser Stelle näher eingegangen werden soll.

Von besonderem Interesse sind zwei weitere Funde aus dem Haus, die gemeinsam eine Art Schmuckensemble bilden. Es handelt sich um eine knöcherne, verzierte Nadel und einen knöchernen Nadelhalter[2] (Taf. 1). Beide Gegenstände wurden unmittelbar auf dem verbrannten Lehmfußboden gefunden und zeigten schwarze Brandspuren. Ihre stratigraphische Lage unter den Wandbewurffragmenten deutet darauf hin, dass sie während des Brandes zurückgelassen worden sind. Sie lagen etwa einen Meter voneinander entfernt. Es muss betont werden, dass sich dieser Hausbefund durch sein ungewöhnliches Inventar deutlich von den anderen Häusern der Noua-Kultur in Rotbav unterscheidet.

Beschreibung

Nadel. Taf. 1/1, 2/1–3

Vollständig erhaltene, verzierte Knochennadel. Der Schaft ist gerade und hat einen runden Querschnitt. Im unteren Teil ist er modern gebrochen. Der Hals ist dicker als der Schaft und setzt sich von diesem deutlich ab. Er ist im oberen Teil leicht gebogen und hat einen ovalen, leicht abgeplatteten Querschnitt. An einer Seite ist der Hals in Längsrichtung durchlocht.

Der Hals ist mit drei symmetrisch angebrachten, sich wiederholenden Mustern verziert. Das eingeritzte Ziermuster besteht aus vier umlaufenden parallelen Linien, darunter befinden sich enge, hängende Dreiecke. Sowohl die Linien, als auch die Dreiecke wurden tief eingeritzt und sind deutlich sichtbar. Die Zahl der hängenden Dreiecke ist in den einzelnen Reihen nicht gleich, im unteren Register sind es 11, in der Mitte 12 und oben wiederum 11. Die Verzierung ist an einem kleinen Bereich auf dem gelochten Teil des Halses unterbrochen. In diesem Bereich ist die Spongiosa sichtbar. Es ist nicht sicher, ob ursprünglich auch dieser Bereich verziert worden und das jetzige Aussehen die Folge einer starken Abnutzung oder Verwitterung ist (Taf. 2/3). Der Nadelkopf ist pilzförmig und nach außen hin gebogen. Er ist auf der Oberseite verziert, die Verzierung ist von der Seite her nicht sichtbar. Sie besteht aus zwei kreuzförmig gesetzten Gruppen von je drei eingeritzten Linien, so dass der Eindruck eines Netzes entsteht (Taf. 2/2). Zwischen Hals und Kopf wird der Schaft wieder enger, so dass der Kopf sich deutlich vom Hals absetzt. Die Nadel ist poliert und weist eine glänzende Oberfläche auf. Auf dem Schaft und vor allem auf dem Hals sind schwarze Brandspuren sichtbar (Taf. 2/1, 2/2). Maße: Gesamtlänge (ohne Berücksichtigung der Biegung) 12,5 cm, Länge (von der Spitze bis zum Kopf) 12 cm, Länge des Schaftes 8,8 cm, Länge des Halses 2,6 cm, Dicke des Schaftes

[2] Die Bezeichnung „Nadelhalter” entgegen dem geläufigen „Nadelschützer” wird im Folgenden erläutert.

0,3–0,5 cm, Dicke des Halses 0,7 cm, Durchmesser des Kopfes 0,5 cm, Breite der Ritzlinien 0,1 cm, Länge der hängenden Dreiecke 0,3 cm.

Nadelhalter. Taf. 1/2, 2/4–6

Vollständig erhaltener, verzierter Nadelhalter.

Der Körper ist gerade und hat einen runden Querschnitt. Er ist bis hin zur Mitte gelocht, die Lochung ist u-förmig (Taf. 2/6). Im oberen Teil ist der Nadelhalter mit einem fast identischen Muster wie die Nadel verziert. Es handelt sich um drei eingeritzte umlaufende Linien, darunter befinden sich hängende Dreiecke. Im unteren Teil ist der Körper pyramidenförmig, von vier Seiten aus angespitzt. Das untere Ende ist jedoch nicht spitz, sondern abgerundet. Der Nadelhalter ist poliert und zeigt starke schwarze Brandspuren, er ist im unteren Teil fast vollständig schwarz (Taf. 2/4). Maße: Länge 2,3 cm, Dicke 0,7 cm, Durchmesser der Lochung 0,4 cm, Tiefe der Lochung 1,1 cm, Länge des angespitzten Ende 0,5 cm.

Überlegungen zur Trageweise

Nicht nur die Zusammengehörigkeit im selben Befund und ihre räumliche Nähe, sondern auch die gleichartige Verzierung beweisen, dass die beiden Gegenstände zusammengehören und Teile eines Ensembles sind. Ich halte es für wahrscheinlich, dass die Nadel nicht mit dem Nadelhalter zusammen getragen worden ist (Taf. 1/3, 2/7). Die Lochung des Nadelhalters ist 0,1 cm größer als der Nadelschaft im unteren Teil, d. h. die Nadel sitzt nicht fest in ihm, sondern rutscht heraus. Das angespitzte Ende des Nadelhalters weist darauf hin, dass dieser irgendwo hineingesteckt werden sollte. Möglicherweise stand der Nadelhalter fest eingesteckt an einer Stelle des Hauses und diente zum Ablegen der vermutlich kostbaren Nadel. Auch seine Fundstelle spricht für diese Möglichkeit. Der Nadelhalter lag an der südlichen Seite des verbrannten Fussbodens, nah an der Wand. Er ist stärker verbrannt als die Nadel. Vorstellbar ist, dass er hier in irgendeiner Art befestigt war. Abnutzungsspuren weist die Nadel vor allem in drei Bereichen auf. Zum ersten handelt es sich, wie oben beschrieben, um starke Abnutzungsspuren an der Hinterseite des gelochten Halses. Dieser Bereich ist so stark beschädigt, dass die Spongiosa sichtbar wurde. Er lag wohl unmittelbar auf der Kleidung auf, wodurch der gebogene Hals nach vorn zeigte und der verzierte Kopf sichtbar war (Taf. 2/2). Der Rand der Lochung ist im oberen Teil v-förmig nach unten gebrochen. Im unteren Teil hingegen weist die Lochung eine Art Einschnitt auf (Taf. 2/3). Diese Spuren deuten darauf hin, dass eine Schnur von oben nach unten durch die Lochung geführt wurde. Gleichzeitig weist der v-förmige Bruch darauf hin, dass an dieser Stelle Druck, wahrscheinlich durch die Schnur, ausgeübt wurde. Möglicherweise wurde sie durch Löcher in der Kleidung gefädelt und die beiden Enden zusammengeknotet. So könnten zwei Teile eines mantelartigen Kleidungsstückes zusammengehalten worden sein. Würde man den

unteren Teil der Nadel dann in die Kleidung einstecken, stünde die Nadel senkrecht, mit dem Kopf nach vorn. Andernfalls würde sie eine waagerechte Position einnehmen. In beiden Fällen übernimmt die Nadel die Funktion einer Fibel oder eines Knopfes. Es kann jedoch nicht ausgeschlossen werden, dass die Nadel nur eine reine dekorative Rolle hatte, d. h. dass sie an der Kleidung befestigt wurde, ohne diese zusammenhalten zu müssen.

Analogien und Vergleiche

Beide Gegenstände sind sowohl durch ihre stratigraphische Lage als auch durch die Beifunde sicher mit der Noua-Kultur in Verbindung zu bringen. Obwohl für die Noua-Kultur ein reiches Spektrum von knöchernen und bronzenen Nadel bekannt ist[3], finden sich für die Nadel aus Rotbav kaum Analogien. Es werden im Folgenden Analogien getrennt für Form und Verzierung aufgeführt, da die Kombination bislang nur durch die Nadel aus Rotbav bekannt ist.

Formanalogien

Eine in der Form ähnliche, jedoch unverzierte knöcherne Nadel stammt aus der Noua I-Siedlung von Bărboasa, aus einem „Aschehügel“[4]. Bei der Nadel aus Bărboasa scheint der Schaft zwischen Hals und Kopf kürzer zu sein (genauere Angaben und ein Maßstab fehlen) und der Kopf ist etwas weniger gebogen als bei der Rotbaver Nadel. Ansonsten fehlen unter den bekannten Knochennadeln Analogien, bei den meisten handelt es sich um einfache Tüllennadeln mit seitlicher Lochung oder Nadeln mit durchlochtem, dreieckig-verbreitertem Kopf[5]. Was bei der Betrachtung der Rotbaver Nadel sofort ins Auge fällt ist, dass die Biegung des Halses in dieser Form konzipiert worden ist, d. h. dass die Nadel in dieser gebogenen Form aus einem Langknochen geschnitzt worden ist. Es ist nicht sicher, ob mit dieser Biegung beabsichtigt wurde, die Verzierung des Kopfes sichtbar zu machen. Andere im Halsbereich gebogene knöcherne Nadeln der Noua-Kultur weisen unverzierte Köpfe auf. Zwei Beispiele sind aus Gârbovăț bekannt[6]. Sie haben keinen deutlich abgesetzten Kopf, ihr Hals ist gebogen und wie beim Rotbaver Stück durchlocht. Auch bei ihnen war die Biegung von vornherein

---

[3] Bislang wurde mit Ausnahme von A. Hochstetter, Germania 59, 2, 1981, 239–259 keine zusammenfassende Studie zu den Nadeln der Noua-Kultur veröffentlicht. Einige zusammenfassende Arbeiten über die Noua-Kultur beinhalten eine Auswahl von Nadeln, so z. B. A.C. Florescu, ArhMold 2–3, 1964, S. 163, Abb. 13, 174, Abb. 20, Idem, *Repertoriul culturii Noua-Coslogeni din România. Aşezări şi necropole*, CCDJ, Nr. IX, Călăraşi 1991, S. 270–284, S. 309–311, Abb. 98–112, 137–139, E. Sava, *Die Rolle der „östlichen” und „westlichen” Elemente bei der Genese des Kulturkomplexes Noua-Sabatinovka*, in B. Hänsel, J. Machnik (Hrsg.), *Das Karpatenbecken und die Osteuropäische Steppe*, PAS 12, 1998, S. 276, Abb. 5, S. 296, Abb. 24; idem, TD 15, 1–2, 1994, S. 152–153, Abb. 5, 6.

[4] M. Florescu, Carpica 1, 1968, S. 39, Abb. 4/1, A.C. Florescu, *op. cit.*, 1991, S. 29, 311, Abb. 139/7.

[5] Florescu, *op. cit.*, S.309–311, Abb. 137–139.

[6] *Ibidem*, S. 311, Abb. 139/9, 11.

konzipiert. Diese spezielle gebogene Nadelform kommt in der Noua-Kultur auch in Bronze vor, jeweils ein Exemplar stammt aus den Noua-Siedlungen von Rotbav[7] und Petruşeni[8]. Beide sind im oberen Teil gebogen, haben pilzförmige Köpfe und weisen Ösen am Hals auf. Diese sind zwar waagerecht durchlocht, doch ist die Ähnlichkeit im Gesamthabitus so groß, dass man den Vergleich gelten lassen kann.

Die nahestehensten Analogien für diese im oberen Teil gebogenen Nadeln stellen Ösennadeln der Vorlausitzer-Kultur, Typ B, Variante Majków nach M. Gedl dar[9]. Auf diese Ähnlichkeiten ist schon hingewiesen worden[10]. Zwischen dem Verbreitungsgebiet der Vorlausitzer Ösennadeln des genannten Typs, der Region an der oberen Warthe und der Prosna, Kujawien, der Gegend um Toruri und am rechten Weichselufer[11] sowie dem Verbreitungsgebiet der Noua-Kultur in Bessarabien, in der Moldau und in Siebenbürgen[12] besteht allerdings eine erhebliche räumliche Entfernung. Neuere C 14-Datierungen für die Noua-Kultur machen eine teilweise Gleichzeitigkeit mit der Vorlausitzer Kultur denkbar[13], doch kann beim aktuellen Forschungsstand die Natur der Beziehungen zwischen den beiden Räumen nicht beurteilt werden. Ein Unterschied besteht in den Fundkontexten der beiden Nadelformen. Die Nadeln der Vorlausitzer Kultur kommen oft in Grabkontexten vor[14], während die die Nadeln der Noua-Kultur meist aus Siedlungskontexten stammen[15].

Analogien für die Verzierung

Eine ähnliche Verzierung wie die der Rotbaver Nadel weist eine knöcherne Warzennadel aus der Noua-Siedlung von Zoltan[16] auf. Sie stellt die einzige echte Analogie zu dem Ziermuster unserer Nadel dar. Die Nadel aus Zoltan hat einen geraden Schaft, der Halsbereich ist ebenfalls gerade, der Kopf ist, unserem Exemplar ähnlich, pilzförmig. Die Verzierung befindet sich auf dem Hals und besteht, wie bei der Rotbaver Nadel, aus drei symmetrisch angeordneten Ziermustern. Mit Ausnahme der mittleren Gruppe besteht das eigentliche Ziermuster aus je drei umlaufenden, eingeritzten Linien, unter und über denen sich

[7] L. Dietrich, O. Dietrich, Materiale, S.N. 3, 2007, S. 3–4, Taf. II/2.

[8] Sava, *op. cit*, 1998, S. 296, Abb. 24/6.

[9] M. Gedl, *Die Nadeln in Polen I*, PBF XIII/7, München, 1983, S. 85 f, Taf. 26/386–394.

[10] Dietrich, Dietrich, *op. cit*., S. 4

[11] Geld, *op. cit.*, S. 85–86, Taf. 47 B.

[12] A. C. Florescu, *op. cit.*, 1991, Beilage.

[13] Ösennadeln des Typs B, Variante Majków wurden von Gedl, op. cit, S. 86 an das Ende der Periode II und in Periode III gesetzt. Für die Noua-Kultur wurden die vorhandenen C-14 Daten von A. László, in *Bronzezeitliche Depotfunde-Problem der Interpretation. Materialien der Festkonferenz für Tibor Lehoczky zum 175. Geburstag. (Ushhorod 2006)* zusammengestellt. Diese und neuere C-14 Daten aus Rotbav ergeben eine Datierung der Noua-Kultur vom 16. bis in das 12. Jh. v. Chr.

[14] Gedl, *op. cit.*, 85–85.

[15] Nach Sava, *op. cit.*, S. 42–44, Abb. 14, stammen nur fünf Nadeln aus Gräbern der Noua-Kultur; vergl. Florescu, *op. cit*, Abb. 98–108, 112, 137–139, mit über 90 bronzenen und knöchernen Nadeln aus Siedlungen der Noua-Kultur.

[16] C. Beldiman, CCA 2002, Taf. 2/III.7.

hängende bzw. stehende Dreiecke befinden. In der mittleren Gruppe fehlen die hängenden Dreiecke, was auf Platzmangel zurückzuführen sein könnte, da unmittelbar darunter die vier Warzen liegen. Der Kopf ist mit fünf hängenden Dreiecken verziert, die kreisförmig um die zentrale Lochung angelegt wurden. Diese Dreiecke sind sowohl von oben, als auch von der Seite aus sichtbar. Auch wenn leichte Unterschiede in der Verzierung der beiden Nadel festzustellen sind (z. B. bei der Verzierung des Kopfes), sind die Ähnlichkeiten offensichtlich. In beiden Fällen wurde der Hals mit dreireihigen, symmetrisch angelegten Ziermustern aus waagerechten Linien und Dreiecken verziert. Auch eine bronzene Nadel aus der Noua-Siedlung von Mera, Kr. Cluj[17] weist eine ähnliche Verzierung auf. Sie ist versehen mit drei symmetrisch angeordneten Ziermustern aus je zwei umlaufenden Linien, unter und über denen sich hängende, bzw. stehende Dreiecke befinden. Unter den Dreiecken befinden sich hängende Linien, wahrscheinlich aus kleinen gepunzten Kreisen (die Zeichnung ist unklar). Im Übrigen ist auch die Form des Nadelkopfes vergleichbar mit dem der Nadel aus Rotbav und die Biegung des Schaftes zeigt, dass die Nadel ähnlich getragen worden ist. Abgesehen von den beiden Nadeln aus Zoltan und Mera finden sich nur noch entferntere Analogien.

Nimmt man als generelle Charakteristika des „Zierstiles“ das Versehen des Nadelhalses mit symmetrisch angelegten Gruppen von Mustern, so finden sich weitere Analogien. Auf einer verzierten bronzenen Warzennadel aus Grab 75 des Noua-Gräberfeldes von Ostrivec[18] befindet sich eine Verzierung aus zwei symmetrisch gesetzten, schrägen Gruppen von Ritzlinien mit darunter hängenden kurzen Strichen. Ein ähnliches Muster befindet sich auf dem Kopf der Nadel. Da weiter oben auf die Formähnlichkeiten mit den Nadeln der Vorlausitzer Kultur hingewiesen worden ist, soll hier kurz erwähnt werden, dass symmetrisch angelegte Muster aus drei Ziergruppen auch hier auf einigen Nadeln auftreten, und zwar ebenfalls im Halsbereich[19].

Die gleiche Kombination aus ritzverzierten Linien und Dreiecken begegnet zwar kaum auf den sonstigen Nadeln der Noua-Kultur, findet sich jedoch sehr wohl auf einer anderen Kategorie von knöchernen Gegenständen derselben Kultur. Es handelt sich dabei um Psalien. Mit symmetrisch gesetzten Gruppen von Ritzlinien und hängenden bzw. stehenden Dreiecken sind Psalien aus den Noua-Siedlungen von Gârbovăţ, Horoiata und Floreni[20] verziert. Die Ähnlichkeit mit der Verzierung auf den Nadeln von Rotbav und Zoltan ist offensichtlich. Ähnliche Verzierungen befinden sich auf zwei knöchernen Knöpfen aus der Siedlung von Gârbovăţ[21].

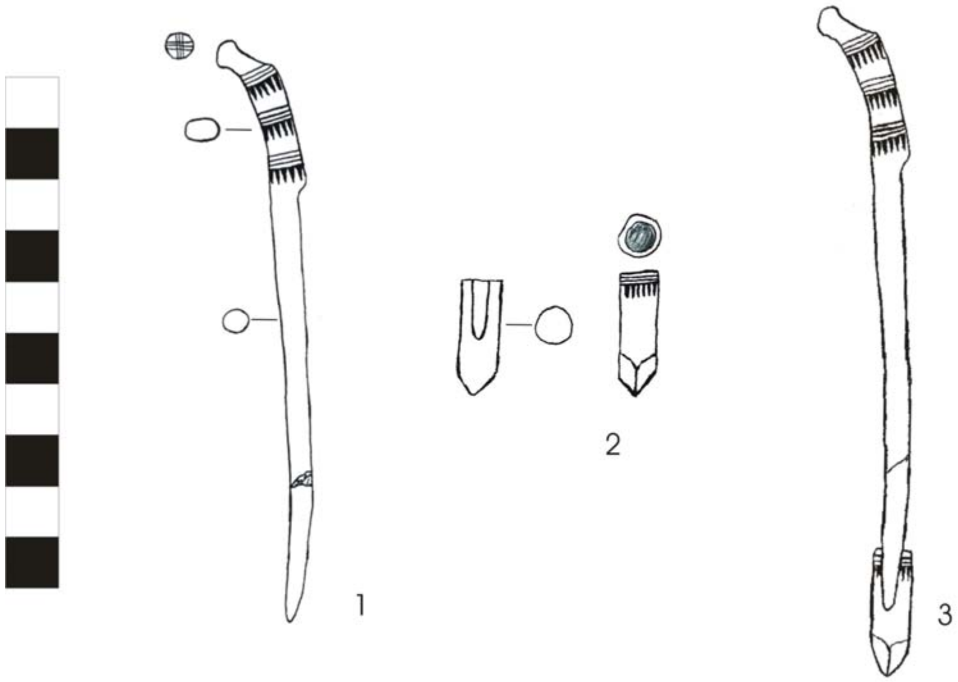
[17] M. Wittenberger, *Cultura Noua din Transilvania*, Iaşi, 2006 (unpublizierte Dissertation), Taf. 39/3, 40/2.

[18] Sava, *op. cit.*, S. 43–44, 184–185, Abb. 14/9, 9 a, Taf. 159/7, 7a.

[19] Gedl, *op. cit*, Taf. 26, 392, 396 Taf. 27, 412 sogar mit hängenden Dreiecken.

[20] Florescu, *op. cit.*, S. 322–323, Abb. 150/3, 5, 151/2, 3.

[21] *Ibidem*, S. 325, Abb. 153/2, 3.

Tafel 1. 1. Knochennadel aus Rotbav; 2. Nadelhalter; 3. beide Objekte zusammengesteckt.

Ansonsten sollen hier die Ziermuster der Keramik der Noua-Kultur als Analogien erwähnt werden. Die gängigsten, meist auf den Kantharos-Gefäßen[22] ausgeführten Ritzverzierungen bestehen aus umlaufenden Linien, die mit darunter hängenden Dreiecken oder als Dreiecke geformten Zickzacklinien[23] kombiniert sind. In diesem Zusammenhang kann darauf hingewiesen werden, dass die Form des Rotbaver Nadelkopfes sehr an die Form der Knopfhenkel der Kantharos-Gefäße erinnert.

Analogien für den Nadelhalter

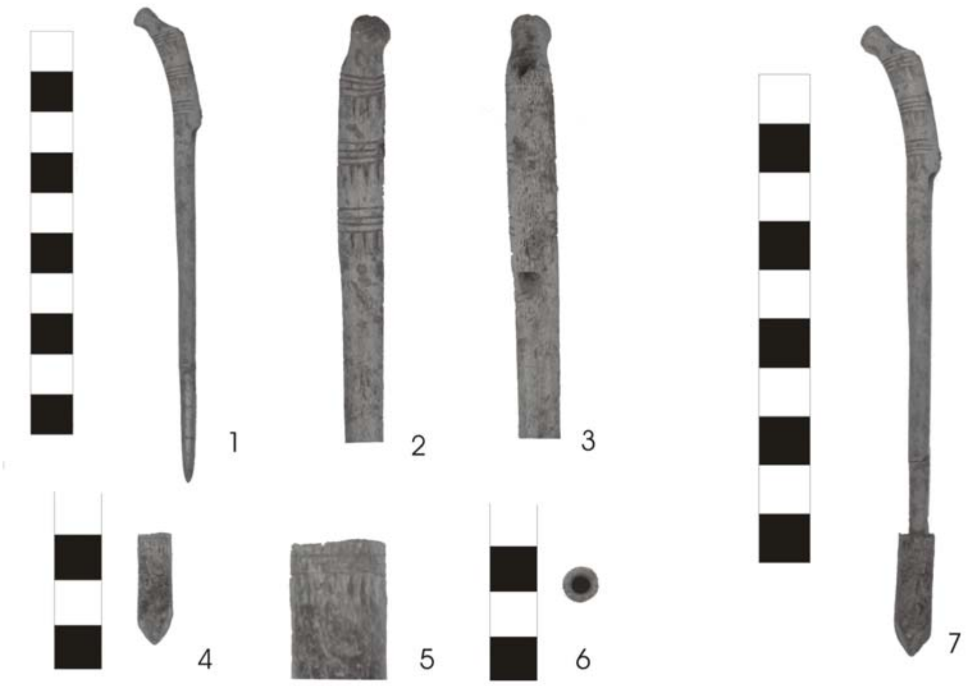
Unverzierte Nadelhalter der in Rotbav gefundenen Form wurden von A. C. Florescu als „Pfeilspitzen" angesprochen[24]. Das Stück aus Rotbav, das in klaren Zusammenhang mit der Nadel gebracht werden kann, belegt, dass solche Gegenstände nicht als Pfeilspitzen interpretiert werden können. Außerdem ist zumindest bei dem hier besprochenen Exemplar das Ende keinesfalls spitz genug, um als Pfeilspitze zu dienen und die Lochung ist zu klein, um einen Pfeilschaft aufzunehmen.

---

[22] Sava, *op. cit.*, S. 168–170, 177, Abb. 177.

[23] *Ibidem*, S. 38, Abb. 10, umfassend mit weiterer Literatur.

[24] Sie stammen aus den Noua-Siedlungen von Gârbovăţ und Lichişteni, Florescu, *op cit.*, S. 142, Abb. 142/2–5, 7–10.

Tafel 2. 1–3 Knochennadel und Detailaufnahmen;
4–6 Nadelhalter und Detailaufnahmen mit den Brandspuren; 7 beide Objekte zusammengesteckt.

Zusammenfassende Bemerkungen

Die vorliegenden kurzen Zeilen sollten ein Schmuckensemble vorstellen, das aus einem besonderen Kontext der Noua-Siedlung von Rotbav stammt. Die Anwesenheit des Nadelhalters deutet auf eine gewisse Vorsicht im Umgang mit der Nadel hin, sie wurde scheinbar sorgsam abgelegt und war dem Träger wichtig. Analogien für die Verzierungen beider Gegenstände fanden sich mit den knöchernen Psalien vor allem auf einer Kategorie von Objekten, die man gemeinhin mit hohem Prestige und Sozialstatus in Verbindung bringt. Das sonstige reiche Inventar des Hauses ist ebenfalls ein Hinweis in diese Richtung, doch eine umfassende Untersuchung der Gesellschaftsstrukturen der Noua-Kultur steht noch aus. Eine andere Richtung für weitere Überlegungen bieten mögliche Beziehungen der Noua-Kultur nach Norden, die durch die formal analogen Nadeln der Vorlausitzer Kultur aufgezeigt werden.

DISCUL LUI PATERNUS DIN TEZAURUL DE LA MALAJA PEREŠČEPINA: PRADĂ SAU DAR?

ALEXANDRU MADGEARU

În 1912 s-a descoperit la Malaja Pereščepina lângă Poltava (Ucraina) un tezaur din care au fost recuperate 17 vase de aur şi 20 de argint, împreună cu 70 de monede de aur bizantine şi cu alte piese de echipament şi armament, cântărind cu totul în jur de 50 kg (dintre care 21 kg de aur)[1]. Obiectele sunt de origine bizantină, persană, sogdiană şi türcică. Tezaurul a dat numele unui grup arheologic care include şi tezaurele de la Kelegej, Makuchovka, Voznesenka, Glodosy şi Novyje Sanžary, un grup datat potrivit celor mai noi cercetări între 620 şi 680[2]. El a fost considerat de către Joachim Werner inventarul mormântului khaganului protobulgar Kuvrat, care devenise aliat al împăratului bizantin Heraklios, de la care a primit titlul de *patrikios*[3]. Interpretarea se baza pe monedele datate între 583/602 şi 642/646, precum şi pe monogramele inelelor sigilare, descifrate *Chobratou* şi *Chobratou patrikiou* de către Werner Seibt şi András Róna-Tas[4]. Identificarea lui

[1] Pentru inventarul tezaurului vezi: J. Werner, *Der Grabfund von Malaja Pereščepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren* (Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Neue Folge, 91), München, 1984, p. 9–16; I. Ioniță, *Malaja Perescepina*, în *Reallexikon der germanischen Altertumskunde begründet von Johannes Hoops*, vol. 19 (Luchs-Metrum), Berlin-New York, 2001, p. 182–183; Z. A. Lvova, B. I. Maršak, N. A. Fonjakova, V. N. Zalessakaya, *Der Schatz von Mala Pereščepina (Malaja Pereščepina)*, în F.Daim (ed.), *Reitervölker aus dem Osten: Hunnen + Awaren. Begleitbuch und Katalog. Burgenländische Landesausstellung 1996*, Eisenstadt, 1996, p. 209–223.

[2] A. T. Smilenko, *Les ensembles archéologiques du littoral du Dniéper du type Perescepinskij et leur appréciation historique*, în *Ier Congrès international d'archéologie slave*, 3, Varşovia, 1970, p. 127–132; O. M. Prikhodniuk, V. M. Chardaev, *Ein Edelmetallfund des 6.-7. Jahrhunderts aus Kelegej, Ukraine*, Eurasia Antiqua. Zeitschrift für Archäologie Eurasiens 7, 2001, p. 585–613; R. Rašev, *Prabălgarite prez V–VII vek*, Sofia, 2004, 120–137; I. Gavritukhin, *La date du „trésor” de Pereščepina et la chronologie des antiquités de l'époque de formation du Khaganat khazar*, în C. Zuckerman (ed.), *La Crimée entre Byzance et le Khaganat khazar*, Paris, 2006, p. 13–30.

[3] J. Werner, *Der Grabfund...* , p. 38–43.

[4] J. Werner, *Der Grabfund...*, p. 44; Idem, *Neues zur Kuvrat und Malaja Pereščepina*, Germania 70, 1992, 2, p. 430–433; A. Róna-Tas, *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. An Introduction to Early Hungarian History*, Budapest, 1999, p. 218; Idem, *Where was Kuvrat's Bulgharia ?*, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, 53, 2000, 1–2, p. 5–6.

SCIVA, tomul 61, nr. 1–2, Bucureşti, 2010, p. 179–187

Werner a fost împărtăşită şi de către alţi autori[5], dar cercetările ulterioare au demonstrat că tezaurul nu provine dintr-un mormânt şi că a fost adunat într-o perioadă mai lungă, între primele decenii ale secolului al VII-lea şi începutul secolului al VIII-lea, când a intrat în proprietatea unui şef khazar, după ce teritoriul ocupat de protobulgari a fost cucerit de khazari.[6] Amplasarea în afara ariei, în mod obişnuit asociate protobulgarilor din vremea lui Kuvrat (între Marea de Azov şi Kuban), fusese privită ca o probă decisivă contra teoriei lui Werner, dar o tradiţie conservată într-un poem scris în Bulgaria de pe Volga în 843 (descoperit recent) aminteşte o formaţiune statală bulgară în preajma Kievului. Prin urmare, grupul de tezaure din care face parte şi cel de la Malaja Pereščepina poate fi considerat în mod sigur protobulgar[7].

Cel mai valoros şi cel mai faimos obiect dintre cele de origine bizantină din tezaur este discul de argint aurit cu diametrul de 61 cm şi greutatea de 6.224 g. Greutatea materiei prime (argint şi aur) este certificată de o inscripţie de pe spate. Totalul de 6.855,59 g diferă destul de mult faţă de greutatea reală, dar acest fapt este normal, deoarece o parte din disc s-a pierdut. Patru ştampile de garanţie indică producerea discului în timpul împăratului Anastasios. Una dintre ele are inscripţia DN ANASTASIV(s) PP AVG, iar alta conţine numele lui *Ioannes Kometos*, identificat cu Ioannes Paphlagonianus, care era *comes sacrarum largitionum* în 498. În partea centrală a discului se află un mare *chrismon*, care este flancat de literele alpha şi omega. În jurul părţii centrale este înscris textul +EX ANTIQVIS RENOVATVM EST PER PATERNVM REVERENTISS (imum) EPISC (opum) NOSTRVM AMEN+. Refacerea *ex antiquis* înseamnă că argintul şi aurul au fost luate din alte obiecte şi topite pentru a realiza acest nou disc[8]. Marginea este decorată cu diverse motive zoomorfe şi cu vrejuri de viţă de vie. Pe această margine au fost ulterior inserate opt medalioane de aur cu decor cruciform, în care erau încastrate pietre preţioase (acestea s-au pierdut). Modificarea a fost făcută într-un atelier barbar, iar adăugarea crucilor accentua semnificaţia creştină a discului, de care proprietarul, oricare ar fi fost el, era conştient[9]. Episcopul Paternus este cel

[5] De exemplu: Ioniţă, *Malaja Perescepina...*, p. 183; Róna-Tas, *Hungarians...*, p. 219; F. Curta, *Qagan, Khan, or King? Power in Early Medieval Bulgaria (Seventh to Ninth Century)*, Viator. Medieval and Renaissance Studies 37, 2006, p. 4–6.

[6] M. Kazanski, J. P. Sodini, *Byzance et l'art „nomade": remarques à propos de l'essai de J. Werner sur le dépot de Malaja Pereščepina (Pereščepino)*, RA 1, 1987, p. 71–83; A. I. Ajbabin, *Early Khazar Archaeological Monuments in Crimea and to the North of the Black Sea*, în C. Zuckerman (ed.), *La Crimée...*, p. 51–54.

[7] Z. A. Lvova, *Pereščepinskata nahodka v svetlinata na novite danni ot kulturnata letopis ot XIII v. na Gazi-Baradj Tarihi*, Arheologija 42, 2001, 1-2, p. 85–87; F. Curta, *Qagan...*, p. 4. Pentru amplasarea Bulgariei Mari în zona Niprului, vezi şi A. Róna-Tas, *Where was...*, p. 1–22.

[8] Pentru descrierea discului şi pentru inscripţie vezi: I. Barnea, *Discul episcopului Paternus*, Analecta, 2, 1944, p. 188–196; E. Cruikshank Dodd, *Byzantine Silver Stamps*, Washington DC, 1961, p. 54; E. Popescu, *Inscripţiile greceşti şi latine din secolele IV–XIII descoperite în România*, Bucureşti, 1976, p. 97–98.

[9] Werner, *Der Grabfund...*, p. 37.

amintit la Tomis pe la sfârşitul secolului al V-lea şi în primele două decenii ale secolului al VI-lea, cel care a ajuns primul mitropolit al Scythiei Minore în 520[10]. Inscripţia arată că discul a fost în posesia acestui episcop şi că i-a fost oferit de cetăţenii tomitani, după 498.

Acest disc de argint este unul dintre cele mai mari din această categorie de piese datate în secolele VI–VII, care de regulă au diametrul între 35 şi 41 cm. Doar discul din tezaurul de la Sutton Hoo este mai mare (72,5 cm), şi trebuie remarcat că acesta a fost produs tot în epoca lui Anastasios. Fiind atât de mare, discul lui Paternus nu a fost folosit pentru euharistie, ci, aşa cum remarca Ion Barnea, ca un obiect decorativ aşezat în biserică sau în reşedinţa episcopală[11]. În tezaur, discul este asociat cu alte obiecte de argint sau de argint aurit de origine bizantină: alt disc de argint decorat cu o cruce (cu diametrul de 30,9 cm), o amforă, o cană şi un lighean. Cana şi ligheanul au ştampile datate în timpul domniei lui Maurikios, iar discul mic are o ştampilă cu figura lui Heraklios bătrân, databilă în anii 630. Ion Barnea considera toate aceste piese ca un set de obiecte liturgice asociate cu discul lui Paternus, deşi ele nu au simboluri creştine, cu excepţia celuilalt disc. Primul cercetător care a publicat un studiu cuprinzător asupra tezaurului, Leonid Matzulewitsch[12], sugera că acest grup de obiecte a fost luat dintr-un singur loc, biserica episcopală de la Tomis, dar Ion Barnea a observat că aceasta nu poate fi decât o presupunere.

Studiul comparativ al tezaurelor de argintărie bizantină descoperite în afara imperiului a arătat că în mai multe cazuri darurile pentru conducătorii barbari includeau seturi întregi funcţionale de veselă de lux pentru mâncat, băut şi spălatul mâinilor, precum discuri (platouri) de mari dimensiuni, căni, amfore, cupe şi ligheane. Acestea erau dăruite ca bunuri de prestigiu, care marcau statutul social al destinatarilor. Tezaurul de la Malaja Pereščepina se înscrie în această serie, ca şi descoperirile de la Sutton Hoo, Vrap sau Cuciurul Mare[13]. Concluzia evidentă este că vasele de argint bizantine de la Malaja Pereščepina au fost oferite de un împărat bizantin ca dar unui conducător străin, pentru mesele de ceremonie.

O mărturie transmisă în cronica prescurtată a patriarhului Nikephor arată cum erau oferite aceste daruri cu ocazia încheierii de alianţe. Când Heraklios plănuia invadarea Persiei prin Lazica (în 627), el a negociat o alianţă cu şeful turcilor[14].

[10] Em. Popescu, *Die kirchliche Organisation der Provinz Scythia Minor vom vierten bis ins sechste Jahrhundert*, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 38, 1988, p. 75–94 (Idem, *Christianitas Daco-Romana. Florilegium studiorum*, Bucureşti, 1994, p. 131, 132, 136).

[11] I. Barnea, *Discul...*, p. 196.

[12] L. Matzulewitsch, *Byzantinische Antike. Studien auf Grund Silbergefässe der Ermitage*, Berlin, Leipzig, 1929, p. 101–107.

[13] M. Mundell Mango, *The Archaeological Context of Finds of Silver in and beyond the Eastern Empire*, VAHD 88, 1998, p. 221.

[14] C. Zuckerman, *The Khazars and Byzantium – The First Encounter*, în *The World of the Khazars. New Perspectives. Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium, ed. by Peter B. Golden, Haggai Ben-Shammai and András Roná-Tas*, Leiden, 2007, p. 415–417.

Împăratul, „după ce a oferit un banchet, i-a dăruit toată vesela de la masă, precum şi un veşmânt imperial şi cercei decoraţi cu perle. El i-a decorat cu mâna sa şi pe nobilii din suita turcului cu cercei asemănători”[15].

Există un decalaj cronologic între momentul când a fost produs discul lui Paternus şi datarea discului mic, a amforei, cănii şi bazinului, care, conform ştampilelor, este situată între domnia lui Maurikios şi a doua parte a domniei lui Heraklios. Acest grup târziu de obiecte este suficient pentru a compune un set complet de veselă, oferit unui conducător barbar de către un împărat bizantin. Deoarece tezaurele similare au doar un disc, considerăm că platoul lui Paternus nu făcea parte din acest set, şi că a fost inclus în tezaur într-un moment diferit. Prezenţa sa în tezaur este oricum ciudată, deoarece este, până în prezent, din câte ştim, singurul obiect liturgic de argint descoperit în tezaure din afara Imperiului Bizantin[16].

Deoarece ştampilele pieselor care compun setul indică o dată în a doua parte a domniei lui Heraklios, darul poate fi asociat în mod sigur cu un eveniment cunoscut din izvoarele literare. Acest împărat a stabilit o alianţă cu Kuvrat, conducătorul protobulgarilor. Kuvrat era creştin. Unchiul său Organa se botezase la Constantinopol cu câtva timp înainte, primind şi titlul de *patrikios*, iar nepotul său a rămas acolo pentru a fi educat. Datele despre Organa şi Kuvrat provin din două surse. Cronica scrisă de episcopul egiptean Ioan de Nikiou la sfârşitul secolului al VII-lea, vorbind despre tulburările provocate de succesiunea la domnie după moartea lui Heraklios, amintea că acest Kuvrat arăta afecţiune pentru văduva fostului împărat, Martina, şi pentru fiii acesteia, deoarece fusese crescut în palatul imperial. El era conducătorul hunilor, nepotul lui Organa, cel botezat la Constantinopol. Locuitorii din capitală credeau că acest barbar a pus la cale complotul care urmărea să-l înlocuiască pe tânărul Constantin (fiul celeilalte împărătese Eudoxia) cu Heraklios cel tânăr, iar zvonul a provocat revolta contra Martinei şi a fiilor ei, în 641.[17] Dacă se credea aşa ceva, se poate deduce că acest conducător barbar era capabil să se amestece în treburile imperiului, de exemplu prin mituire, sau prin ajutor militar. Kuvrat nu era un străin pentru locuitorii Constantinopolului, şi dacă un cronicar din îndepărtatul Egipt a auzit aceasta, putem fi siguri că zvonul era destul de răspândit.

Al doilea izvor, mai târziu, este cronica prescurtată sau breviarul patriarhului Nikephor. În primul fragment care se referă la eveniment, nu este menţionat numele şefului „hun” care a venit la Constantinopol pentru a se boteza împreună cu nobilii săi, dar istoricii sunt de acord că poate fi identificat cu Organa. Heraklios i-a oferit şefului hun „daruri imperiale şi demnităţi: pentru că el l-a onorat pe şeful lor cu rangul de *patrikios* şi l-a trimis în mod curtenitor acolo unde locuiau hunii”[18].

---

[15] Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*. Text, Translation, and Commentary by Cyril Mango, Washington DC, 1990, p. 55–56 (cap. 12. 26–30).

[16] Mundell Mango, *The Archaeological...*, p. 222.

[17] H. Zotenberg, *Chronique de Jean, évêque de Nikiou*, în *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Nationale et autres bibliothèques*, Paris, 24, 1883, 1, p. 460.

[18] Nikephoros, *Short History...*, p. 51 (cap. 9).

Vizita a avut loc cândva înainte de întâlnirea de la Herakleia dintre Heraklios şi khaganul avarilor, datată în 619. În al doilea pasaj, care poate fi plasat în jurul anului 635, se menţionează: „Kouvrat, nepotul lui Organa şi stăpânul onogundurilor, s-a ridicat contra khaganului avarilor şi, după ce a înfrânt oastea pe care o trimisese acesta, i-a alungat din ţara lui. El a trimis o solie la Heraklios şi a încheiat un tratat de pace pe care ei l-au respectat până la sfârşitul vieţilor lor. (Herakleios) i-a trimis daruri şi l-a onorat cu titlul de *patrikios*"[19].

Alianţa dintre Heraklios şi Organa care poate fi datată în jur de 619 era îndreptată contra avarilor şi Persiei[20]. Kuvrat, care a început să domnească prin 631, s-a răzvrătit contra hegemoniei avare, creând astfel o mare Bulgarie în regiunea Niprului[21]. Setul de veselă de lux, inelele şi catarama de aur din tezaur au fost primite atunci când a devenit *patrikios* al Imperiului Bizantin, în jurul anului 635.

În privinţa discului lui Paternus, trebuie să căutăm alte momente în care un conducător protobulgar sau khazar ar fi avut prilejul de a primi un asemenea dar, ori când discul ar fi putut fi furat din mitropolia tomitană. Prezenţa discului lui Paternus în tezaur a fost explicată în diverse moduri, în legătură cu semnificaţia atribuită altor piese componente. Deoarece monedele cele mai recente din tezaur au fost emise de Constans II în 642–646, Ion Barnea susţinea că discul a fost luat de la Tomis de către protobulgari în 679, şi pe această bază a dedus că oraşul mai exista pe atunci.[22] O idee similară a fost exprimată de către Hans Wilhelm Haussig[23], care a presupus că discul a fost luat de un şef khazar în 668, atunci când khazarii i-au atacat pe protobulgari. În concepţia sa, regiunea *Onglos* ocupată de Asparuch era în Dobrogea, dar acest fapt nu este adevărat[24]. Pentru a fi convingătoare, aceste interpretări trebuie să dovedească existenţa bisericii episcopale sau metropolitane de la Tomis în jurul anului 670; putem fi siguri că aceasta era imposibilă după atacurile slavilor şi avarilor din 614, când s-a stins viaţa urbană în Scythia Minor.

[19] *Ibidem*, p. 71 (cap. 22).

[20] V. Beševliev, *Die protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte*, Amsterdam, 1981, p. 511–516; W. Pohl, *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa, 567–822 n. Chr.*, München, 1988, p. 270–273; P. Golden, *An Introduction to the history of the Turkic peoples. Ethnogenesis and state-formation in medieval and early modern Eurasia and the Middle East*, Wiesbaden, 1992, p. 244.

[21] V. Gjuzelev, *The Protobulgarians*, Sofia, 1979, p. 29–31; Beševliev *Die protobulgarische....*, p. 149–154; Golden, *An Introduction...*, p. 245; I. Zimonyi, *Bulgars and Ogurs*, în H. Celâl Güzel, C. C. Oguz, O. Karatay (ed.), *The Turks*, vol. 1, Ankara, 2002, p. 573.

[22] R. Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei. II. Romanii la Dunărea de Jos*, Bucureşti, 1968, p. 499.

[23] H. W. Haussig, *Einige Bemerkungen zu der Arbeit von J. Werner über den Schatz von Malaja Pereščepina*, Materialia Turcica, 10, 1984, p. 18.

[24] Pentru localizarea Onglos-ului la nord de Dunăre, cel mai probabil în unghiul dintre Siret şi Prut, vezi A. Madgearu, *Recent discussions about Onglos*, în *Istro-Pontica. Muzeul tulcean la a 50-a aniversare, 1950–2000. Omagiu lui Simion Gavrilă la 45 de ani de activitate, 1955–2000*, Tulcea, 2000, p. 343–348.

Fig. 1. Discul lui Paternus (fotografie). După D. Velina Koleva, *Zeugnisse der Kunst und Kultur der Protobulgaren aus der heidnischen Periode des Ersten Bulgarischen Reiches (7.–9. Jh.). Wesen. Ursprung. Parallelen*, Berlin, 2007, p. 233, Ab. 95.

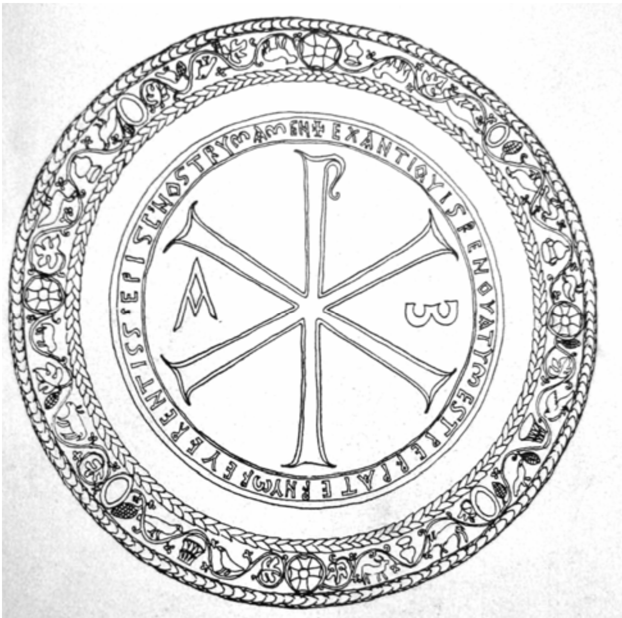

Fig. 2. Discul lui Paternus (desen).
După I. Barnea, *Discul episcopului Paternus*, Analecta, 2, 1944, fig. 3.

O soluție diferită a fost propusă de Radu Vulpe: discul ar fi fost furat de avari de la Tomis în timpul raidurilor de la sfârşitul secolului al VI-lea[25], dar el nu a putut explica în ce fel a ajuns în afara Avariei. În plus, din relatarea lui Theophylact Simocatta (VII.13.1) reiese că Tomisul nu a fost cucerit în timpul asediului din 598[26]. Emilian Popescu a acceptat presupunerea că discul, împreună cu alte obiecte bisericeşti, a fost luat de avari de la Tomis[27], dar în alt studiu a urmat ideea avansată de Velizar Velkov, care, bazat pe un pasaj din *Novella CXXX* din 544 în care se cerea bisericilor din Odessos şi Tomis să-şi vândă proprietățile pentru a răscumpăra prizonierii de la barbari, presupunea că şi unele obiecte bisericeşti de valoare precum discul lui Paternus au putut servi în acelaşi scop.[28] Ideea merită atenție, dar momentul nu se potriveşte cu nicio modalitate prin care discul ar fi putut ajunge într-un tezaur acumulat de conducătorii protobulgarilor. În 544, Scythia era sub amenințarea bandelor slave din Moldova şi Muntenia, care în niciun chip nu pot fi asociate cu viitorii proprietari ai tezaurului de la Malaja Pereščepina.

De fapt, nimic nu dovedeşte că discul a fost luat direct de la Tomis. Atunci când oraşele erau amenințate de invadatori, odoarele bisericeşti, ca şi alte obiecte prețioase, erau ascunse sau luate de refugiați împreună cu ei. Un exemplu de tezaur bisericesc ascuns este cel de la Izvoarele-Sucidava, datat în timpul campaniilor avaro-slave din anii 580[29]. Valul catastrofal de invazii care a început în 614 a devastat toată Peninsula Balcanică, iar locuitorii din oraşele cucerite au fugit în locuri mai bine apărate, între care Constantinopol şi Thessalonic[30]. În aceeaşi perioadă, moaştele sfinților erau mutate din zonele amenințate. De exemplu, cele ale Sfântului Dasius de la Durostorum, transferate la Constantinopol, de unde au ajuns în final la Ancona[31]. Putem presupune că, în vremuri atât de primejdioase,

[25] R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Bucureşti, 1938, p. 382. Ideea a fost susținută şi de către M. Gramatopol, *Dacia antiqua. Perspective de istoria artei şi teoria culturii*, Bucureşti, 1982, p. 229.

[26] Pentru asediu, vezi M. Whitby, *The Emperor Maurice and his Historian: Theophylact Simocatta on Persian and Balkan Warfare*, Oxford, 1988, p. 162; A. Madgearu, *The Downfall of the Lower Danubian Late Roman Frontier*, RRH 36, 1997, 3–4, p. 322.

[27] Em. Popescu, *Inscripțiile...*, p. 97.

[28] V. Velkov, *Cities in Thrace and Dacia in Late Antiquity (Studies and Materials)*, Amsterdam, 1977, p. 164; E. Popescu, *Les ressources des Églises de la Scythie Mineure (Dobroudja) à l'époque protobyzantine (IVe-VIe siècles)*, în *L'hostie et le denier. Les finances ecclésiastiques du haut Moyen Âge à l'époque moderne*, Genève, 1990, p. 55–62 (Idem, *Christianitas Daco-Romana...*, p. 261).

[29] T. Cliante, A. Rădulescu, *Le trèsor de Sucidava en Mésie Seconde*, RA 2, 1988, p. 357–380.

[30] V. Popović, *Aux origines de la slavisation des Balkans: La constitution des premières Sklavinies macédoniennes vers la fin du VIe siècle*, CRAI 1, 1980, p. 246–248; P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans*, vol. II, *Le commentaire*, Paris, 1981, p. 91–94; Madgearu, *The Downfall...*, p. 324.

[31] R. Pillinger, *Das Martyrium des Heiligen Dasius (Text, Übersetzung und Kommentar)*, SbAkadWien, 517, 1988, p. 51. G. Atanasov, *Hristijanskijat Durostorum-Drăstăr (The Christian Durostorum-Drăstăr)*, Varna, 2007, 68–71.

cele mai valoroase posesiuni ale bisericilor şi ale reşedinţelor episcopale erau mutate în locuri sigure. Asemenea obiecte preţioase erau în acelaşi timp dorite de administraţia imperială. Deoarece vistieria statului fusese secătuită de războaiele cu perşii, Heraklios a adunat obiecte preţioase din bisericile din Constantinopol în 623, pentru a plăti tribut avarilor. După cum scria cronicarul Nikephor, „în acea vreme avuţia bisericilor (*keimilia*) era vândută şi cheltuită pentru a aduna tributul către barbari”[32]. De asemenea, Theophanes Confessor amintea că împăratul „având puţine fonduri, a împrumutat banii fundaţiilor religioase, a luat şi candelabrele şi alte vase liturgice din Marea Biserică, pe care le-a topit într-o mare cantitate de monede de aur şi argint”[33].

Dacă s-au întâmplat toate acestea, un disc de argint ajuns la Constantinopol împreună cu mitropolitul de Tomis refugiat după 614 putea fi folosit pentru raţiuni de stat, ca dar pentru un aliat, ca şi alte vase de argint. În aceste împrejurări, este foarte posibil ca discul lui Paternus să fi fost oferit lui Organa, cu prilejul botezului său, şi astfel obiectul a ajuns în tezaurul adunat de urmaşii acestui conducător protobulgar. Oferirea discului simboliza actul de creştinare al lui Organa şi era un dar extrem de preţios, de care totuşi Heraklios se putea dispensa fără probleme, deoarece provenea din tezaurul unei mitropolii care nu mai exista.

THE PLATE OF PATERNUS FROM THE MALAJA PEREŠČEPINA TREASURE: BOOTY OR GIFT?

ABSTRACT

The treasure discovered in 1912 at Malaja Pereščepina was gathered between the beginning of the 7th century and the beginning of the 8th century by several Protobulgarian rulers, and entered later in the possession of a Khazar chief. It was not the inventory of the grave of the Protobulgarian khan Kuvrat, but some pieces belong to him. The most valuable object is the plate made of gilded silver that belonged to the bishop Paternus of Tomis, made after 498. The plate was displayed somewhere in the church or in the residence of the bishop. It is associated in the treasure with other Byzantine silver vessels dated between the period of Maurikios and the last part of Heraklios' reign. Although not all these vessels have Christian symbols, it was supposed that they composed a set of liturgical objects, stolen together with the plate from the church of Tomis.

Comparative studies on Byzantine silver vessels discovered outside the empire (including those from Malaja Pereščepina) have shown that they were usually functional sets of luxury table vessels offered as gifts to foreign rulers. It is a time gap between the Paternus plate and the other Byzantine vessels that could compose, without this plate, a complete table set. This set was offered by Heraklios to Kuvrat with the occasion of the alliance closed around 635. By this reason, we suppose that the Paternus plate entered in the treasure some time before, for instance when Organa, the uncle of Kuvrat, was baptized at Constantinople in 619.

Previous interpretations considered that the plate was stolen from Tomis by the Avars, but in this case its presence in a Protobulgarian treasure found in Ukraine could not be explained. The other

---

[32] Nikephoros, *Short History...*, p. 54–55 (cap. 11.22). Vezi şi Cruikshank Dodd, *Byzantine...*, p. 32.

[33] C. Mango, R. Scott, *The Chronicle of Theophanes Confessor*, Oxford, 1997, p. 435 (AM 6113 = AD 620/621).

ideas that the Khazars or the Protobulgarians took the plate in 668 or 679 would infer that the metropolitan church of Tomis was still existing, which is excluded.

Actually, there is no proof that the plate was taken directly from Tomis. During the periods of invasions, the church treasures and the saints' relics were hidden or took in refuge. On the other hand, the gold and silver liturgical objects were used in the difficult times of the 7th century for tribute to the enemies or for the military expenses. Because Tomis was affected by the wave of the Avar and Slavic invasions started in 614 like other cities in South-Eastern Europe, it is not excluded that the metropolitan treasure was moved to Constantinople, before the visit of Organa. We consider that Heraklios offered to Organa as a symbol of his conversion to Christianity the plate of Paternus, that belonged to a treasure of a disappeared metropolitan bishopric.

ILLUSTRATIONS

Fig. 1. The Plate of Paternus (photo). After D. Velina Koleva, *Zeugnisse der Kunst und Kultur der Protobulgaren aus der heidnischen Periode des Ersten Bulgarischen Reiches (7.–9. Jh.). Wesen. Ursprung. Parallelen*, Berlin, 2007, p. 233, Ab. 95.

Fig. 2. The Plate of Paternus (design). After I. Barnea, *Discul episcopului Paternus*, Analecta, 2, 1944, fig. 3.

ARMATA ROMANĂ ÎN MOESIA INFERIOR[1]

FLORIAN MATEI-POPESCU

Introducere

Partea introductivă cuprinde mai întâi un scurt excurs asupra rolului armatei în statul roman şi asupra importanţei studierii armatei romane în epoca modernă şi contemporană. Mai departe, capitolul de introducere prezintă un cuprinzător stadiu al cercetării, care trece în revistă principalele lucrări dedicate studiului prezenţei armatei romane pe teritoriul provinciei romane Moesia Inferior. Sunt astfel amintite contribuţiile mai vechi ale lui B. Filow[2], H. van de Weerd[3], Em. Ritterling[4], W. Wagner[5] sau ale cercetătorului român V. Christescu[6]; apoi contribuţiile fundamentale de la mijlocul anilor '50, cum ar fi lucrările lui A. Passerini[7], G. Forni[8] sau K. Kraft[9], multe dintre ele, ca şi cele mai vechi, în special articolul lui Em. Ritterling, considerate şi astăzi fundamentale în istoriografia problemei. Sunt apoi prezentate şi lucrările mai noi, datorate în special autorilor români şi bulgari[10] sau cercetătorilor polonezi, implicaţi de 40 de ani în săpăturile arheologice de la Novae (Bulgaria), castrul legiunii *I Italica* timp de mai

---

[1] Textul de faţă constituie rezumatul tezei de doctorat, susţinute public pe data de 6 iulie 2009, la Facultatea de Istorie a Universităţii din Bucureşti. Comisia a fost formată din conf. Ecaterina Lung, preşedinta comisiei, prof. Constantin C. Petolescu, conducătorul tezei, şi din următorii membri: prof. Alexandru Barnea, prof. Ioan Piso şi prof. Al. Suceveanu.

[2] B. Filow, *Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis auf Diokletian*, Leipzig, 1906.

[3] H. van de Weerd, *Études historiques sur trois légions romaines du Bas-Danube (V Macedonica, XI Claudia, I Italica)*, Leuven-Paris, 1907.

[4] E. Ritterling, RE XII, 1925, col. 1572–1586, legiunea V Macedonica; col. 1407–1417, legiunea I Italica; col. 1690–1705, legiunea XI Claudia.

[5] W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien, und Dakien von Augustus bis Gallienus*, Berlin, 1938.

[6] V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, Bucureşti, 1937.

[7] A. Passerini, *Legio*, DE IV, 1949, p. 549–624.

[8] G. Forni, *Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano*, Milano-Roma, 1953.

[9] K. Kraft, *Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau*, Berna, 1951.

[10] A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, Bucureşti, 1977; R. Ivanov, *Das römischeVerteidigungssystem an der unteren Donau zwischen Dorticum und Durostorum (Bulgarien) von Augustus bis Maurikios*, 78. BerRGK, p. 467–640.

SCIVA, tomul 61, nr. 1–2, Bucureşti, 2010, p. 189–197

bine de trei secole[11]. În general, se poate observa că lucrările româneşti şi bulgăreşti suferă de restrângerea tratării subiectului la graniţele actuale, neţinând seama de faptul că realităţile geografice şi administrative antice nu au nimic în comun cu graniţele trasate în epoca modernă. Dacă pentru epoca comunistă o astfel de limitare ar fi putut să pară justificată ca urmare a politicilor de restrângere a contactelor directe şi de izolare a ambelor state, după anul 1989 această supărătoare amprentă ar fi trebuit să dispară. Totuşi, din păcate, cu unele excepţii foarte recente, cum ar fi lucrarea lui I. Boyanov[12], nu s-a întâmplat aşa. Nu în ultimul rând, lucrarea lui T. Sarnowski, de departe cea mai completă la momentul publicării, este greu accesibilă din pricina barajului lingvistic, doar o parte fiind publicată în altă limbă decât cea poloneză, şi anume partea referitoare la prezenţa militară romană în nordul Pontului Euxin, publicată sub forma unui articol extins într-o revistă, în acelaşi an[13]. În pofida handicapului lingvistic, lucrarea lui T. Sarnowski rămâne, totuşi, cea mai importantă referinţă privind armata romană din Moesia Inferior, după articolul lui Em. Ritterling.

În a doua parte a introducerii sunt prezentate condiţiile istorice şi preliminariile organizării provinciei Moesia Inferior, provincie fondată în anul 86, prin scindarea provinciei Moesia, şi care şi-a păstrat, în linii generale, graniţele (cu excepţia unor rectificări ale graniţei sudice, dinspre provincia Thracia) şi organizarea până în timpul domniei împăratului Aurelian, când fondarea unei noi provincii Dacia, la sudul Dunării, a dat peste cap sistemul de organizare anterior.

Apoi am considerat necesar a aminti câteva lucruri despre organizarea militară a acestui teritoriu, insistând asupra prezenţei militare romane şi în alte puncte, în afară de limesul danubian, mai ales în nordul Mării Negre, dar şi la Montana. De asemenea, sunt amintite şi ultimele noutăţi în ceea ce priveşte flota militară romană, *classis Flavia Moesica*, neinclusă în acest studiu, având în vedere existenţa unei lucrări de dată relativ recentă, care tratează pe larg acest subiect[14].

În continuare sunt adăugate câteva consideraţii în ceea ce priveşte graniţa nordică a provinciei, aşa numitul *limes Moesiae inferioris*. De altfel, trebuie să amintesc că problematica arheologică a prezenţei militare romane pe teritoriul provinciei Moesia Inferior a fost doar parţial atinsă în acest studiu. Acolo unde există informaţii arheologice privind epoca în discuţie, ele au fost menţionate, dar nu am dorit să dedic un capitol separat problematicii legate de arheologia militară a acestei provincii, aspectul respectiv putând deveni în sine obiectul unui studiu

[11] T. Sarnowski, *L'armée romaine en Mésie Inférieure et sur la côte Nord du Pont Euxin*, Varşovia, 1988 (în poloneză cu rezumat în limba franceză).

[12] I. Boyanov, *Rimskite veterani v Dolna Misiya i Trakiya (I–III v.)*, Sofia, 2008.

[13] T. Sarnowski, *Das römische Heer im Norden des Schwarzen Meeres*, ArchWarszawa 38, 1988, p. 61–97.

[14] O. Bounegru, M. Zahariade, *Les forces navales du Bas Danube et de la Mer Noire aux Ier-VIe siècles*, Colloquia Pontica 2, Oxford, 1996. Totuşi, ca urmare a încurajării conducătorului de doctorat şi a membrilor comisiei, în varianta pregătită pentru publicare, am decis să includ, ca un capitol separat, studiul asupra flotei dunărene.

separat[15]. Din acest punct de vedere, demersul meu este unul epigrafico-istoric, cu un loc important acordat prosopografiei şi nu unul care doreşte să studieze exhaustiv prezenţa armatei romane în această zonă a Imperiului Roman.

I. Legiunea V Macedonica

Acest capitol a fost împărţit în cinci părţi: o primă parte dedicată istoriei legiunii, de la primele menţionări până la crearea provinciei Moesia Inferior[16]; o doua parte încearcă să refacă istoria legiunii, din momentul apariţiei acestei provincii până în anul 168, când legiunea a fost mutată în Dacia, la Potaissa[17], urmărind prezenţa ei la Oescus, implicarea în războiul dacic al lui Traian şi mutarea la Troesmis, în nord-vestul Dobrogei; în partea a treia este prezentată o prosopografie completă a legiunii în perioada în care s-a aflat la Troesmis; a patra parte aminteşte, pe scurt, momentul retragerii legiunii din Dacia, în vremea lui Aurelian şi reaşezarea ei la Oescus, acolo unde staţionase în secolul I; ultima parte prezintă o scurtă tipologie a ştampilelor acestei legiuni.

Legiunea *V Macedonica*, atestată încă din epoca lui Augustus, s-a aflat încă de pe atunci în zona balcanică, cel mai probabil în provincia Macedonia, poate împreună cu legiunea *XX*, atestată la Reselec[18] şi cu legiunea *X Fretensis*, atestată la Amphipolis[19]. Legiunea *V Macedonica* nu este identică, cum s-a presupus, cu legiunea *V Gallica*, a cărei istorie, destul de neclară, poate fi totuşi refăcută independent de istoria legiunii aici în discuţie[20].

În momentul în care armata provinciei Macedonia a fost mutată spre nord şi comanda acesteia a fost trecută unui *legatus Augusti pro praetore*, legiunea V Macedonica a devenit, împreună cu legiunea *IV Scythica*, parte a armatei provinciei

---

[15] M. Zahariade, N. Gudea, *The Fortifications of Lower Moesia (AD 86–275)*, Amsterdam, 1997; N. Gudea, *Der untermoesische Donaulimes und die Verteidigung der moesischen Nord-und Westküste des Schwarzen Meeres. Limes et Litus Moesiae inferioris (86–275 n. Chr.)*, Sonderdruck aus Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz 52, 2005, p. 319–566.

[16] Vezi şi Fl. Matei-Popescu, în L. Mihailescu-Bîrliba, O. Bounegru (eds.), *Studia historiae et religionis Daco-Romanae. In honorem Silvii Sanie*, Bucureşti, 2006, p. 379–399.

[17] M. Bărbulescu, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica şi castrul de la Potaissa*, Cluj-Napoca, 1987.

[18] CIL III 7452 = ILS 2270 = ILB 179: „*L. Plinius Sex. f. / Fab. domo Trumplia / mil. leg. XX / annorum XLV / stipendiorum XVII / hic situs est. / Testamento fieri / iussit. / Secundus / L. Plini et P. Mestri / libertus fecit*”. Pentru un comentariu al inscripţiei vezi R. Syme, *Danubian Papers*, Bucureşti, 1971, p. 61–64.

[19] AnnÉp 1936, 18: „*Imp. Caesare / divi f. Aug. / L. Tario Ruf(o) pro / pr(aetore) / leg. X Fret. / pontem fecit*; B. E. Thomasson, *Legatus. Beiträge zur römischen Verwaltungsgeschichte*, Stockholm, 1991, p. 40–41, îl consideră pe acesta *(legatus Augusti) pro praetore*”.

[20] K. Strobel, în Y. Le Bohec (ed.), *Les Légions de Rome sous le Haut-Empire. Actes du Congrès de Lyon (17–19 septembre 1998)*, Lyon, 2000, p. 522–523 şi p. 518. Vezi contra aserţiunea lui L. Keppie, în *Legions and Veterans. Roman Army Papers 1971–2000*, Mavors 12, Stuttgart, 2000, p. 183: „Legion *V Gallica* is almost certainly the later *V Macedonica*”.

Moesia[21]. În epoca lui Tiberius este atestată în zona vestică a provinciei, devenită ulterior provincia Moesia Superior[22], pentru ca în anul 44 să fie atestată la Oescus[23].

Începând cu anul 46, frontiera nordică a provinciei s-a întins spre est, legiunea *VIII Augusta* ocupând castrul de la Novae. Cândva în anul 56/57, legiunea *IV Scythica* a fost mutată în Orient, iar legiunea *V Macedonica* şi *VIII Augusta* au compus armata acestei provincii, până în jurul anului 62, când legiunea *V Macedonica* a fost trimisă să ia parte la expediţiile orientale din timpul lui Nero. Peregrinările legiunii în această regiune s-au încheiat de abia în anul 71, după ce luase parte şi la războiul iudaic din ultima parte a domniei lui Nero şi prima parte a domniei lui Vespasian. Revenind în Moesia, legiunea a reocupat castrul de la Oescus, pe care nu l-a părăsit decât după prima expediţie dacică a lui Traian, când, din motive strategice, a fost mutată la Troesmis. Legiunea a participat cu întregul efectiv la războiul dacic al lui Traian, motiv ca legatul ei să fie decorat. La Troesmis, legiunea a staţionat până în anul 161, când a fost trimisă să ia parte la expediţia parthică a lui Lucius Verus. După întoarcerea din această expediţie, a fost trimisă la Potaissa, în contextul tulburărilor grave din anul 168, loc unde a staţionat până la sfârşitul stăpânirii romane în Dacia. După plecarea legiunii de la Troesmis, canabele legiunii, probabil împreună cu aşezarea civilă anterioară, au fost ridicate la rangul de municipiu de către Marcus Aurelius, după cum o demonstrează o parte a unei *lex municipii Troesmensis*, păstrată pe nişte tabule de bronz, ajunse în Occident prin traficul de antichităţi[24].

În vremea împăratului Aurelian, legiunea *V Macedonica* a fost mutată din nou la sudul Dunării, în momentul abandonării Daciei, reocupând vechiul castru de la Oescus, unde a rămas şi în epoca târzie.

II. Legiunea I Italica

Acest capitol a fost împărţit în patru părţi: prima parte a fost dedicată istoriei legiunii din momentul formării ei, la 20 septembrie 66/67, şi până la mutarea ei la

[21] Tacitus, *Ann.* IV 5, 3: „*..., ripamque Danuvii legionum duae in Pannonia, duae in Moesia attinebant,...*”.

[22] CIL III 1698 = CIL III 13813b.

[23] AnnÉp 1957, 286 = ILB 1.

[24] Singurele informaţii directe se regăsesc într-un studiu general al lui W. Eck, Chiron 37, 2007, p. 55: „Ein Kapitel aus einem Stadtgesetz für das Municipium Troesmis in Niedermösien, das zum Teil erhalten, aber noch nicht publiziert ist, zeigt nämlich, dass noch in der Spätzeit Marc Aurels, in der dieses Stadtgesetz abgefasst und auf Bronzetafeln geschrieben wurde, Wahlen vorausgesetzt werden müssen. Denn es wurden Vorkehrungen gegen die Abgabe von zwei Stimmtäfelchen durch dieselbe Person getroffen. Solche Regeln kennen wir aus den bisherigen Stadtgesetzen nicht. Es kann sich also nich einfach um tralatizisches Gut im Stadtgesetz von Troesmis gehandelt haben; das zeigt alleine schon die Abfolge der Kapitel, die keineswegs den spanischen *leges municipales* entspricht. Es scheint sich in der *lex* für das *municipium Troesmis* eher um eine Zusammenstellung von Regeln zu handeln, die spezifisch für Troesmis bestimmt waren”. La nota 26 se citează titlul acestui capitol din lege: *De poena eius qui duas pluresve tabellas in cistam deiecerit* (Despre pedeapsa celui care va introduce în cutia de vot două sau mai multe tăbliţe de vot).

Novae, imediat după victoria lui Vespasian din războiul civil din anul 69; a doua parte a capitolului reface istoria legiunii la Novae, până spre sfârşitul secolului al III-lea; a treia parte este dedicată unei prosopografii a legiunii în această perioadă; ultima parte este o prezentare succintă a principalelor tipuri de ştampile tegulare folosite.

Legiunea *I Italica* a fost fondată cu scopul de a participa la o expediţie a împăratului Nero spre Orient, la Porţile Caspice[25]. Precipitarea evenimentelor şi apoi dispariţia fizică a ultimului iulio-claudian au schimbat destinul acestei legiuni, care a fost apoi trimisă în zona nord italică sau în sudul Galliei. A fost implicată în războaiele civile din anul celor patru împăraţi, susţinându-l pe Vitellius. A participat şi la bătălia de la Bedriacum şi la bătălia de la Cremona. După prima bătălie a intrat victorioasă în Roma, după a doua a fost trimisă pe limesul danubian. A ocupat castrul de la Novae, rămas liber după mutarea legiunii *VIII Augusta* pe teritoriul Galliei. Legiunea a staţionat aici până în epoca târzie romană, fiind, practic, legiunea care şi-a pus, alături de legiunea *XI Claudia*, începând cu secolul al II-lea, amprenta asupra istoriei acestui spaţiu. De altfel, partea prosopografică a acestui capitol înregistrează numărul cel mai mare de ofiţeri şi militari cunoscuţi, datorită numeroaselor inscripţii descoperite în urma săpăturilor bulgaro-poloneze de la Novae. Mai departe, capitolul înregistrează prezenţa legiunii, în cele mai diverse zone ale provinciei, de la nordul Mării Negre, până în vest, la Montana. Interesant de observat este faptul că, după mutarea în Dacia a legiunii *V Macedonica*, comanda vexillaţiilor armatei romane din nordul Mării Negre a revenit tribunilor angusticlavi ai legiunii *I Italica*.

III. Legiunea XI Claudia pia fidelis

Acest capitol a fost la rândul lui împărţit în patru părţi: prima parte a fost dedicată istoriei legiunii până în momentul transferării ei pe teritoriul Moesiei Inferior; a doua parte a fost dedicată istoriei legiunii în Moesia Inferior; în a treia parte este prezentată o prosopografie a legiunii, evident pentru perioada în care a staţionat la Durostorum; ultima parte este dedicată unei scurte tipologii a ştampilelor tegulare ale acestei legiuni, în perioada în care a staţionat în Moesia Inferior.

Legiunea *XI Claudia pia fidelis* este cea mai nouă legiune de pe teritoriul Moesiei Inferior. Existenţa ei este foarte timpurie, fiind implicată, după toate probabilităţile, în bătălia de la Actium[26]. După o istorie de mai bine de un secol,

---

[25] Suetonius, *Nero*, 19, 3: „*Parabat et ad Caspias portas expeditionem conscripta ex Italicis senum pedum tironibus* (aproximativ 1,77 m) *nova legione, quam Magni Alexandri phalangem appellabat*". Vezi şi Cassius Dio, LV, 24, 2 şi inscripţia ILS 2295 = ILB 282, dedicată zeilor militari (MNA L 146, aflată în acest moment la Muzeul Militar Naţional din Bucureşti), unde este păstrată data de 20 septembrie, considerată ca fiind data de fondare a legiunii (*dedic(atum) XII kal(endis) Oct(obribus)*).

[26] CIL V 2501: „*M. Billienus M. f. Rom(ilia) Actiacus legione XI, proelio navali facto in coloniam deductus*".

care a purtat-o pe la Burnum în Dalmaţia, unde în anul 42 i s-a acordat, împreună cu legiunea *VII*, epitetul de *Claudia pia fidelis*, pentru modul în care s-au comportat în timpul rebeliunii guvernatorului *Furius Camillus Scribonianus*, a fost apoi dislocată la Vindonissa, pe limesul Germaniei superior. Apoi, imediat după anul 101, de când datează ultima atestare în această zonă, legiunea este adusă pe teritoriul Moesiei Inferior. După toate probabilităţile, primul loc în care legiunea a staţionat pe teritoriul Moesiei Inferior, între cele două expediţii dacice ale lui Traian, a fost Oescus, după ce în prealabil legiunea *V Macedonica* fusese mutată la Troemis. Din acest loc datează cele mai timpurii dovezi ale prezenţei acestei legiuni la Dunărea de Jos. Cândva, după sfârşitul celei de a doua expediţii dacice, această legiune este aşezată la Durostorum, unde a staţionat până la sfârşitul secolului al III-lea şi chiar şi în epoca romană târzie.

IV. Trupele auxiliare[27]

Acest capitol a fost împărţit în patru părţi: o parte dedicată trupelor de cavalerie (*alae*); o parte dedicată cohortelor; o parte dedicată formaţiunilor de tip *numeri*, ultima parte fiind dedicată unor concluzii speciale, în ceea ce priveşte evoluţia structurii unităţilor auxiliare ale Moesiei Inferior până la sfârşitul secolului al III-lea.

Pe teritoriul provinciei Moesia Inferiorau staţionat, de-a lungul istoriei acestei provincii, 10 *alae,* 32 cohorte şi între 2 şi 4 *numeri*.

Astfel, aproximativ de la începutul domniei lui Vespasian până la sfârşitul domniei lui Traian, pe teritoriul provinciei au staţionat, după cum urmează, trupele: *alae – Vespasiana Dardanorum, I Flavia Gaetulorum*, *I Pannoniorum*, *I Claudia Gallorum*, *(I) Gallorum Flaviana*, *Gallorum Atectorigiana*, *(I) Hispanorum*, *II Hispanorum et Aravacorum*, *I Asturum* şi cohortele – *I Raetorum*, *I Bracaraugustanorum*, *I Lusitanorum Cyrenaica*, *I Augusta Nerviana Pacensis milliaria Brittonum* (atestată şi sub numele *I Brittonum milliaria*), *II Brittonum Augusta Nerviana Pacensis milliaria*, *I Flavia Commagenorum*, *I Sugambrorum tironum*, *I Sugambrorum veterana*, *II Chalcidenorum*, *II Lucensium*, *II Bracaraugustanorum*, *II Flavia Bessorum*, *II Gallorum*, *III Gallorum*, *IV Gallorum*, *VII Gallorum*, *(I) Ubiorum*, *I Tyriorum*, *I Lepidiana c. R.*, *II Flavia Brittonum*, *I Hispanorum veterana*, *II Mattiacorum*. Sunt atestate, deci, 9 *alae* şi 22 de cohorte, adică un efectiv complet de aproximativ 4500 de călăreţi şi 12000 de soldaţi care au activat în cohorte, pedestraşi sau călăreţi. Avem de-a face cu o forţă militară de aproximativ 16500 de soldaţi. Această situaţie se schimbă odată cu participarea unor trupe din această provincie la operaţiunile din cele două expediţii dacice ale împăratului Traian, când o parte dintre aceste unităţi au rămas în teritoriul nou cucerit, fiind apoi menţionate în diplomele provinciei Dacia

[27] Vezi şi Fl. Matei-Popescu, SCIVA (52–53, 2001–2002 (2004), p. 173–242.

Inferior: *I Asturum*, *I Claudia Gallorum Capitoniana*, *(I) Hispanorum*, *II Flavia Bessorum*, *I Bracaraugustanorum*, *I Flavia Commagenorum*, *I Augusta Nerviana Pacensis milliaria Brittonum*, *II Gallorum*, *I Hispanorum veterana*, *I Tyriorum* şi *(I) Ubiorum*[28]. Astfel, din numărul total al trupelor auxiliare din provincia Moesia Inferior, un număr de trei *alae* şi nouă cohorte au fost transferate în Dacia Inferior şi nu se vor mai întoarce niciodată în provincia de unde au fost dislocate[29]. O discuție separată merită *ala (I) Hispanorum*, atestată mai întâi în 119–120, printre trupele auxiliare ale Daciei Superior şi *Gallorum Atectorigiana*, atestată în 122, printre trupele auxiliare ale Daciei Inferior, pentru ca apoi să fie redislocată în Moesia Inferior, cândva înainte de anul 127. De asemenea, cohorta *I Ubiorum*, atestată la început în Dacia Inferior, poate fi regăsită mai târziu printre unitățile auxiliare ale Daciei Superior.

În linii generale, structura trupelor auxiliare ale Moesiei Inferior a rămas neschimbată, cu unele excepții, până în secolul al III-lea. Putem afirma că în cursul secolului al II-lea a staționat un efectiv fix de cinci *alae*, adică aproximativ 2500 de călăreți şi în jur de zece cohorte, dintre care două sunt *milliariae*, adică aproximativ 6000 de soldați, pedestraşi şi călăreți.

Despre situația efectivelor militare din secolul al III-lea, mai puțin cunoscută, în comparație cu situația anterioară, se poate afirma că nu a înregistrat schimbări masive. Astfel, următoarele unități sunt atestate direct: *alae – I Vespasiana Dardanorum*, *I Flavia Gaetulorum*, *I Gallorum Atectorigiana*, *II Hispanorum et Aravacorum*, şi cohortele – *I Bracarorum c. R.*, *II Flavia Brittonum*, *I Cilicum milliaria*, *I Cisipadensium*, *Gemina Dacorum milliaria*, *III collecta c. R.* şi *II reducum* După cum se observă, toate aceste trupe au fost atestate în Moesia Inferior şi la sfârşitul secolului al II-lea, singurele noutăți fiind revenirea din Thracia a cohortei *II Mattiacorum* şi apariția a trei cohorte noi: *Gemina Dacorum milliaria* şi *III collecta c. R.*, ambele atestate la Montana, şi *II reducum*, atestată la *Sostra*. Tot din secolul al III-lea datează şi singurele atestări sigure de existență a unor formațiuni militare neregulate, de tip *numeri*.

Concluzii

Pe teritoriul provinciei romane Moesia Inferior au staționat, în perioada de existență a acestei provincii, trei legiuni, dislocate în momente şi cu ocazii diferite, şi 44-46 de trupe auxiliare (10 *alae*, 32 cohorte şi între 2 şi 4 *numeri*), dislocate, la fel, în momente şi cu ocazii diferite. Numărul aproape maxim de unități, atât legiuni, cât şi trupe auxiliare, prezent la un moment dat pe teritoriul provinciei, s-a

[28] Pentru istoria trupelor auxiliare din provinciile dacice vezi C.C. Petolescu, *Auxilia Daciae. Contribuție la istoria militară a Daciei romane*, Bucureşti, 2002.

[29] Vezi încă C.C. Petolescu, Fl. Matei-Popescu, în I. Piso (coord.), *Die Römischen Provinzen. Begriff und Gründung (Colloquium Cluj-Napoca, 28. September-1. Oktober 2006)*, Cluj-Napoca, 2008, p. 357–367.

înregistrat în timpul împăratului Traian. În acel moment, un calcul simplu ne arată că, pe lângă cei aproximativ 15000 de legionari, în provincie staționau 4500 de călăreți din *alae* (9 *alae quingenariae*) şi 12000 de călăreți şi pedestraşi din cohorte (20 *cohortes quingenariae* şi 2 *cohortes milliariae*). Suma ne indică un efectiv de aproximativ 29500 de soldați. Cifra este, evident, orientativă. După cum se ştie, numărul exact al militarilor aflați la un moment dat într-o unitate nu poate fi cunoscut iar, din evidența păstrată pe papyri, se observă că unitățile nu erau aproape niciodată complete. Cu toate acestea, ne putem face o impresie asupra numărului important de militari, staționați până la începutul domniei lui Hadrian pe teritoriul Moesiei Inferior.

După sfârşitul războiului dacic al lui Traian şi transformarea vechiului regat al lui Decebal în provincie romană, o parte a teritoriului nord-dunărean, mai precis acea parte care a format apoi provincia Dacia Inferior şi cea mai mare parte a teritoriului Munteniei de astăzi, a rămas sub controlul armatei din Moesia Inferior, o parte însemnată dintre trupele auxiliare ale acestei provincii fiind dislocate la nordul Dunării. Aceste unități au format apoi, începând cu domnia lui Hadrian, armata provinciei Dacia Inferior. Practic, începutul domniei lui Hadrian constituie momentul în care întregul sistem defensiv roman de la Dunărea de Jos a căpătat forma pe care a păstrat-o, cu puține excepții (mutarea legiunii *V Macedonica* pe teritoriul Daciei, la Potaissa, în timpul domniei lui Marcus Aurelius), până la sfârşitul secolului al III-lea, când Aurelian retrage armata din Dacia şi aşează legiunea *XIII Gemina* la Ratiaria şi legiunea *V Macedonica*, din nou, la Oescus.

După mutarea legiunii *V Macedonica* la Potaissa, pe teritoriul provinciei Moesia Inferior au rămas numai două legiuni, *I Italica* şi *XI Claudia*, şi 14 trupe auxiliare (5 *alae* şi 9 cohorte, dintre care una *milliaria*, *I Cilicum*): în total, un efectiv de aproximativ 17500 de soldați, la care trebuie adăugați, bineînțeles, cei care serveau în *classis Flavia Moesica*. Zona limes-ului Dunării de Jos, ce fusese sub supravegherea legiunii *V Macedonica*, a intrat sub supravegherea legiunii *I Italica*, după cum arată descoperirile epigrafice. Atestări epigrafice ale legiunii de la Durostorum nu apar la nord de Capidava, cu excepția zonei central nordice, mai precis zona Slava Rusă, ce pare a se fi aflat sub supravegherea legiunii *XI Claudia.*

Structura şi componența armatei romane din Moesia Inferior au rămas apoi aproape neschimbate până spre sfârşitul secolului al III-lea, mai precis până în momentul domniei lui Aurelian, acțiunile sale prefigurând de fapt ampla reorganizare a armatei şi a limes-ului roman în epoca târzie. Din aceste motive, am decis ca analiza mea să se oprească la domnia acestui împărat.

Nu trebuie, de asemenea, uitat faptul că armata Moesiei Inferior a constituit şi garnizoana permanentă a fortificațiilor romane de la nordul Mării Negre, de la Tyras, Olbia şi din peninsula Crimeea, mai ales de la Chersones[30].

---

[30] T. Sarnowski, *Das römische Heer im Norden des Schwarzen Meeres*, ArchWarszawa 38, 1988, p. 61–97.

La finalul tezei de doctorat am inserat şi două *addenda*. Primul a fost dedicat participării legiunilor şi trupelor auxiliare din Moesia Inferior la expediţiile dacice ale lui Traian[31]. Al doilea prezintă lista vexillaţiilor armatei din Moesia Inferior, care are mai multe unităţi sau ale căror unităţi nu sunt numite. În primul *addendum*, am încercat să demonstrez că în Moesia Inferior nu se observă acţiuni de întărire a forţei militare înainte de începutul primului război dacic, aşa cum se observă în provinciile Pannonia şi Moesia Superior. De asemenea, atât legiunile, cât şi trupele auxiliare ale acestei provincii nu au vreun rol în desfăşurarea acţiunilor militare din prima parte a primului război dacic. Abia după atacul din iarna anului 101–102 armata acestei provincii este întărită cu noi legiuni şi cu cel puţin două cohorte *milliariae*, care vor acţiona la nord de Dunăre. Teritoriul cucerit a făcut parte din provincia Moesia Inferior până în momentul reorganizărilor din vremea lui Hadrian, când o parte a sa a devenit provincia Dacia Inferior, a cărei armată a fost formată, aproape exclusiv, din trupe care staţionaseră anterior pe teritoriul Moesiei Inferior.

Trebuie să menţionez că am ales să nu intru în spinoasa problemă a religiei militarilor, întrucât şi ea se poate constitui într-un studiu în sine şi chiar a făcut, de curând, subiectul unei teze de doctorat, susţinută de un coleg bulgar, O. Alexandrov, la Veliko Tărnovo[32], urmând a fi publicată în viitorul apropiat.

În completarea tezei mele sunt adăugate o listă de abrevieri, o bibliografie selectivă, precum şi o serie de tabele, ce sintetizează diverse aspecte discutate în cuprinsul tezei (listele legaţilor de legiuni şi ai tribunilor; lista comandanţilor trupelor auxiliare; diplomele militare ale provinciei Moesia Inferior).

[31] Vezi şi Fl. Matei-Popescu, Argesis. Studii şi Comunicări. Seria Istorie (Piteşti) 13, 2004, p. 123–129; Fl. Matei-Popescu, O. Ţentea, în E.S. Teodor, O. Ţentea, *Dacia Augusti provincia. Crearea provinciei. Actele simpozionului desfăşurat în 13–14 octombrie 2006 la Muzeul Naţional de Istorie a României*, Bucureşti, 2006, p. 75–120; Fl. Matei-Popescu, în S. Nemeti, Fl. Fodorean *et alii* (ed.), *Dacia Felix. Studia Michaeli Bărbulescu oblata*, Cluj-Napoca, 2007, p. 290–300.

[32] O. A. Alexandrov, *Religiyata v rimskata armiya v Dolna Misiya*, avtoreferat, Veliko Tărnovo, 2007.

Achim Popescu, *Les réformes de Bocchoris*, Maison d'édition Monitorul oficial, Bucureşti, 2007, 492 p., 99 illustrations dans le texte.

Les études d'égyptologie – soit dans le domaine de l'archéologie, soit dans celui de l'épigraphie ou de la papyrologie – ont été et sont restées, dans l'historiographie roumaine, un desideratum qui, malheureusement, n'a jamais été accompli. Personnellement, je ne trouve aucune explication convaincante à cette lacune importante de notre historiographie, aussi longtemps que l'égyptologie dans son ensemble, mais également ses ramifications de plus en plus nombreuses, représente un domaine de recherche dans les cultures de l'est et du nord de l'Europe – la culture tchèque, hongroise, polonaise, russe. C'est une réalité triste et qui ne changera pas dans un intervalle de temps prévisible, surtout que, dans ce domaine, les accumulations sont très rapides et le risque de décalages est majeur.

Mais un événement éditorial d'exception, la parution posthume de la thèse de doctorat du seul égyptologue roumain, Achim Popescu, ayant le titre *Les Réformes de Bocchoris*, semble ranimer le domaine de l'égyptologie roumaine, et cela pour plusieurs raisons. Tout d'abord - même si l'on parle de la première étude (et la seule, pour le moment) de ce genre de la littérature historique de Roumanie, elle présente une importance majeure dans l'histoire économique et sociale de l'époque finale de l'Égypte pharaonique. Il s'agit d'un document, un papyrus d'une importance exceptionnelle, découvert par hasard, à la fin de la période d'entre-deux-guerres à *Hermopolis Magna* dans la Basse Égypte et daté pendant le règne de Ptolémée II Philadelphos (283–246 a. Chr.). L'introduction dans le circuit scientifique de ce papyrus – d'une manière exemplaire – je vais le démontrer un peu plus loin, représente, sans aucun doute, un événement scientifique d'importance internationale. Deuxièmement, la parution de cette étude, dans la littérature historique roumaine, pourrait signifier un tournant dans l'historiographie du domaine, mais également une impulsion pour les jeunes chercheurs roumains dans l'approche du domaine. Il n'est pas sans importance le fait que, grâce à la parution de ce livre, l'historiographie roumaine du domaine s'impose dans le circuit scientifique européen.

Avant d'esquisser en quelques touches fines l'importance de la thèse d'Achim Popescu, il faut faire quelques observations sur sa personnalité. Dès l'époque de mes études universitaires, en 1978, lorsque Achim Popescu soutenait sa thèse au Caire, j'avais entendu parler, dans les milieux universitaires et académiques, d'un Roumain, le seul d'ailleurs, spécialisé dans le domaine de l'égyptologie. A cette époque-là, mais surtout dans les années '80, j'ai entendu dire et j'ai constaté moi-même que ses efforts pour la création et le développement des études d'égyptologie en Roumanie se sont heurtés à l'indifférence générale, du point de vue éducationnel, institutionnel mais aussi idéologique. Et pourtant, en dépit de cette situation, particulière même dans le contexte de l'Europe de l'Est, Achim Popescu n'a pas renoncé à son idéal et à son credo scientifiques. Les études systématiques et de longue durée, en Égypte, la spécialisation dans un domaine – très rare et difficile en égale mesure, la papyrologie – l'ont imposé comme un chercheur attentif, patient et systématique des antiquités égyptiennes tardives. Ces études lui ont permis l'accès direct aux sources papyrologiques qui représentent, peut-être, les plus fidèles et les plus révélatrices sources de l'Antiquité, y compris dans le domaine de l'histoire économique, analysé dans sa thèse de doctorat. Achim Popescu représente donc un vrai pionnier de l'historiographie contemporaine, un chercheur authentique, profond et complexe, d'une modestie sans égal.

Le sujet choisi pour sa thèse peut être encadré dans le domaine large des structures économiques et sociales de l'Empire Tardif (XXIVe dynastie), plus précisément dans la période d'un pharaon considéré obscur, Bocchoris (environ 720–715 av. J.-C.), mais qui en réalité, tout comme l'éprouve l'analyse de son code de lois qui fait l'objet de recherche d'Achim Popescu, a été l'un de grands législateurs de l'Antiquité, à côté de Solon et de Tarquin le Superbe.

Il faut remarquer, tout particulièrement, la structure harmonieuse du travail, qui reflète la vision ample de l'auteur: un chapitre introductif,

dédié au droit égyptien pharaonique, suivi d'un autre sur le texte du code du pharaon Bocchoris et d'une présentation de l'importance de ce document juridique dans le contexte des relations économiques et sociales de l'Empire Tardif. Dans la seconde partie de la thèse l'auteur met à la disposition du lecteur la traduction complète du code de Bocchoris, contenant toutes les données d'ordre paléographique et chronologique, à laquelle on ajoute un chapitre d'importance exceptionnelle. Il s'agit d'une anthologie de textes papyrologiques et épigraphiques égyptiens, babyloniens, assyriens, grecs, de l'époque respective, qui concernent les relations contractuelles, plus précisément le droit contractuel en usage pendant la période dont on parle. On remarque les passages importants de Diodore, qui se rapportent aux réformes juridiques amples faites par Bocchoris. Cette annexe du travail est en soi une anthologie remarquable et contribue à la description détaillée des relations commerciales, économiques générales, de l'espace de la Méditerranée Orientale.

Achim Popescu a le mérite d'attirer l'attention sur ce contexte historique très spécial, à savoir la fin du VIIIe siècle av. J.-C. lorsque, dans l'histoire économique de la Méditerranée Orientale et du Proche Orient, se produisent des mutations profondes géo-politiques et économiques. Il s'agit de la décadence de l'Égypte, de l'ascension de l'Assyrie de Sargon en plan politique et militaire, mais aussi de l'ascension économique de quelques cités grecques, Milet, par exemple, du monde colonial grec en général, et également du monde phénicien. Les contextes politique, économique et social – très spéciaux – sont mis en évidence d'une manière remarquable. L'auteur souligne, à juste titre, le rôle déterminant joué par Milet, d'un côté dans la création d'une route maritime entre l'Égypte et la Mer Noire, et de l'autre, dans la consolidation du marché économique de la ville Saïs au Levant. Cette dernière constatation est confirmée, entre autres, par la factorerie commerciale de la ville de Milet, établie aux embouchures du Nil, mentionnée dans les sources antiques sous le nom de *Milesion teichos*. On peut parler, sans conteste, d'une vraie page d'histoire économique et sociale d'une époque considérée obscure, mais qui est dessinée minutieusement et fidèlement par Achim Popescu, travail digne d'un grand historien et philologue.

La reconstitution de l'évolution juridique de l'Égypte de l'époque saïte, n'est pas moins importante. On parte de la réforme juridique de Bocchoris. Il s'agit, en spécial, de la réforme du système juridique qui réglementait les rapports entre les propriétaires agricoles et les fermiers, qui a entraîné l'émiettement des grandes propriétés et à l'émancipation des travailleurs agricoles. Ces modifications profondes du système agricole égyptien de la fin du VIIIe siècle av. J.-C. permettent, d'autre part, le développement rapide du droit contractuel dans le domaine des propriétés agricoles, mais aussi la consolidation du droit privé, surtout le droit de la famille.

C'est précisément ces modifications qui expliquent, selon l'auteur, l'importance tout à fait particulière de la réforme juridique sur le plan du droit contractuel imposée par Bocchoris et qui a été appliquée en général jusqu'à l'époque romaine tardive. A souligner le fait que cette réforme législative a été continuée par l'un de successeurs de Bocchoris, Amasis, mais aussi dans la période de la domination perse sur l'Egypte. Parmi les conséquences bénéfiques que ce système législatif a générées dans le contexte de la vie économique et sociale de l'Empire Tardif, on peut mentionner quelques-unes. La profonde transformation économique et sociale durant les dynasties XXV et XXVI a eu lieu parallèlement avec la modification du droit privé, comme il résulte des documents de droit contractuel de cette époque. En même temps, les actes de vente conservés montrent une certaine simplification procédurale, comme la disparition des tiers dans la relation propriétaire-métayer, ce qui explique une mobilité plus grande du fermage, car par la transformation du fermage dans un contrat de louage, la liaison personnelle entre les deux parties contractuelles était supprimée. A leur tour, ces réalités juridiques et sociales ont consolidé le statut des ouvriers agricoles, devenu plus proche du statut des citadins, ce qui a mené à la pénétration du droit individualiste dans la société égyptienne. Dans ce contexte, le Code de Bocchoris a représenté le premier grand pas dans la direction de quelques réformes importantes qui vont culminer avec la libération des ouvriers agricoles et avec la promotion du commerce dans le Delta.

Enfin, il y a quelques observations qui s'imposent, et notamment concernant la manière

dont l'auteur insiste sur la continuation des reformes juridiques commencées par Bocchoris au temps de ses successeurs, surtout à l'époque d'Amasis. Cette continuité sur le plan de l'évolution juridique du temps de ces deux grands reformateurs s'est manifesté dans les directions suivantes. D'abord, l'égalité juridique parmi les classes sociales, imposée par le code de Bocchoris et continuée par Amasis, mais aussi au temps de la domination perse en Egypte, est confirmée par la reforme fiscale du système des impôts, qui se retourne au principe de l'impôt sur le revenu. Le principe de la propriété individuelle, de la mobilité des bien, a determiné la disparution definitive de la rigidité des conditions sociales. L'extension du régime de l'économie monétaire a amené des changements majeurs dans la compositions de toutes les catégories sociales et les valeurs mobiles auront un rôle de plus en plus important. Toutes ces transformations seront continuées à l'époque de la domination perse, en premier lieu par l'application du code de Darius, promulgué en 516–515 av. J.-C.

On peut apprécier donc que dans cet ouvrage Achim Popescu fait preuve d'une maîtrise parfaite des sources littéraires, papyrologiques surtout, concernant un contexte historique et social très complexe, avec des implications très profondes sur le plan de la vie économique et sociale, où l'auteur fait des considérations nuancées et très documentées à la fois.

Le present travail contient, dans sa partie finale, un nombre impressionnant de fac-similés représentant les textes hiéroglyphiques et démotiques analysés par l'auteur. On retient surtout la vision générale complexe de l'auteur en ce qui concerne l'ensemble de la vie économique et sociale de la Basse Égypte, conformément à l'image offerte par ce document papyrologique exceptionnel. D'autre part, on est frappé – dans ce travail – par l'exactitude de la démonstration historique, qui dérive d'une connaissance profonde des textes historiques. Achim Popescu fait preuve d'un évident esprit critique, qualité qui lui a permis un contrôle total des sources papyrologiques. Cette approche des textes juridiques divers souligne l'importance de ceux-ci dans le contexte de la vie économique et sociale de l'époque de Bocchoris, pharaon qui s'avère être un réformateur authentique mais, en égale mesure, un innovateur dans ce domaine.

Cette reconstitution historique d'une économie centralisée – celle de l'Empire Tardif – a comme point de départ, comme j'ai déjà montré plus haut, un document dont l'importance historique a été mise en évidence, d'une façon exemplaire par le chercheur Achim Popescu. Sa démarche peut être mieux saisie si nous regardons la bibliographie impressionnante de la fin de l'ouvrage. Il d'agit d'une incursion ample dans un registre bibliographique très complexe, où les sources papyrologiques directes accompagnent les travaux généraux sur l'économie antique et les publications périodiques spécifiques à ce domaine. Le simple parcours de la bibliographie proposée par Achim Popescu, afin de rédiger cet ouvrage, prouve la sagacité scientifique de l'auteur et l'ancrage profond dans les réalités historiographiques actuelles. Je suis convaincu que l'ouvrage dédié au papyrus d'*Hermopolis Magna,* document qui s'encadre dans la série des démarches législatives de l'époque de Bocchoris, restera un point de référence dans l'historiographie du domaine et constituera un instrument de travail remarquable pour tous ceux qui choisiront ce domaine de recherche. Mais, pour que ce desideratum soit accompli, la traduction et la publication de cet ouvrage dans une langue de circulation est absolument nécessaire.

Octavian Bounegru

Constantin C. Petolescu, *Inscripţii latine din Dacia* (ILD), Editura Academiei Române, Bucureşti, 2005, 332 pp.

După cele două volume *IDRE* (1996–2000), profesorul C. C. Petolescu revine cu un nou corpus[1], publicat sub egida Academiei Române şi a Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan". El se compune din 3 secţiuni: I (nr. 1–50) – diplome militare, fie rectificări la cele deja

[1] Semnalări: *AÉ*, 2005, 1275; *Classica & Christiana* [Iaşi], 2, 2007, p. 307–308 (N. Zugravu); *CEpR*, XXV, 2005, 1097 (cu primele reacţii *per litteras*).

dont l'auteur insiste sur la continuation des reformes juridiques commencées par Bocchoris au temps de ses successeurs, surtout à l'époque d'Amasis. Cette continuité sur le plan de l'évolution juridique du temps de ces deux grands reformateurs s'est manifesté dans les directions suivantes. D'abord, l'égalité juridique parmi les classes sociales, imposée par le code de Bocchoris et continuée par Amasis, mais aussi au temps de la domination perse en Egypte, est confirmée par la reforme fiscale du système des impôts, qui se retourne au principe de l'impôt sur le revenu. Le principe de la propriété individuelle, de la mobilité des bien, a determiné la disparution definitive de la rigidité des conditions sociales. L'extension du régime de l'économie monétaire a amené des changements majeurs dans la compositions de toutes les catégories sociales et les valeurs mobiles auront un rôle de plus en plus important. Toutes ces transformations seront continuées à l'époque de la domination perse, en premier lieu par l'application du code de Darius, promulgué en 516–515 av. J.-C.

On peut apprécier donc que dans cet ouvrage Achim Popescu fait preuve d'une maîtrise parfaite des sources littéraires, papyrologiques surtout, concernant un contexte historique et social très complexe, avec des implications très profondes sur le plan de la vie économique et sociale, où l'auteur fait des considérations nuancées et très documentées à la fois.

Le present travail contient, dans sa partie finale, un nombre impressionnant de fac-similés représentant les textes hiéroglyphiques et démotiques analysés par l'auteur. On retient surtout la vision générale complexe de l'auteur en ce qui concerne l'ensemble de la vie économique et sociale de la Basse Égypte, conformément à l'image offerte par ce document papyrologique exceptionnel. D'autre part, on est frappé – dans ce travail – par l'exactitude de la démonstration historique, qui dérive d'une connaissance profonde des textes historiques. Achim Popescu fait preuve d'un évident esprit critique, qualité qui lui a permis un contrôle total des sources papyrologiques. Cette approche des textes juridiques divers souligne l'importance de ceux-ci dans le contexte de la vie économique et sociale de l'époque de Bocchoris, pharaon qui s'avère être un réformateur authentique mais, en égale mesure, un innovateur dans ce domaine.

Cette reconstitution historique d'une économie centralisée – celle de l'Empire Tardif – a comme point de départ, comme j'ai déjà montré plus haut, un document dont l'importance historique a été mise en évidence, d'une façon exemplaire par le chercheur Achim Popescu. Sa démarche peut être mieux saisie si nous regardons la bibliographie impressionnante de la fin de l'ouvrage. Il d'agit d'une incursion ample dans un registre bibliographique très complexe, où les sources papyrologiques directes accompagnent les travaux généraux sur l'économie antique et les publications périodiques spécifiques à ce domaine. Le simple parcours de la bibliographie proposée par Achim Popescu, afin de rédiger cet ouvrage, prouve la sagacité scientifique de l'auteur et l'ancrage profond dans les réalités historiographiques actuelles. Je suis convaincu que l'ouvrage dédié au papyrus d'*Hermopolis Magna,* document qui s'encadre dans la série des démarches législatives de l'époque de Bocchoris, restera un point de référence dans l'historiographie du domaine et constituera un instrument de travail remarquable pour tous ceux qui choisiront ce domaine de recherche. Mais, pour que ce desideratum soit accompli, la traduction et la publication de cet ouvrage dans une langue de circulation est absolument nécessaire.

Octavian Bounegru

Constantin C. Petolescu, *Inscripții latine din Dacia* (ILD), Editura Academiei Române, București, 2005, 332 pp.

După cele două volume *IDRE* (1996–2000), profesorul C. C. Petolescu revine cu un nou corpus[1], publicat sub egida Academiei Române şi a Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan". El se compune din 3 secțiuni: I (nr. 1–50) – diplome militare, fie rectificări la cele deja

[1] Semnalări: *AÉ*, 2005, 1275; *Classica & Christiana* [Iaşi], 2, 2007, p. 307–308 (N. Zugravu); *CEpR*, XXV, 2005, 1097 (cu primele reacții *per litteras*).

publicate în *IDR* I, fie cele publicate între timp, îndeosebi în ultimii ani[2]; II (nr. 51–461) – inscripţii din Daciile Superior şi Inferior, fie rectificări, fie noi inscripţii apărute după *IDR* II şi III (fasc. 1–5); III (nr. 462–805) – inscripţii din Dacia Porolissensis, apărute după *CIL* III, sau revizuirile necesare. C.C.P. este de altfel, începând cu 1981, autorul *Cronicii epigrafice a României* (*CEpR*), publicată în *SCIVA*, şi colaborator la *Année Épigraphique*. După cum arată autorul, continuarea corpusului *IDR* pentru acoperirea sectorului nordic al Daciei romane, cu centre ca *Potaissa*, *Napoca*, *Porolissum* etc., rămâne încă un deziderat. Până atunci însă corpusul alcătuit de C.C.P. – rectificări şi adăugiri la volumele din *IDR*, strânse acum la un loc, împreună cu un minicorpus al Daciei Porolissensis, ulterior secţiunii din *CIL* III (adică după 1902) – este extrem de util şi mai mult decât binevenit.

Principiul de editare adoptat este cel al *IDR*; comentariile sunt reduse (dat fiind numărul mare de inscripţii, 805 în total), adesea cu reluări din lămuririle sau ipotezele formulate de diverşii editori. Cu excepţia câtorva facsimile sau desene (inscripţii tegulare, puţine inscripţii), *ILD* este lipsit de ilustraţii, din motive lesne de înţeles. Este regretabilă însă absenţa unei hărţi, cu locurile de descoperire ale inscripţiilor. Culegerea se încheie cu o serie bogată de indici şi concordanţe bibliografice; indicele de nume este însă un indice al persoanelor menţionate în inscripţii, astfel că patronimele nu sunt indicate la locul lor alfabetic, ceea ce sărăceşte bogăţia şi diversitatea onomastică a unui asemenea corpus. Ar fi de dorit, pe de altă parte, ca, în viitor, continuarea celor două serii epigrafice, *IDR* şi *ISM*, să se facă într-o limbă de circulaţie (vezi astfel fasc. 5 din *IDR* III, Apulum, de I. Piso; *ISM* III, Callatis, de A. Avram; sau *IDRE* I-II, de C.C.P. – toate publicate în franceză), ceea ce ar asigura o mai bună cunoaştere şi valorizare a studiilor de epigrafie antică din România.

Relev doar o serie de erori de tipar: er au (p. 18), *IVLII SAŞ...COS* (24), legiuniii (77), Pecăreasa (95), *Siulvanus* (125), sprijine (231), *Aug[g(ustus)]* (238), *max(jmi)* (245), recomstituire (263), *[A]priano* (285), Ael(ius) Borafas Zabdibol (297; în loc de -boli), Aur(elius) Zosinus (299), ʽΗεδύλ[ος] (300), Heracloda (300), Valer(i)a Marrcell[in]a (303); din indexul geografic lipsesc Boius (**12**) şi Eraviscus (**14**).

În cele ce urmează, prezint o serie de remarci punctuale, îndeosebi onomastice (căci numele proprii abundă în orice fel de inscripţii, constituind „pâinea” epigrafiştilor), care nu impietează însă cu nimic asupra calităţii şi utilităţii noului corpus *ILD*:

1 (*IDR* I 4 = *RMD* I 20, d. m. descoperită la Românaşi, jud. Sălaj). Propunerea de a restitui *[et] Acheraeae ma[tri eius)]* (sic) este imposibilă şi fără paralele într-un formular onomastic al vreunei diplome militare (C.C.P. se referă la o constituţie specială din 5 aprilie 121, al cărei formular este unic; mai multe copii ale acestei constituţii au fost publicate între timp de W. Eck). Este vorba desigur de soţia militarului eliberat pe la 118–122, al cărei nume era urmat, ca în toate celelalte cazuri, de un patronim, aici fragmentar. Iată de ce trebuie menţinută întregirea lui G. Alföldy: *[et] Acherae Anma[ti? fil(iae) uxori eius, ---]*. —— **10** (*RMD* III 148, „diploma de la Ranovać”). Posesorul acestei d. m. (Dacia, 14 oct. 109), *M. Herennius M. f. Polymita, Berens(i)*, era cu siguranţă originar din spaţiul sirian (deci din *Beroe* din Siria), iar nu din cetăţile omonime din Tracia sau Macedonia (voi reveni asupra originii şi cognomenului său într-un viitor articol). —— **13** (*RMD* IV 225): d. m., probabil din 114 (Dacia), pentru un veteran al unei trupe necunoscute. Nu găsim aici nici un comentariu onomastic pentru acest militar deja cetăţean roman, desigur de origine tracică (deşi cognomenul este pierdut: *Ti. Claudius [---]*), judecând după numele celor trei băieţi ai lui,

[2] Numărul diplomelor militare a crescut spectaculos, mai puţin prin descoperiri *in situ*, cât ca urmare a reţelei de căutători de comori, înarmaţi cu detectoare de metale: multe dintre ele au ajuns în Occident, mai ales în Germania, fiind publicate de Werner Eck sau de Barbara Pferdehirt, între alţii; cele mai multe provin din Bulgaria (în *ILD*, nr. **13**, **17**, ?**28**, ?**32**, **35**). Abrevieri: *CIGD* [L. Ruscu, *Corpus Inscriptionum Graecarum Daciae*, Debreţin, 2003 (*Hungarian Polis Studien* 10)]; ded. (dedicaţie), d. m. (diplomă militară), epit. (epitaf), inscr. (inscripţie), *RGZM* (B. Pferdehirt, *Römische Militärdiplome und Entlassungsurkunden in der Sammlung des Römisch-Germanischen Zentralmuseums*, I-II, Mainz, 2004), *RMD* (M. M. Roxan, apoi P. Holder, *Roman Military Diplomas*, Londra, I-V, 1978–2006).

Torquatus (nume de asonanță, cf. *Torcus*), *Dizala* şi *Torcus*; cele două fiice poartă, în schimb, nume latine, legate de ordinea naşterii (*Tertula*, *Quinta*). Mai mult, numele cu frecvență regională *Torcus* şi *Torquatus* indică drept regiune de origine a militarului fie Macedonia Orientală, fie Tracia de vest. –– **14** (*RMD* V 351): d. m. din 12 nov. 119 (Dacia Sup.), al cărei formular onomastic a fost între timp completat, prin adăugarea altor fragmente (W. Eck, A. Pangerl, *AMN*, 41–42, 2004–2005, p. 61–67): *cohort(is) VIII Raetorum, cui praest| L. Avianius [---]ratu[s]| ex pedite| Demuncio Avessonis f(ilio), Eravisc(o),| et Primo f(ilio) eius, et Saturnino f(ilio) eius,| et Potenti f(ilio) eius, et Vibiae fil(iae) eius,| et Comatumarae*[3] *fil(iae) eius*. Soldatul fusese recrutat din neamul eraviscilor, populație celtică din nordul Pannoniei, cum indică şi numele compus al uneia dintre cele două fiice, *Comatumara*, bine atestat (diploma provine probabil, cum arată C.C.P., din Pannonia Inf.). – **17** (*RMD* V 361): d. m. (Dacia Inf., 17 iul. 122), acordată unui militar de origine tracică, căci *Bessus* este, deopotrivă în inscripții şi în d. m., o denumire generică pentru traci, iar nicidecum o referire precisă la tribul de *Bessi* (cum cred M. Tačeva sau C.C.P. în comentariul său, p. 33). – **20** (*RGZM* 22): d. m. din 14 apr. 123 (Dacia Sup.), descoperită la *Edessa*/Urfa, în Turcia. Pentru comentariul onomastic al familiei compusă dintr-un soldat sirian, o soție de origine tracică, dar deja posesoare a cetățeniei romane, şi 6 copii cu nume semitice, iraniene, greceşti şi latine, vezi acum articolul meu din *AMN*, 41–42, 2004–2005, p. 69–74. – **28** (*RMD* V 389): d. m. din perioada 118/140 (Dacia Inf.). Numele unui fiu al veteranului, cu siguranță *Tara*, nu este tracic, ci dacic (vezi referințele în studiul meu din *Il Mar Nero*, 5, 2001–2003, p. 81). – **32** (*AÉ*, 2003, 2046). În formularul onomastic al acestei d. m. din perioada 133/140 (Dacia Porol.), emendația *Didae Cutiun[is]* nu este convingătoare. Editorii citiseră *Didaecuttio L[--]*, eu şi Florian Matei-Popescu preferăm *Didaecutti L[-- f(ilio), Daco]* (*Chiron*, 39, 2009, p. 214 şi 227). Soția veteranului, *Diurpa*, fiica lui *Dotu[zis/sis]* (iar nu *Dotu*, cum scrie C.C.P.), ca şi fiica *Dimidusis*, poartă două nume noi, de factură dacică. Cum bine remarcă C.C.P., acest soldat dac fusese recrutat din Moesia Inferior, înainte de a fi transferat cu trupa sa, *coh. II Augusta Nerviana milliaria Pacensis Brittonum*, în Pannonia Inf., pentru a-şi termina serviciul militar în nordul Daciei. – **35** (*RMD* IV 269): d. m. din 19 iul. 146 (Dacia Inf.). Patronimul veteranului nu este ilir (cum scrie C.C.P., p. 49), ci, la fel ca numele *Coca*, tot tracic. Genitivul *Tyru* (nume indeclinabil?) ne trimite la numele sufixat *Tyraesis* (d. m. din 22 dec. 68, *RMD* III 136), prezent la Tacit (*Ann*. 4.50.4) sub grafia *Turesis*, numele unui şef al revoltei antiromane din Tracia din 26 p.C. De remarcat, pentru originea veteranului, grafia *Sardic(a)* pentru *Serdica*, cu numeroase paralele în inscripții sau în textele literare. Cognomenul celui de-al treilea martor este, la genitiv, *Chresimi* (nu *Chresmi*). – **36** (*RMD* II 101): altă d. m., de restituit *[Chresimi]*. – **38** (*RMD* V 404): d. m. din 24 sept. 151 (Dacia Porol., descoperită la Căşei). Pe baza repertoriului maximalist al lui D. Dečev, editorul Dan Isac, dar şi C.C.P., mai menționează posibilitatea ca numele militarului, *Prosostus*, să fie de origine tracică. Aceasta este însă acum cu desăvârşire exclus, iar I. I. Russu (citat la p. 52) avea desigur dreptate: acest nume, prezent până acum de 3 ori în spațiul pannonian, este confirmat ca ilir prin etnicul *Pannon(ius)*. – [Suprinde absența unei d. m. publicată într-un corpus consultat de C.C.P., *RGZM* 59: la 7 ian. 226, era eliberat, din *coh. VIIII praetoria*, un anume *M. Aurelius M. f. Col(onia) Senecio Zermizegetusa*[4]. Este prima d. m. cunoscută pentru un pretorian originar din Dacia. De notat grafia capitalei Daciei (în locul formei în *Sarmi-*), cu destule paralele epigrafice; această d. m. provine sigur din Dacia, fiind „descoperită” în România.] – **108**: de citit probabil *Aur. <G>avianus* (iar nu *Cavianus*), în această ded. de la *Sucidava*. – **112** (*CIGD* 121): ded. greacă pe un relief fragmentar al Cavalerului Trac, tot la *Sucidava*: C.C.P. preferă să reproducă întregirea total nesatisfăcătoare a lui Dumitru Tudor, ᾿Απολ(λ)ενάρις Θε[ο]||νόκς εὔχην. Deşi citează corpusul recent al Ligiei Ruscu (*CIGD* 121; vezi şi poza, Tab. XXIII), nu-i adoptă şi lectura, desigur corectă (şi care urmează rectificarea lui Georgi Mihailov din *SEG* XXIX

[3] *Comatumrae* editori, dar fotografia din *AMN* (p. 66) asigură lectura COMATVMARAE.

[4] B. Pferdehirt transcrie, eronat, *<Sa>rmizegetusa*.

697): ’Απολενάρις Θε[ογέ?]|νους εὐχήν. De remarcat grafia cu deschiderea lui *-i-* în *-e-*: cf. numele martirului Sf. Apolinnarius, în câteva inscripţii de la *Ravenna* (*CIL* XI 293–295), scris *sanctus*/*beatus Apolenaris*; sau un *Iulius Apollenaris* la *Ostia* (H. Thylander, *Inscriptions du port d'Ostie*, Lund, 1952, A 137). – **129** (*AÉ*, 1998, 1110): epit. de la Urzica (jud. Olt), pentru un veteran al cărui *cognomen*, *Epstela*, ar putea fi o variantă a numelui tracic *Eptela*/*Eptala*; dubiile însă pot persista. – **173**: litere gravate înainte de ardere pe un vas descoperit la Cârlomăneşti (jud. Buzău), datând din sec. I a.C., constituind o nouă marcă de proprietate a unui dinast indigen, posibil chiar Burebista (sau alt nume care începe cu litera B). – **325** (*AÉ*, 1992, 1483): deja celebra ded. pentru Nimfele de la *Germisara*, pe o plăcuţă de aur, a lui *Decebalus Luci*. Deşi I. Piso se gândea la un peregrin, C.C.P. crede că este vorba de un cetăţean roman, care-şi indică doar cognomenul, urmat de filiaţie. Aceasta este însă imposibil; în plus, *nomina*, precum banalul *Lucius*, apar deseori ca idionime pentru peregrini, atât în latină, cât şi în greacă. De remarcat că, în celelalte ded. de la *Germisara* pe acelaşi suport, gentiliciul este mereu menţionat (**321–324**). – **401** (*AÉ*, 2003, 1491): în această ded. de la *Alburnus Maior*, este exclus ca *Dius* să fie transcrierea latină a grecescului *Dion* (care este *Dio*). Lectura *Di(i)* este problematică. – **430**: fragment ceramic de la Racoş (jud. Braşov), inscripţionat *Roles*. Fără nicio urmă de îndoială, un fals modern[5]. – **440** (*AÉ*, 1992, 1472). În acest epit. de la Brâncoveneşti (jud. Mureş), numele soţiei lui *Aurel. Vales, sisq(uiplicarius) alae Inlyri(corum)* (sic), este *Zetzi*, cum apare clar pe fotografii (şi pe facsimilul de la p. 184), iar nu *Tzetzi(s)*, cum transcrie C.C.P.; nici urmă de vreo ligatură *T* + *Z* (r. 3), dimpotrivă, în ambele cazuri, *zeta* e redat cu o hastă mediană. Modificarea lecturilor clare pe baza comentariilor editorilor anteriori (în cazul de faţă, D. Protase) şi a unor paralele onomastice invocate antrenează apariţia unor nume-fantomă. *Zetzi* este un nume feminin indigen (dacic?; tracic?). – **558** (*AÉ*, 1987, 840): în acest epit. de la *Napoca*, cognomenul libertei care-şi onorează patroana defunctă, scris *Fl(avia) Caemina*, ar trebui transcris *<G>aemina* (grafia cu diftong există, deşi e rară, pentru acest nume, deşi editorii din *AMN* exclud această posibilitate). – **588** (*AÉ*, 1975, 732): ded. de la Gherla (jud. Cluj), pusă de un veteran al cărui cognomen este restituit *Pisu[sus]* de către C.C.P., întregire care „se sprijin[ă] pe analogii din mediul tracic" (p. 231). Nu cunosc însă nicio analogie; exemplele date din *IGB* se referă la nume diferite. Numele trebuie restituit altfel, iar caracterul său tracic nu pare evident. — **600**: ded. pentru Silvanus Domesticus de la Gilău (jud. Cluj), pusă de un (militar) *Aulu[---]*, care purta un nume compus tracic; C.C.P. crede el „era poate chiar dac", ceea ce este cu desăvârşire exclus (diferenţa dintre onomastica tracică şi cea dacică este netă, vezi deocamdată *ZPE*, 143, 2003, p. 166-186). – – **681**. Cognomenul lui *P. Ael. Iacubus*, decurion al municipiului Porolissum, nu este, cum crede N. Gudea (şi destui istorici actuali, care tind să exagereze ponderea elementelor ebraice în Dacia şi astfel să „confirme" indirect o prezenţă timpurie şi importantă a creştinismului), „de factură ebraică semită" (p. 261), ci doar un nume răspândit în aria semitică. Vezi, spre exemplu, epit. lui *Iacubus Mocimuli*, îngropat la *Calceus Herculis*/El-Kantara, în Numidia (*AÉ*, 1933, 38), unde erau staţionate trupe de sirieni, şi anume doi *numeri* de *Hemeseni*, respectiv de *Palmyreni* (precum numeroşii palmireni la Porolissum). – **757** (*AÉ*, 1932, 81). În acest epit. de la Zutor (jud. Sălaj), *Denzi* nu poate fi patronim, ci doar cognomen. – **783** (*AÉ*, 1999, 1285). În acest epit. de la Căşei (jud. Cluj), cognomenul soldatului *Aur. Cotes* indică o origine din sudul Asiei Mici. – **799** (*AÉ*, 1960, 218). În acest epit. de la Ilişua (jud. Bistriţa-Năsăud) al unui (veteran) trac, *Aurelius Brisanus*, trebuie restituit (r. 5-7) *L(ucii) Aur(elii) Mucatius| (et) Maximianus,| fili(i) et heredes* (iar nu *L. Aur. Mucatius| Maximianus*). – **800**: partea din dreapta a unei inscr. de la Ilişua. „Nu ne putem da seama de conţinutul inscripţiei". Vezi acum întregirea propusă şi comentariul pertinent al lui Sorin Nemeti şi Mihai Bărbulescu („Territorium Arcobadarense", *EphemNap*, 16–17, 2006–2007, p. 107–118; cf. o semnalare preliminară în *CEpR*, XXVI, 2006, 1191; reproducere şi rectificare pentru consuli şi datare în *AÉ*, 2006, 1130), care, pentru *[---]O·TERRI|[---]ROCBA*

[5] Alt fals este, cel mai probabil, şi ciobul înscris *Scorilo*, „descoperit" la Borniş, com. Dragomireşti, jud. Neamţ, în *Barbaricum* (*ArhMold*, 13, 1990, p. 155–160 = *AÉ*, 1991, 1353).

etc., citesc şi restituie în mod convingător *[Geni]o terri|[t(orii) A]rcoba(darensis),| [Au]r(elius) Sal(vius?)| [et A]el(ius) No|⁵[mu?]s magg(istri),| [Praese]nte et Al|[bino] co(n)s(ulibus)* (deci în 246 p.C.). Noua soluţie, care atestă o nouă structură administrativă rurală în Dacia romană, purtând un nume indigen, permite astfel identificarea toponimului transmis de Ptolemeu, *Arcobadara* (*Geogr*. 3.8.4), cu importantul *Kastellvicus* de la Ilişua, legat de *ala I Tungrorum Frontoniana*.

Dan Dana

PETRE ALEXANDRESCU
(3 ianuarie 1930 – 18 iulie 2009)

La 18 iulie anul trecut s-a stins din viaţă profesorul Petre Alexandrescu, distins arheolog şi umanist român, un om cu o viaţă exemplară, atât în plan profesional, cât şi în cel familial. O boală necruţătoare a făcut să-şi petreacă ultimii ani cu precădere în locuinţa din Bucureşti, fiind înconjurat de familie, prieteni şi cărţi.

Petre Alexandrescu s-a născut la Paris la 3 ianuarie 1930. Viaţa însă şi-a legat-o de Bucureşti, locul de unde provenea şi familia sa. Aici şi-a obţinut în 1948 bacalaureatul, ajungând, în toamna aceluiaşi an, student la Facultatea de Istorie a Universităţii. Un an mai târziu, la îndemnul profesorului D. M. Pippidi, s-a transferat la Facultatea de limbi străine, secţia de limbă şi literatură greacă şi latină, unde în 1952 a trecut cu „foarte bine” o lucrare de diplomă despre colegiile de la Tomis. Încă din anii studenţiei a fost primit în echipa de la Institutul de Lingvistică al Academiei Române, care se ocupa de Dicţionarul şi Gramatica limbii române. De altfel, primele studii publicate au privit domeniul lingvisticii.

Imediat după finalizarea studiilor universitare a fost angajat ca asistent de cercetare la Muzeul Naţional de Antichităţi, pe atunci încă cea mai prestigioasă instituţie în studiul arheologiei şi istoriei vechi, devenit, după 1956, Institut de arheologie al Academiei Române. A activat în cadrul acestuia până la pensionare (2000), parcurgând toate treptele carierei de cercetător şi îndeplinind, în ultimul deceniu, atribuţiile de şef al Secţiei de arheologie şi epigrafie greco-romană. A devenit cercetător principal III în 1971, la doi ani după susţinerea lucrării de doctorat despre necropola tumulară a Histriei (sub coordonarea lui Emil Condurachi), *dar* cariera academică şi universitară şi-a putut-o continua într-un mod normal abia după evenimentele din 1989. În anul 1988 intrase definitiv în

SCIVA, tomul 61, nr. 1–2, Bucureşti, 2010, p. 207–212

dizgraţia autorităţilor comuniste, după ce protestase public faţă de distrugerile de monumente, printr-o scrisoare citită la radio Europa Liberă.

În 1990 a fost ales de către colegii săi ca director al Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”. În această calitate, a reuşit, până în 1999, să pună bazele unor schimbări decisive în viaţa instituţiei, atât în ceea ce priveşte administraţia, cât şi cercetarea. Astfel, urmărind modernizarea şi eficientizarea tuturor compartimentelor de activitate ale institutului, a obţinut un nou spaţiu de cercetare şi depozitare la Casa Academiei dotat cu laboratoare, săli, depozite şi birouri generoase. În ceea ce priveşte cercetarea, pe lângă aportul la revitalizarea revistelor institutului: „Dacia N.S.”, unde a activat ca redactor-şef, şi „Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie” (SCIVA), a fondat serii noi de publicaţii de primă mână, precum seria *Archaeologia Romanica*, în colaborare cu profesorul Helmut Kyrileis, pe atunci preşedinte al Institutului Arheologic German de la Berlin (DAI). În 1994 a iniţiat, alături de istoricul Şerban Papacostea, revista „Il Mar Nero, revistă de arheologie şi istorie” (care apare la Roma), devenită, în timp, una din cele mai apreciate reviste româneşti din domeniu, pe plan extern. În România a fost vicepreşedinte al Comisiei Naţionale de Arheologie (1997–1999) şi vicepreşedinte al Comisiei Naţionale a Monumentelor Istorice (1992–1993, 1997–2000), apărând cu fermitate principiile fundamentale ale cercetării şi conservării patrimoniului arheologic şi arhitectural, în contextul schimbărilor sociale, economice şi politice din societatea românescă postcomunistă.

Activitatea sa ştiinţifică s-a bucurat de o largă apreciere în mediul academic intern şi internaţional, reflectată în numeroasele distincţii care i-au fost oferite, printre care Premiul „Gustave Mendel”, decernat de Académie des Inscriptions et Belles-Lettres (1965) şi Premiul „Vasile Pârvan” al Academiei Române (1966). În anul 2000, cu prilejul împlinirii vârstei de 70 de ani, colegii şi elevii din ţară şi din străinătate i-au dedicat culegerea de articole *Civilisation grecque et cultures antiques périphériques*, apărută la Editura Enciclopedică (Bucureşti), sub îngrijirea lui Alexandru Avram şi Mircea Babeş.

Tot după 1990 a reuşit să aibă o carieră universitară normală. Începând cu 1991, a predat arheologie şi religie greacă la Facultatea de Istorie a Universităţii din Bucureşti, în calitate de profesor asociat. Din 1995 a devenit profesor titular la aceeaşi facultate. Dincolo de activitatea nemijlocită de mentorat asupra studenţilor, integrarea în învăţământul universitar i-a oferit, ca director al unui institut cu o resursă umană îmbătrânită, posibilitatea recrutării unor colaboratori tineri, în toate specialităţile, meniţi a prelua şi dezvolta, în perspectivă, proiectele de cercetare ale institutului. Astfel, la sfârşitul mandatului său, aproape o treime din personalul de cercetare avea sub 30 de ani, venind direct de pe băncile facultăţii şi integrându-se, treptat, vieţii institutului. Deşi pensionat de la catedră în anul 1997, a continuat să rămână apropiat multor tineri pasionaţi de arheologia clasică, îndrumându-i şi supraveghindu-le evoluţia, cu un interes mereu proaspăt, care asocia exemplar entuziasmul şi exigenţa. Ultimele cursuri le-a ţinut la sfârşitul anilor ’90, la

Facultatea de Istorie a Universității „Ovidius” din Constanța. În paralel, la Institutul de Arheologie a fost un veritabil creator de şcoală, conducând lucrări de doctorat, ce au privit mai ales ceramica şi importurile greceşti de la Histria şi din vestul pontic. Activitatea sa didactică a fost întotdeauna marcată de exigență, pe care o îmbina, într-un mod cu totul personal, cu ironia fină şi cu o cunoaştere fascinantă. Nu era limitat de propria meserie, fiind un mare iubitor de poezie şi artă; de altfel, avea adeseori o privire melancolică, parcă pierdută.

Ca arheolog de teren, Petre Alexandrescu s-a format, începând din anii studenției, prin participarea la săpături, îndeosebi alături de Radu Vulpe, unul dintre profesorii care i-au marcat debutul de carieră. Alături de acesta, a luat parte la săpăturile de la Popeşti (la începutul aniilor ’50) şi de la Tariverde (1953–1954). Tot din perioada studenției a participat, pentru prima oară, şi la săpăturile de la Histria, loc de care Petre Alexandrescu îşi va lega apoi numele. Primele săpături, ca arheolog, le-a efectut avându-i drept coordonatori pe Vasile Canarache şi Grigore Florescu, apoi pe Vlad Zirra, cu care a început, de altfel, şi săpăturile din necropola tumulară a Histriei, în 1955. Cercetările în necropolă au durat până în 1964, fiind publicate exemplar în *Histria* II (Bucureşti, 1966). După câțiva ani de pauză, timp în care a cercetat aşezarea de la Sarinasuf (până în 1969), a revenit la Histria, de data aceasta în „zona sacră”, unde a preluat cercetarea celui care i-a fost mentor timp de decenii, Dionisie M. Pippidi. Cercetările pe care le-a condus în „zona sacră” s-au desfăşurat între anii 1966 şi 1981, cu o scurtă revenire, în campania anului 1988. Rezultatele au fost publicate în anul 2005 în volumul *Histria* VII.

În anul 1981 a preluat conducerea şantierului Histria, urmându-i lui D. M. Pippidi. În această calitate a coordonat o cercetare arheologică exemplară, ale cărei rezultate, publicate atât în volume din seria *Histria. Les résultats des fouilles* (realizată în colaborare cu prestigioasa Académie des Inscriptions et Belles-Lettres), cât şi în alte contribuții, sunt considerate, în lumea ştiințifică internațională, ca repere pentru colonizarea greacă în Marea Neagră. Sub conducerea sa, şantierul Histria a devenit reprezentativ pentru nivelul cercetării arheologice clasice, alături de specialiştii români activând aici, decenii de-a rândul, cercetători din Germania (Konrad Zimmermann) şi din Franța (Pierre Dupont). Acest standard impus în cercetare a fost recepționat mai ales în străinătate, unde lucrările, conferințele şi intervențiile profesorului Alexandrescu, fie despre ceramica greacă sau arta traco-getică, fie despre colonizarea greacă, au fost întotdeauna bine primite.

Încercarea de a organiza cercetarea arheologică modernă în România s-a lovit de multe ori de refuzul autorităților, în primul rând de cel al Academiei Române, instituție cu un comportament conservator în lunga perioadă de tranziție postcomunistă şi aplecată, mai degrabă, spre naționalism. Aşa se face că profesorul Alexandrescu a sfârşit prin a fi mult mai cunoscut şi recunoscut în plan internațional.

Prin direcțiile de cercetare pe care le-a urmărit, Petre Alexandrescu este recunoscut, în lumea ştiințifică de specialitate, ca unul dintre fondatorii arheologiei

pontice, domeniu ajuns la modă în ultimii ani. Pe lângă „Il Mar Nero”, a fost invitat să facă parte, de la început, din comitetul ştiinţific al revistei internaţionale „Ancient West and East” şi al seriei *Colloquia Pontica*; a fost vicepreşedinte al celor patru congrese internaţionale de arheologie pontică, care se desfăşoară periodic, din 1997 încoace (preşedinte fiind Sir John Boardman).

De-a lungul vieţii a publicat şapte volume şi peste 150 de studii şi articole, a editat numeroase alte volume din serii consacrate sau nou fondate. A fost mereu aproape de obiect, de detaliu, fără să uite, însă, contextul. Pe lângă cercetarea proprie, a încercat să reorganizeze în spirit occidental cercetarea arheologică românească. Indiferent de reuşitele sau eşecurile înregistrate în îndeplinirea proiectelor sale, Petre Alexandrescu rămâne, prin toată activitatea sa, un model de umanism şi o figură emblematică a arheologiei clasice din România.

Iulian Bîrzescu

Volume şi studii monografice[1]

1. *Corpus Vasorum Antiquorum, Roumanie 1, Bucarest 1. Institut d’Archéologie. Musée National des Antiquités*, în colaborare cu Suzana Dimitriu şi cu Vladimir Dumitrescu, Bucureşti, 1965 (premiul „Gustave Mendel”, decernat de Académie des Inscriptions et Belles-Lettres).
2. *Necropola tumulară. Săpături 1955–1961*, în: Emil Condurachi (red.), *Histria* II, Bucureşti, 1966, p. 133–294 şi pl. 69–103 (premiul „Vasile Pârvan” al Academiei Române).
3. *Corpus Vasorum Antiquorum, Roumanie 2, Bucarest 2. Collection Dr. Georges et Maria Severeanu et collections privées*, în colaborare cu Suzana Dimitriu, Bucureşti, 1968.
4. *La céramique d’époque archaïque et classique (VIIe–IVe s.)*, cu colaborarea Suzanei Dimitriu şi a Mariei Coja, în *Histria* IV, Bucureşti-Paris, 1978.
5. *Histria. Eine Griechenstadt an der rumänischen Schwarzmeerküste*, volum editat de Petre Alexandrescu şi Wolfgang Schuller, Konstanz am Bodensee, 1990 (Xenia. Konstanzer Althistorische Vorträge und Forschungen, 25).
6. *L’aigle et le dauphin. Études d’archéologie pontique*, Bucureşti-Paris, 1999.
7. *La Zone Sacrée d’époque grecque*, cu concursul arhitectei Anişoara Sion şi al lui Alexandru Avram şi în colaborare cu Maria Alexandrescu Vianu, Albert Baltreş, Iulian Bîrzescu, Niculae Conovici, Pierre Dupont, Cristina Georgescu, Mihai Măcărescu, Konrad Zimmermann, în *Histria* VII, Bucureşti-Paris, 2005.

Articole (selectiv)

1. *Izvoarele greceşti despre retragerea lui Darius din expediţia scitică*, SCIV 7, 1956, 3–4, p. 319–342.

[1] O bibliografie completă până în 2000 se găseşte în volumul omagial editat de Alexandru Avram şi Mircea Babeş, *Civilisation grecque et cultures antiques périphériques. Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire*, Bucureşti 2000.

2. *Eine Komastenschale in der Sammlung Maria und George Severeanu, Bukarest*, Dacia N. S. 3, 1959, p. 135–142.
3. *Tombes thraces d'époque archaïque dans la nécropole tumulaire d'Histria*, Dacia N. S. 3, 1959, p. 143-164 (în colaborare cu Victoria Eftimie).
4. *Autour de la date de fondation d'Histria*, StCl 4, 1962, p. 49–69.
5. *Les tertres funéraires d'Histria*, Klio 41, 1963, p. 257–266.
6. *Types de tombes dans la nécropole tumulaire d'Histria*, Dacia N. S. 9, 1965, p. 163–184.
7. *Le symbolisme funéraire dans une tombe de la péninsule de Taman*, StCl 8, 1966, p. 75–86.
8. *Peisajul histrian în antichitate*, Pontica 3, 1970, p. 77–86.
9. *Observații asupra organizării spațiale în necropola Histriei*, Peuce 2, 1971, p. 27–35.
10. *Deux types de sépultures à incinération sur l'emplacement de la tombe*, Dacia N. S. 15, 1971, p. 319–325.
11. *Un groupe de céramique fabriquée à Istros*, Dacia N. S. 16, 1972, p. 113–131.
12. *L'importation de la céramique attique dans les colonies du Pont-Euxin avant les guerres médiques*, RA, 1973, p. 23–38 (în colaborare cu Suzana Dimitriu).
13. *Les importations grecques dans les bassins du Dniepr et du Boug*, RA, 1975, p. 63–72.
14. *Pour une chronologie des VIe–IVe siècles*, Thraco-Dacica 1, 1976, p. 117–126.
15. *Les modèles grecs de la céramique thrace tournée*, Dacia N. S. 21, 1977, p. 113–138.
16. *La céramique de la Grèce de l'Est dans les colonies pontiques*, în: *Les céramiques de la Grèce de l'Est et leur diffusion dans l'Occident. Centre Jean Bérard. Institut français de Naples, 6 - 9 juillet 1976*, Paris – Napoli, 1978, p. 52–61.
17. *Notes de topographie histrienne*, Dacia N. S. 22, 1978, p. 331–342.
18. *La nature de Zalmoxis selon Hérodote*, DHA 6, 1980, p. 113–122 (versiune în limba română în SCIVA 31, 1980, 3, p. 343–354).
19. *Le groupe de trésors thraces du nord des Balkans*, Dacia N. S. 27, 1983, p. 45–66 (I); 28, 1984, p. 85–98 (II).
20. *Histria în epoca arhaică*, Pontica 18, 1985, p. 41–54 (I); 19, 1986, p. 19–32 (II).
21. *Medizein. A propos des importations et de l'influence achéménide en Thrace*, Dacia N. S. 30, 1986, p. 155–158.
22. *Aristotel despre constituția Histriei*, StCl 24, 1986, p. 63–70.
23. *Un vase ptolémaïque en faïence d'Istros*, în: H. U. Cain, H. Gabelmann, D. Salzmann (ed.), *Beiträge zur Ikonographie und Hermeneutik. Festschrift für Nikolaus Himmelmann*, Mainz, 1989 (Bonner Jahrbücher, Beiheft 47), p. 305–309 (versiune în limba română în StCl 26, 1988, p. 116–121).
24. *Les Eubéens et le début de la navigation en mer Noire*, în: *Mélanges Pierre Lévêque, 5. Anthropologie et société*, Besançon, 1991, p. 1–5.
25. *L'oiseau unicorne. Introduction à l'iconologie de l'art thrace*, CRAI, 1993, p. 725–747.
26. *Un rituel funéraire homérique à Istros*, în: Juliette de La Genière (ed.), *Nécropoles et sociétés antiques (Grèce, Italie, Languedoc), Actes du colloque international du Centre de Recherches Archéologiques de l'Université de Lille III, Lille, 2–3 décembre 1991*, Cahiers du Centre Jean Bérard, Napoli, 1994, p. 15–32.
27. *La destruction d'Istros par les Gètes. 1. Dossier archéologique*, Il Mar Nero 1, 1994, p. 179–214 (versiune în limba română în SCIVA 44, 1993, 3, p. 231–265).
28. *L'atelier Agighiol et l'Iran pré-achéménide*, Il Mar Nero 2, 1995–1996, p. 9–27.

29. *Zum goldenen Fisch von Witaszkowo (ehem. Vettersfelde)*, în: *Chronos. Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa. Festschrift für Bernhard Hänsel*, Espelkamp, 1997, p. 683–687.
30. *Le temple de Théos Mégas d'Istros redressé*, Dacia N. S. 43–45, 1999–2001, p. 79–96.
31. *La fin de la Zone Sacrée d'époque grecque d'Istros*, Dacia N. S. 51, 2007, p. 211–219.

Abrevieri

AIIC	Anuarul Insitutului de Istorie, Cluj
AJA	American Journal of Archaeology, Boston
ArchKorr	Archäologisches Korrespondenzblatt, Mainz
ArhMold	Arheologia Moldovei, Iaşi
BayerVbl	Bayerische Vorgeschichtsblätter, München
BMJV	Buletinul Muzeului Județean Vlaşca, Giurgiu
CAH	Communicationes Archaelogicae Hungariae, Budapesta
CCA	Cronica Cercetărilor Arheologice din România, Bucureşti
CAB	Cercetări Arheologice în Bucureşti
CCDJ	Cultură şi Civilizație la Dunărea de Jos, Călăraşi
CRAI	Comptes-Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Paris
EAIVR	*Enciclopedia Arheologiei şi Istoriei Vechi a României*, sub red. C. Preda, Bucureşti, 1994
Materiale	Materiale şi Cercetări Arheologice, Bucureşti
MemAnt	Memoria Antiquitatis, Piatra Neamț
OxfJA	Oxford Journal of Archaeology
PAS	Prähistorische Archäologie Südosteuropas, Berlin
PBF	Prähistorische Bronzefunde, München
PMMB	Publicațiile Muzeului Municipal Bucureşti, Bucureşti
PZ	Prähistorische Zeitschrift, Berlin
RA	Revue Archéologieque, Paris
SCIV(A)	Studii şi Cercetări de Istorie Veche şi Arheologie, Bucureşti
SP	Studii de Preistorie, Bucureşti
TD	Thraco-Dacica, Bucureşti
UPA	Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie, Berlin
VAHD	Vjesnik za Archeologiju i Historiju Dalmatinsku, Split
ZborRadBeograd	Zbornik Radova Vizantinoški Institut, Belgrad

REVISTE PUBLICATE
ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

REVISTA ISTORICĂ
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE
DACIA. REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE
MATERIALE ŞI CERCETĂRI ARHEOLOGICE
EPHEMERIS NAPOCENSIS
ARHEOLOGIA MOLDOVEI
ARHIVELE OLTENIEI
STUDII ŞI MATERIALE DE ISTORIE MODERNĂ
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART
– SÉRIE BEAUX-ARTS
REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES

La publication „STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE" paraît 4 fois par an. Toute commande de l'etranger sera adressée à: EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie, nr. 13, sector 5, P.O. Box 5–42, Bucureşti, România, 050 711, Tel. 4021-318 81 46, 4021-318 81 06; Fax: 4021-318 24 44; E-mail: edacad@ear.ro, web: www.ear.ro; RODIPET S.A., Piaţa Presei Libere nr. 1, Sect. 1, P.O. Box 33-57, Fax: 4021-318 70 02, 4021-318 70 03 Tel. 4021-318 70 00, 4021-318 70 01, Bucureşti, România; ORION PRESS IMPEX, 2000 S.R.L., P. O. Box 77–19, sector 3, Bucureşti, România, Tel./Fax: 4021-610 6765, Tel./Fax 4021-210 6787; Tel.: 0311 044 668; E-mail: office@orionpress.ro.

Adresse du Collège de rédaction: str. Henri Coandă nr. 11, RO-010 667, Bucarest, Roumanie, Tel. 4021-212 88 69, Fax: 4021-212 88 62 4021-212 88 62 E-mail: mirceababes@yahoo.com et redactie_iab@yahoo.com

LUCRĂRI DE ARHEOLOGIE ŞI DE ISTORIE VECHE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

D.M. PIPPIDI, **Inscripţiile din Scythia Minor I**, 1984, 544 p.
MIHAI SÂNPETRU, **Tropaeum Traiani. Monumentele romane**, 1984, 198 p.
I.T. DRAGOMIR, **Eneoliticul din sud-estul României. Aspectul cultural Stoicani-Aldeni**, 1984, 194 p.
DAN GH. TEODOR, **Civilizaţia romanică la est de Carpaţi în secolele V–VII e.n. Aşezarea de la Botoşana–Suceava**, 1984, 182 p.
N. CONSTANTINESCU, **Curtea de Argeş (1200–1400). Asupra începuturilor Ţării Româneşti**, 1984, 170 p.
GH. BICHIR, **Geto-dacii din Muntenia în epoca romană**, 1984, 188 p.
C. PREDA, **Geto-dacii din Bazinul Oltului Inferior. Dava de la Sprâncenata**, 1986, 200 p.
EUGEN COMŞA, **Neoliticul pe teritoriul României. Consideraţii**, 1987, 198 p.
IORGU STOIAN, **Inscripţiile din Scythia Minor II**, 1987, 436 p.
MIHAIL ZAHARIADE, **Moesia Secunda, Scythia şi Notitia Dignitatum**, 1988, 200 p.
MIRCEA D. MATEI, **Civilizaţia urbană românească. Contribuţii (Suceava până la mijlocul secolului al XVI-lea)**, 1989, 222 p.
D.M. PIPPIDI, **Studii de istorie şi epigrafie**, 1990, 278 p.
GH. SĂULESCU, **Descrierea istorico-geografică a cetăţei Caput Bovis (Capul Boului seau Ghertina)**, 1991, 128 p.
ALEXANDRU PĂUNESCU, **Ripiceni–Izvor. Paleolitic şi mezolitic**, 1993, 228 p.
M. MACREA, N. GUDEA, I. MOŢU, **Praetorium. Castrul şi aşezarea romană de la Mehadia**, 1993, 214 p.
ALEXANDRU SUCEVEANU, **Alexandru cel Mare**, 1993, 340 p.
EUGEN COMŞA, **Figurinele antropomorfe din epoca neolitică pe teritoriul României**, 1995, 224 p.
MIRCEA PETRESCU-DÎMBOVIŢA, MARILENA FLORESCU, ADRIAN C. FLORESCU, **Truşeşti. Monografie arheologică**, 1999, 842 p.
MIRCEA PETRESCU-DÎMBOVIŢA, **Realizări şi perspective în cercetarea culturii Cucuteni** (Discurs de recepţie), 2001, 40 p.
EUGEN COMŞA, GHEORGHE CANTACUZINO, **Necropola neolitică de la Cernica**, 2001, 254 p.
PETRE ALEXANDRESCU, **Histria VII. La zone sacrée**, 2005, 551 p., 124 pl., 75 fig., 15 pliante.
ADRIAN IONIŢĂ, **Spaţiul dintre Carpaţii Meridionali şi Dunărea Inferioară în secolele XI-XIII**, 2005, 228 p.
CONSTANTIN C. PETOLESCU, **Inscripţii latine din Dacia (ILD)**, 2005, 332 p.

ISSN 1220-4781

S C I V A, tomul 61, Bucureşti, 2010, p. 1–214